МАЗМУНУ

Физика-математикалык багыт

Нурматова М.Н. Некоторые пути формирования ключевых компетентностей на уроках математики ... 5

Техникалык багыт

Батырова Ы.М., Нарматова Н.Т., Абдразакова Г.А. Применение информационно-коммуникационных технологий в обучении студентов педагогических специальностей ... 10

Нарматова Н.Т., Батырова Ы.М., Абдразакова Г.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе вуза ... 13

Талантбекова З.Т., Токтомуратова Ж.Э., Коргонбаева А.Ж. Информационные технологии в управлении персоналом ... 18

Экономикалык багыт

Асанов Б.У., Дункобаев А.Б., Токебаева А.Т. Совершенствование информационных систем в сфере экономики ... 23

Социалдык-гуманитардык багыт

Акматалиев А.Т., Калбердиева М.К., Нурдинов Б.Ж. Наука и нравственность в современном мире. ... 26

Акматалиев А.Т. Нажмеддинов А.Р. Проблема нравственности в современном техногенном социуме ... 32

Насирова Г. Религиозные уроки в школе ... 38

Нурланбек кызы Эльмира, Умурбекова Т.А. Влияние миграции на агрессивное поведение младших школьников ... 43

Түгөлбай уулу Абдыкалил. Воспитание школьников в национальных особенностях ... 50

Түгөлбай уулу Абдыкалил. Место бороды и одежды в кыргызской культуре ... 56

Тынаева А.Ж., Умурбекова Т.А. Психологические особенности девиантного поведения подростков ... 60

Юлдашева Н.А. Необходимость, педагогического просвещения родителей в наше время ... 67

Юлдашева Н.А., Батыралиев А.Б. Педагогическое просвещение и обеспечение учебниками родителей в сельской местности ... 72

Педагогикалык багыт

Акматбеков М.З. Использование инновационных методов обучения на уроках русского языка по специальности «правоведение» в средне-профессиональном учебном заведении ... 76

Ивлева М.Б. Информационные технологии в дистанционном обучении ... 81

Ивлева М. Б. Дидактические основы развития систем дистанционного образования ... 86

Найманбаев М.Ж., Шишкараева А.К. Гуманная педагогика как истоки развития нации ... 90

Сакиева С.С., Алиева Р.А., Байиева Б.А. Технологии обучения пониманию прочитанного по литературному чтению ... 94

Токторбаев А.М., Талантбекова З. Формирование студенческой профессиональной и педагогической информационной культуры ... 101

Филологиялык багыт

Аилчиева Н.А. Парадигма структура языковых средств, выражающих концепт "Удивление" ... 107

Джолдошева А.А. Изучение глагольной лексики в кыргызском языковедении ... 113

Жалилова Н.К. Сельскохозяйственная лексика двойного типа 120

*Жалилова Н.К.*Особенности изучения сельскохозяйственной лексики 125

Жумабекова Н.А Стилистические особенности реализации многозначности лексемы *look* в британском и американском вариантах английского языка 130

Жумабекова Н.А. Сленговые слова на английском, русском и кыргызском языках. 134

Калмуратова Г.А. Особенности подачи нового материала по русскому языку в 7 классе кыргызской школы 144

Нурмаматова Ш. Эпический сюжет и проблемы с композицией,найденные “Эр табылды” 148

Сулейманова Т.А., Алимаматова Д.А. Тема любви в творчестве н.а. некрасова 153

Торобекова Ч.У. Архаичные мотивы в отражении традиций праздника кокотой 158

Чокоева Д.М. Углубленный психологизм в кыргызской литературе 164

Медициналык багыт

Нурдинов Ш.Ш., Нурманбаев М.Ж., Кадырова Ш.А. Влияние физической тренировки на опорно-двигательный аппарат 172

Нурдинов Ш.Ш., Нурманбаев М. Ж., Кадырова Ш.А. Транспорт кислорода в организме 178

Ташиева Г.С., Садырова Н.А., Астанов Ш.М., Молдалиева К. Абдырасулов Н. Организация акушерско-гинекологической помощи по городу Ош, Ошской и Жалал Абадской областях, в условиях пандемии при новой корона вирусной инфекции (Covid-19) 183

Ravi Roshan Khadka, Tashieva G.S., Kishan Bhandari, Md. Sajid Hasan, Syed Mehram Topic; renal cell carcinoma in 20 years old female; a diagnostic, dilemma 192

УДК 37.091.33

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА НЕГИЗГИ КОМПЕТЕНТҮҮЛҮКТӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

Нурматова Майрамгул Нарбековна
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы
nurmatova_mairamgul@mail.ru

Аннотация: *Коомдун, мамлекеттин заказдарына ылайык, математикалык билим берүүдө окуучулардын негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу маселеси актуалдуу маселелерден болуп саналат. Бул макалада компетенттүүлүк, компетенция түшүнүктөрү такталып, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар, алардын түзүмү мүнөздөлүп, математика сабагында компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар конкреттүү маселелердин мисалында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга жол, ыкма катары колдонууга ылайыктуу экендиги көрсөтүлдү.*

Ачкыч сөздөр: *компетенция, компетенттүүлүк, негизги компетенттүүлүк, предметтик компетенттүүлүк, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар, аспект, текшерүү каражаты,продукт.*

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Нурматова Майрамгул Нарбековна
ЖАГУ имени Б.Осмонова, город Жалал-Абад, Кыргызская Республика
nurmatova_mairamgul@mail.ru

Аннотация: *В соответствии с заказами общества, государства актуальными являются вопросы формирования ключевых и предметных компетентностей учащихся в математическом образовании. В данной статье уточняются понятия компетенция и компетентность. Охарактеризована структура компетентностно-ориентированных заданий, показаны, что использование компетентностно-ориентированных заданий является одним из эффективных способов или путей формирования ключевых компетентностей на примере конкретных задач.*

Ключевые слова: *компетенция, компетентность, ключевая компетентность, предметная компетентность, компетентностно-ориентированные задания, аспект, средства проверки, продукт.*

SOME WAYS FOR FORMING KEY COMPETENCES IN MATHEMATICS LESSONS

Nurmatova Mairamgul Narbekovna
JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic
nurmatova_mairamgul@mail.ru

Annotation: *In accordance with the orders of the society, the state, the issues of the formation of key and subject competencies of students in mathematical education are relevant. This article clarifies the concepts of competence and competency. The structure of competence-oriented tasks is characterized, it is shown that the use of competence-oriented tasks is one of the effective ways or ways of forming key competencies on the example of specific tasks.*

Keywords: *competency, competence, key competence, subject competence, competence-oriented tasks, aspect, means of verification, product.*

КР Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июнундагы №403 токтому менен бекитилген "Кыргыз Республикасынын жалпы мектептик билимдин Мектептик билим берүү стандартынын" [2, 4] негизинде сапаттуу билим берүүгө бирдей жеткиликтүүлүктү кеңейтүү, окуу жана билим берүүчү технологияларынын мазмунун жаңыртуу, ресурстарды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу максатын көздөгөн предметтик стандарт иштелип чыккан.

Предметтик стандарттар негизги же өзөктүк 3 компетенттүүлүктөрдү:

НК 1. Маалыматтык компетенттүүлүгү;

НК 2. Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүгү;

НК 3. Өз алдынча уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүүлүгү [2, 13].

жана предметтик 4 компетенттүүлүктөрдү:

ПК 1. Эсептөө компетенттүүлүгү;

ПК 2. Аналитикалык-функционалдык компетенттүүлүгү;

ПК 3. Көрсөтмөлүү-образдуу компетенттүүлүгү;

ПК 4. Статистикалык-ыктымалдык компетенттүүлүгү калыптандырылууга багытталат [2, 12].

Аталган 3 негизги компетенттүүлүктү калыптандыруу маселеси ар бир мугалимдин алдына коюлган маселе, аны чечүү үчүн мугалимдин чеберчилиги, изденүүчүлүгү, компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу үчүн жолдорду, ресурстарды тандоого изденүүчүлүгү чоң роль ойнойт.

Эң алгач, бизди компетенттүүлүктөрдү калыптандыраардан мурда, компетенттүүлүк, компетенция түшүнүгүнө берилген аныктамаларга токтолсок.

Компетенттүүлүк – бул «билим, жөндөм, көндүмдөрдү тышкы чөйрөнүн өзгөрүүчү талаптарына ылайык шарттарына шайкеш келтирип колдонууга жөндөмдүүлүк» [3, 79]. Компетенттүүлүк мамилесине ылайык окутуу көйгөйлөрү боюнча белгилүү эксперттердин бири – А.В.Хуторской компетенцияны «конкреттүү бир нерселердин чөйрөсүнө карата берилүүчү жана аларга карата сапаттуу продуктивдик иш-аракет жасоо үчүн зарыл болгон инсандык касиеттердин өз ара байланыштагы жыйындысы» катары чечмелеген [4, 60].

Компетенция ("competentia" деген латын сөзүнөн алынган) – бул билим аракети, инсандын алган билимин жана көндүмүн практикада пайдалануу, ачык эместик шарттарда чечим кабыл алып жана аларды ишке ашыруу жөндөмдүүлүгү, компетенттүүлүк – инсандын интегралдык мүнөздөмөсү, ал билимди, окуу жана турмуштук тажрыйбасын, шыктуулугун жана баалуулуктарын пайдалануу менен реалдуу турмуш кырдаалдарында пайда болгон маселелерди жана көйгөйлөрдү чече билүү жөндөмдүүлүгүн аныктайт [2, 6].

Аталган компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу маселеси көйгөйлүү маселе.

Анткени, негизги, предметтик компетентүүлүктөрдүн калыптанышы менен бирге, окуучулар курчап турган дүйнөнү математикалык теориянын негизинде сыпаттап берүү ыкмаларын билип, билимдерин башка предметтерде жана күндөлүк рационалдуу пайдалануу көндүмдөрүнө ээ болушат [1, 5].

Математикада көптөгөн тапшырмалардын түрлөрү бар, алар өздөрүнүн максат, милдеттерине жараша түрдүү функцияларды аткарып келишет.

Окуу процессинде конкреттүү максаттарды ишке ашырууга багытталган ар түрдүү тапшырмалардан куралышын мүнөздөө иретинде, төмөнкүдөй тапшырмалардын түрлөрү Хуторской А.В. тарабынан каралган [5]:

- Окуу тапшырмасы, максаты – предметтин мазмунун өздөштүрүү, маселени түшүнүү.
- Текст түрүндөгү маселе, максаты – жалпылоочу жөндөмдөрдү калыптандыруу жана предметтин мазмунун өздөштүрүү.
- Көйгөйлүү маселе, максаты – жалпы өнүгүү: интеллект, эрк, эмоция, чыгармачылык.

• Практикалык тапшырма, максаты – предметтик билимдерди жана жөндөмдөрдү таанып билүү матемариалында колдонуу.

• Компетенттүүлүккө багытталган тапшырма, максаты–социалдык-маанилүү кырдаалдар да иш-аракетти жасоо жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу.

Бул классификацияга ылайык, акыркы тапшырмаларга көңүлүбүздү бурдурсак:

Жогоруда айтылгандай, компетентүүлүк түшүнүгү – ээ болгон билимдерди практикалык ишмердүүлүктө жана күнүмдүк турмушта өз алдынча колдонуу жөндөмдүүлүгү болсо, анда компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар ал максатты ишке ашырууга багытталат жана арналат.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар салттуу сабактын уюштурулушун өзгөртөт. Алар билим, жөндөмдөргө таянылат, бирок ошол ээ болгон билим, жөндөмдөрдү практикалык ишмердүүлүктө колдонууну талап кылат. Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын негизги максаты окуучуларды турмуштук маселелерди чыгарылыштарына батыруу, баш оту менен кийирүү.

Ошол себептен, математика сабагында компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуу менен маалыматтык, социалдык-коммуникациялык, ошондой эле өз алдынча уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү компетенттүлүктөрүн калыптандыруу керек. Бул тапшырмалар төмөнкүдөй түрдө болот:

- Биринчиден, турмуштук кырдаалды моделдештирүүчү ишмердүүлүк тапшырмалары;
- Экинчиден, алар окуучулар үчүн материалдын актуалдуулугуна карата түзүлөт;
- Үчүнчүдөн, конкреттүү, так структарга ээ болушат;
- Ишмердүүлүк берилет;
- Аткарууга шыктандырат.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын түзүлүү алгоритми төмөндөгүчө:

1. Калыптандырууга, баалоого багытталган компетенттүүлүктөрдүн аспектилерин аныктоо;
2. Тандалган аспектиге жараша маселенин баяндалышын формулировкалоо;
3. Пландалып жаткан ишмердүүлүктү ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү булактарды издөө;
4. Түрткүнү формулировкалоо;
5. Ачкычтарды түзүү, моделдик жооп, баалоо шкаласын, продуктуну аныктоо.

5-класста математика сабагында колдонулуучу компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларга (КБТ) мисалдарды келтирели.

1- мисал. Маселелерди теңдеменин жардамында чыгаруу темасына ылайык маселе карап көрөлү:

Негизги компетенттүүлүк: НК 3. Өз алдынча уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү.
Аспект: Көйгөйлөрдү аныктоо
Түрткүнү формулировкалоо: Силер – автобазада диспетчермин деп эсептегиле. Кесипке жарактуулук боюнча экзамен тапшырамын деп ойлонгула. Маселенин текстин кунт коюп окуп чыгып, ал маселени чечүү үчүн кандай маалымат жетпей тургандыгын төмөнкү варианттардын арасынан белгилегиле.

Маселенин шарты: А жана В шаарларынан бири-бирин көздөй жеңил жана жүк ташыган машиналар жөнөштү. Алар С шаарында кезигишти. Жеңил машинанын ылдамдыгы жүк ташуучу машинанын ылдамдыгынан 20км/саатка чоң. Эгер эки шаардын ортосундагы аралык 300 км болсо, машиналардын ар биринин ылдамдыгын тапкыла.
Туура жооптун астын сызгыла:

1. жүк ташуучу машинанын ылдамдыгы
2. жеңил машинанын ылдамдыгы
3. ар бир машина жолдо жүргөн убакыт
4. жүк ташыган жана жеңил машиналар кезигишкен шаардын орду.

Текшерүү каражаты: ачкыч
1 балл – 3-жооп, 0 балл – калган жооптор
Продукт – жооптордун варианты жазылып, туура жооптун асты сызылган баракча.

Биз көбүнчө окуучулар маселенин шартын окушкандан кийин, талап кылынган суроого жооп берише албаган учурларды көп кездештиребиз, маселенин шартында айтылгандай, НКЗтү калыптандыруу максатында ар бир окуучунун өзүнүн көз-карашы, өзүнүн пикири, жообу болушу зарыл. Тексттик маселелерди чыгарууда көбүнчө басым мугалимге коюлуп келгендиги бизге маалым.

2-мисал. Натуралдык сандар

Негизги компетенттүүлүк: НК 1. Маалыматтык.

- Аспект: Маалыматты табуу жана алгачкы иштеп чыгуу

Түрткүнү формулировкалоо: силер "Тез жардам" (В) жиберчү пунктта иштеймин деп эсептегиле. Чакыруу боюнча Д пунктуна машина ("Тез жардам") жиберүү керек. Төмөнкү схема боюнча тез жардам машинасын эң кыска аралыкта (В) пунктунан Д пунктуна чейин жиберүүгө жол тандоо керек.

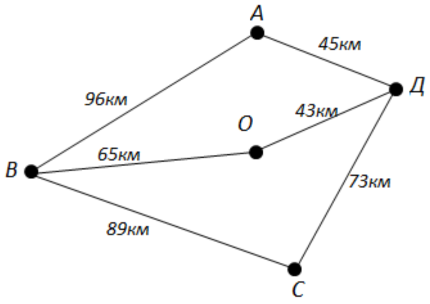

Туура жоопту белгилегиле:
1. ВСД
2. ВОД
3. ВАД

Текшерүү каражаты: ачкыч
1 балл – 2-жооп, 0 балл – калган жооптор

Продукт – схема боюнча пункттарды туташтырып көрсөткөн баракча.

Бул сыяктуу масeле алынган маалыматты жалпылоого, графикалык сүрөттөөгө, элестүү ой жүгүртүүгө, модель менен иштөөгө көнүктүрөт.

3-мисал. Процент

Негизги компетенттүүлүк: НК 1. Маалыматтык, НК 2 социалдык-коммуникациялык.

Аспект: Маалыматты табуу жана алгачкы иштеп чыгуу, коммуникациялык маселелерди ишке ашыруу

Маселенин тексти: Силер өзүңөрдү мектептин директорумун деп ойлогула. Билим берүү башкармалыгынын талабы боюнча окуу жылынын жыйынтыгы төмөнкүдөй формадагы отчет даярдалуу керек:

«5» деген баа алган окуучулардын % и
«4» жана «5» деген баа алган окуучулардын % и
«3» деген баа алган окуучулардын % и
«2» деген баа алган окуучулардын % и

Маалымат булагы (таблица):

Мектепте окуган окуучулардын саны	"5" алган окуучулардын саны	"4" жана "5" алган окуучулардын саны	"3" алган окуучулардын саны
1250	50	450	525

Текшерүү каражаты (үлгү катары берилген жооп)
«5» деген баа алган окуучулардын %и - 4%;
«4» жана «5» деген баа алган окуучулардын %и - 36%;
«3» деген баа алган окуучулардын %и - 42%;
«2» деген баа алган окуучулардын %и - 18%;

1 балл- үлгүгө туура келген жооп, 0 балл – башка жооптор

Коммуникациянын орнотулушу маанилүү анткени НК 2 калыптанууга жана маалыматтарга таянып тиешелүү маселенин шартын жана талабын аткарууга багытталууда.

Жыйынтык: Биздин негизги максатыбыз окуучуларда негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун жолун аныктоо болчу, ошол максатты көздөй багыт алуу менен компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын түзүмү, максаты, кадамдары, мисалдары аркылуу чынында эле, каражат катары да чоң салым кошооруна ынандык.

1-Мисал катары келтирилген маселе ар бир окуучунун маселенин баяндалышына сынчыл көз-карашта кароосу, көйгөйдү аныктоо аспектисинде турмуштук кырдаалдардагы маселени моделдөөсү, көңүл буруусу, логикалык ой жүгүртүүлөрдү жүргүзүүсү талап кылынат жана ушундай маселелерди чыгаруу аркылуу калыптанат.

2-мисалда болсо, окуучулардын маалыматты табуусу алгачкы иштеп чыгуусу зарыл экендигинде, анткени ага таянып, тиешелүү натуралдык сандар менен болгон амалды аткаруу аркылуу турмуштук кырдаалды чечүү, тыянак чыгаруу көндүм калыптанат.

3-мисалда коммуникациялык компетенттүүлүктүн акталдуулугу окуучулардын берилген структурада байланышты орнотуу аркылуу, башкача айтканда бири-бири менен коммуникация аркылуу жазуу жүзүндө сандык маалыматтарды аныктоо, процент түшүнүгүн аныктоочу маалыматка ылайык маселенин суроосуна чечим табуу менен аныкталат.

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда өзгөчө орунга ээ, атап айтсак:

- КБТны колдонуу математика боюнча билимдерди сапаттуу, бекем өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет;
- Практикада аларды колдонуу жөндөмдүүлүктөрүн арттырат;
- Математика сабагында КБТ колдонуу окуучулардын курчап турган чөйрөдө математиканын ролун түшүнүүгө, аңдоого, жаңы тажрыйбаларды баалоого, көйгөйлөрдү чечүү үчүн математикалык билимдерди колдонууга, өзүнүн жеке иш-аракеттеринин эффективдүүлүгүн көзөмөлдөөгө жардам берет.
- Аткарылып жаткан тапшырманы аткаруу нускамасынын берилиши менен окуучунун аткара турган иш-аракетинин түшүнүктүүлүктүгү, ырааттуулугу байкалат;
- Иштин жыйынтыгынын тунуктугу,ишенимдүүлүгү көрүнүп турат.
- НК жана ПКлар калыптанууга чоң мүмкүнчүлүк жарала турган ресурс же жол катары кызмат аткарат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 5-9-класстары үчүн “Математика” предмети боюнча предметтик стандарты (база. деңгээл), -Бишкек, 2018.
2. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдарынын 10-11-класстары үчүн “Математика” предмети боюнча предметтик стандарты (база. деңгээл), Бишкек 2018.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетентности как компонент личностноориентированной парадигмы образования /А.В.Хуторской //Народное образование. – 2003. - №2.
4. Хуторская Л.Н. Компетентность как дидактическое понятие: Содержание, структура и модели конструирования/Л.Н.Хуторская, Л.В.Хуторской //Вестник Института образования человека. Научно-методическое издание научной школы А.В.Хуторского – 2015. - №2.
5. Хуторской А.В. ключевые компетентности как компонент личностноориентированной парадигмы образования / А.В.Хуторской// Народное образование. – 2003. - №2.

УДК 37.013+004.7

ПЕДАГОГИКА АДИСТИГИНИН СТУДЕНТТЕРИН ОКУТУУДА МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУ

Батырова Ырыскан Мийзамовна-окутуучу,
yryskan1972@mail.ru
Нарматова Нургүл Токталиевна -окутуучу,
Nnarmatova-77@mail.ru
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна,
окутуучу, a.gulmira79@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргызстан

Аннотация: Заманбап билим берүү мекемесин жаңы маалыматтык технологияларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Макалада билим берүүдө маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу процесси изилденет, бул билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет. Мындай технологияларды колдонуу боюнча мугалимдерге сунуштар берилет.

Ачкыч сөздөр: маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, университеттин студенти, окутуу, окуу процесси.

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Батырова Ырыскан Мийзамовна-
преподаватель,, yryskan1972@mail.ru
Нарматова Нургүл Токталиевна -
преподаватель, Nnarmatova-77@mail.ru
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна,
преподаватель, a.gulmira79@mail.ru
ЖАГУ имени Бекмамат Осмонов,
город Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация: Современное образовательное учреждение невозможно представить без новых информационных технологий. В статье изучен процесс применения информационно-коммуникационных технологий в обучении, что позволяет повысить эффективность образовательного процесса. Даны рекомендации педагогам по применению таких технологий.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, студент вуза, обучение, образовательный процесс.

APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

Batyrova Yryskan Miyzamovna - teacher,
yryskan1972@mail.ru
Narmatova Nurgul Toktalievna - teacher,
Nnarmatova-77@mail.ru
Abdrazakova Gulmira Abdujaparovna- teacher,
a.gulmira79@mail.ru
JASU named after Bekmamat Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation: Modern educational institution can’t be imagined without the new information tech-nologies. The paper studies the process of information and communication

technologies applica-tion in training, which improves the efficiency of the educational process. The ways to use these technologies are recommended to teachers.

Key words: information and communication technologies, university student, training, educational process.

Өлкөнүн маалыматтык коомго кириши жана маалыматтын көбөйүп жаткан агымы менен адамдын кесиптик ишмердүүлүгү үчүн зарыл болгон билимдердин көлөмүн алуу мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы ажырымдын кескин өсүшү коомдун маалыматтык жактан даярдалган, чоң ой жүгүрткөн мугалимдерге болгон муктаждыгын күчөтүүдө. маалыматты издөөнү жүргүзүүгө, рационалдуу маалыматтык жүрүм-турумду жана маалыматтык иш процесстерин жүргүзүүгө жөндөмдүү салттуу жана электрондук формадагы топтолгон маалыматтык ресурстардын бүткүл көлөмү.

Азыркы учурда кесиптик билим берүү системасынын милдеттеринин бири бүтүрүүчүлөрдүн маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) чөйрөсүндө билимдерин, көндүмдөрүн жана көндүмдөрүн калыптандыруу, өз каражаттарын кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктө колдонуу жөндөмдүүлүгүн жана даярдыгын калыптандыруу болуп саналат. Практика көрсөткөндөй, заманбап билим берүү мекемесин жаңы маалыматтык технологияларсыз элестетүү мүмкүн эмес. Билим берүү чөйрөсүн маалыматташтыруунун азыркы кездеги ата мекендик жана чет өлкөлүк тажрыйбасы билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берерин көрсөтүп турат.

Илимий адабияттарды теориялык талдоо көрсөткөндөй, коомду маалыматташтыруунун аныктоочу фактору билим берүүнү маалыматташтыруу болуп саналат, мында билим берүүнү маалыматташтырууну өнүктүрүүнүн негизги негизи ар түрдүү деңгээлдеги билим берүү мекемелериндеги маалыматтык процесстер болуп саналат, мында МКТ каражаттары бар. кеңири колдонулган. Кесиптик окутуунун болочок мугалимине коюлуучу негизги талаптар анын маалымат агымында багыт алуу жөндөмүнө, компьютердик технологиялар менен иштей билүүсүнө, тез өзгөрүп туруучу шарттарга ыңгайлаша билүүсүнө жана операциялык маалымат менен байланышкан студенттин инсанынын башка өзгөчөлүктөрүнө коюлат. Билим берүүнү маалыматташтыруунун натыйжасында инсандын маалыматтык маданияты маалыматтык ишмердүүлүк мейкиндигинде окуучунун жетилген инсандык маанилерин камсыздайт, сабакта алынган маалыматтын пайдалуулугуна жана чындыгына негиздүү баа берип, натыйжалуу заманбап МКТ куралдарынын негизинде жеке маанилүү маалыматты издөө [1, с. 215].

Теориялык изилдөө көйгөйлөрүн изилдөөнүн жана МКТ ресурстарын талдоонун негизинде сабакта маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуучу мугалимдер үчүн бир катар сунуштарды аныктоого болот:

- окутуучулар жана студенттер компьютердик тапшырмаларды аткаруу үчүн керектүү деңгээлде компьютер менен иштей билүүлөрү керек;
- сабактын бул этабында МКТнын кандай формаларын колдонуу керектигин жана бул колдонуунун негиздүү экендигин так түшүнүшү керек;
- белгилүү бир критерийлерди жетекчиликке алуу менен МКТны колдонуу менен сабакка материалды алдын ала тандап алуу, тандалган санариптик материалды максаттарга жана окуу шарттарына ылайыкташтыруу зарыл;
- мугалим МКТны тартуу менен предмет боюнча студенттердин өз алдынча иштерин пландап, уюштуруусу керек [3].

МКТ иштетилген көнүгүү опцияларын колдонуу сунушталат.

1. Мультимедиялык колдоо менен (көрсөтмө тибиндеги сабак) (сабакта бир компьютер колдонулат, мугалим аны «электрондук доска» катары колдонот). Бул компьютерди демонстрациялоочу түзүлүш катары колдонуунун белгилүү жолу. Бул үчүн окуу жайда

компьютердик класстардан тышкары, каалаган убакта каалаган предмет боюнча компьютердик колдоо менен сабакты тез уюштурууга мүмкүндүк берүүчү мультимедиялык проектору бар бир мобилдик компьютер болушу сунушталат.

Ар кандай темадагы фото, видео, аудио маалыматтын чоң көлөмүн камтыган компакт- диск же DVD дисктердеги даяр программалык продуктылардын материалдарын колдонуу максатка ылайыктуу. Мугалимдердин өз класстары үчүн презентацияларды түзүү дагы популярдуу болуп калды. Мындай материалдардын жыйындысы, аларга жетүүнүн жөнөкөй жолу болгон заманбап электрондук билим берүү ресурстарынын (ЭБР) пайда болушу МКТнын негиздерин билген мугалимге дээрлик бардык сабактар үчүн абдан кызыктуу жана сапаттуу презентацияларды жасоого мүмкүндүк берет. Бул типтеги класстар гуманитардык илимдерди изилдөөдө өтө зарыл болуп саналат [5].

2. Компьютердик колдоо менен (класста бир нече компьютер бар, алар үчүн окуучулар топ менен же кезектешип иштешет). Мындай класстарда окуучулар окуу планы менен иштешкен тапшырмаларды берүү максатка ылайыктуу, аларда илимий жана окуу тексти, чиймелер менен катар практикалык иштерге тапшырмалар, окуу жана контролдук көнүгүүлөр камтылган. Ошентип, окуучулардын билим деңгээлине жеке жана толук талдоо жүргүзүп, аларга объективдүү баа берүүгө, ошондой эле окуучулардын билимин өздөштүрүүдөгү алсыз жактарды аныктоого болот.

Тестирлөө компьютердик класстарда сунушталат. Мониторинг программаларынын жогорку эффективдүүлүгү аларда “мугалим-окуучу” системасындагы кайра байланышты күчөтүүсү менен аныкталат. Тестирлөө программалары иштин жыйынтыгын тез баалоого, билимде кемчиликтер бар темаларды так аныктоого мүмкүндүк берет. Сыноо программалары программалык камсыздоо катары кызмат кылат. Бүгүнкү күндө ар кандай тесттердин компьютердик версияларын иштеп чыгып, түзүп, аларды өз сабактарында колдонуу мугалимдердин өздөрүнө да мүмкүн көрүнөт [2].

3. Интернет ресурстарын колдонуу. Мындай сабакта окуп жаткан курсту окуу-методикалык колдоо катары CD-, DVD- алып жүрүүчүлөргө (окуу китептери, окуу куралдары, антологиялар, проблемалык китептер, сөздүктөр, маалымдамалар, тесттер, символдук объекттер, статикалык жана динамикалык моделдер ж.б.) жана билим берүүчү интернет булактары. Бул материалдарды мугалим сабакка даярданууда, аны ишке ашыруунун ар кандай этаптарында (түшүндүрүү, бириктирүү, контролдоо) колдонушу керек [4].

Сабакты өткөрүүнүн үлгүлүү алгоритми:

- *сабакка даярдануу этабында* - электрондук маалыматтык ресурстарды талдоо, сабактын темасы боюнча керектүү материалды тандап алуу, структурасы жана аны электрондук же кагаз алып жүрүүчүлөргө жайгаштыруу;

- жаңы материалды түшүндүрүүдө предметтик жыйнактарды (фотосүрөттөр, иллюстрациялар, портреттер, эксперименттердин демонстрациялары, изилденүүчү процесстердин, кубулуштардын видеоклиптери, видеотурлар), динамикалык диаграммаларды жана таблицаларды, символикалык объекттерди, интерактивдүү моделдерди колдонуу. Ошол эле учурда мугалим кошумча мисалдар жана түшүндүрмөлөр менен коштолгон экранда пайда болгон маалыматка комментарий бериши керек;

- өтүлгөн материалды консолидациялоодо студенттерге электрондук окуу китебинин, окуу куралынын, электрондук маалымдамалардын, хрестоматиялардын, проблемалык китептердин, сөздүктөрдүн ж.б. тексттери менен иштөөнү сунуштоо. Окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун жеке, топтук, фронталдык жана дифференцияланган формаларын колдонуу сунушталат. Мугалим үчүн дифференцияланган окутууну уюштуруу үчүн окуучулардын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бул ресурстарды колдонуунун негизинде алдын ала

тапшырмаларды иштеп чыгуу максатка ылайыктуу. Тартма материалдар электрондук жана кагаз түрүндө да даярдалышы мүмкүн.

4. Сабактарды өткөрүүнүн салттуу эмес формалары: мультимедиялык лекция, виртуалдык лаборатория, экскурсия ж.б.

Жогорку билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун реалдуу жолдорунун бири мугалимдин баалоо ишмердигинде маалыматтык технологияларды колдонуу болуп саналат. Бул мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу тематикалык, жыйынтыктоочу тест иштеринин жыйынтыктарын иштеп чыгуу процессин автоматташтырууга, алардын динамикасын көзөмөлдөөгө, мазмунун жана окутуу методдорун өз убагында тууралоого мүмкүндүк берет. МКТны колдонуу тесттик тапшырмалардын жыйынтыктарын иштеп чыгууну жана талдоону жана аларды таблицалар жана диаграммалар түрүндө визуалдаштырууну жеңилдетет, бул жалпысынан билим берүүнүн сапатын башкарууну маалыматтык камсыздоо үчүн негиз түзөт. Практикалык сабактардагы компьютердик тестирлөө бул тема боюнча студенттердин билимине мониторинг жүргүзүү жана баалоо убактысын кыскартат.

Ошентип, билим берүү процессинде МКТны колдонуу билим берүүнү жана окутууну олуттуу түрдө диверсификациялоого жана студентти ар тараптуу өнүктүрүүгө боло турган эффективдүү каражат деп ишенимдүү айтууга болот. МКТ куралдарын колдонуу керектелүүчү маалыматтын масштабын олуттуу жогорулатат, когнитивдик активдүүлүктү стимулдайт, ой жүгүртүүнү өнүктүрөт, адамдын интеллектуалдык ресурстарын толуктайт, аларды басып алат жана адамдын психикалык жашоосунун түзүлүшүн өзгөртөт.

Адабияттар:

1. Алипханова Ф.Н., Атаева Э.А. К вопросу о формировании информационной культуры будущего педагога профессионального обучения //Вестник Университета (Государственный университет управления). – 2014. № 4. – С. 215 217.
2. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: Проблемы и перспективы /Б.С. Гершунский. М.: Педагогика, 1987. – 263 с.
3. Кларк Ч. Информационные и коммуникационные технологии: революция в образовании // Информатика и образование. 2003. № 4.
4. Хуторской А.В. Интернет в школе / А.В. Хуторской. М.: ИОСО РАО, 2000. –304с.
5. Шафрин Ю.Р. Информационные технологии: учеб. пособие / Ю.Р. Шафрин. М.: Лаборатория базовых знаний, 2005. 516 с.

* * *

УДК 004.357

УНИВЕРСИТЕТТИН ОКУУ ПРОЦЕССИНДЕ МААЛЫМАТ-КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУ

Нарматова Нургүл Токталиевна -окутуучу,
Nnarmatova-77@mail.ru
Батырова Ырыскан Мийзамовна-окутуучу,
yryskan1972@mail.ru
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна, окутуучу,
a.gulmira79@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргызстан

Аннотация: Макалада билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү талкууланат. Билим берүү процессинде

маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу багыттары көрсөтүлгөн - маалыматтарды берүүнү камсыз кылуу, презентацияны камсыз кылуу жана маалыматтын көрүнө тургандыгын камсыз кылуу. Маалыматтын көрүнүктүүлүгү мультимедиялык технологияларды колдонуу аркылуу камсыз кылынат. Документте билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуууга системалуу мамиле кылуу билим берүү веб-ресурс.

Ачкыч сөздөр: маалымат, коммуникация, билим берүү, каражат, ресурстар, технология.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Нарматова Нургүл Токталиевна - преподаватель, Nnarmatova-77@mail.ru
Батырова Ырыскан Мийзамовна- преподаватель,, yryskan1972@mail.ru
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна, преподаватель, a.gulmira79@mail.ru
ЖАГУ имени Бекмамат Османов, город Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация: статье рассматриваются особенности применения информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе. Показываются направления использования информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе – обеспечение передачи данных, обеспечение представления и обеспечение наглядности информации. Наглядность информации обеспечивается за счет использования мультимедийных технологий. В работе делается вывод, что системный подход к использованию информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе предполагает разработку образовательного веб-ресурса.

Ключевые слова: информационный, коммуникационный, образовательный, средство, ресурс, технология.

USE OF INFORMATION AND COMMUNICATIONTECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE UNIVERSITY

Narmatova Nurgul Toktalievna - teacher, Nnarmatova-77@mail.ru
Batyrova Yryskan Miyzamovna - teacher, yryskan1972@mail.ru
Abdrazakova Gulmira Abdyjaparovna- teacher, a.gulmira79@mail.ru
JASU named after Bekmamat Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation: *The article discusses the features of the use of information and communication technologies in the educational process. The directions of using information and communication technologies in the educational process are shown - providing data transfer, providing presentation and ensuring visibility of information. The visibility of information is provided through the use of multimedia technologies. The paper concludes that a systematic approach to the use of information and communication technologies in the educational process involves the development of an educational web resource.*

Key words: *information, communication, educational, means, resource, technology.*

"Маалымат-коммуникациялык технологиялар" түшүнүгү (мындан ары - МКТ) компьютер жана компьютердик тармактар аркылуу маалыматты иштеп чыгуу, сактоо жана берүү процесси катары каралат, алар колдонуучуга ыңгайлуу форматта ишке ашат. берилген маалымат.

Билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды активдүү колдонуу үчүн алар маалыматтын бир убакта берилишин, көрсөтүлүшүн жана көрүнө тургандыгын камсыз кылуу зарыл.

Тармактык технологиялардын жана телефондук, телекөрсөтүү жана спутниктик байланыш каражаттарынын синтези технологиянын кийинки түрүнүн, тактап айтканда, телекоммуникациянын пайда болушуна шарт түздү. Телекоммуникациялык технологиялар билим берүүдөгү маалыматтык технологиялардын эң келечектүү түрү болуп эсептелет, алардын үч негизги элементи компьютер, модем жана тармак болуп саналат.

Кээ бир окумуштуулар өз изилдөөлөрүндө телекоммуникациялык технологияларды ар кандай билим берүү максаттарына жетүү үчүн локалдык тармактарды жана глобалдык Интернетти колдонгон тармактык технологиялар катары түшүнүшөт.

Локалдык тармак - бул бөлмөнүн же имараттын мейкиндиги менен чектелген компьютердик тармак. Бул сервер аркылуу бири-бирине туташтырылган персоналдык компьютерлердин жыйындысы. Мындай тармак ага туташкан бардык түзмөктөргө - принтерге, сканерге кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Атайын локалдык тармактык программалардын жардамы менен окуу процессинин катышуучуларынын өз ара аракеттенүүсү ишке ашырылышы мүмкүн.

Компьютердик такта билим берүү процессинин бардык катышуучуларына маалыматты, билдирүүлөрдү жеткирүүгө мүмкүндүк берет.

Чат - бул эки колдонуучунун ортосунда реалдуу убакытта тексттик билдирүүлөрдү алмашууга мүмкүндүк берүүчү курал. Ошол эле учурда, бул курал тексттик билдирүүлөрдү жөнөтүү үчүн башка программалардан айырмаланып, тез жооп алууга мүмкүндүк берет. Окуу процессинин жүрүшүндө бул студент менен мугалимдин, же эки студенттин ортосундагы билдирүү алмашуу болушу мүмкүн.

Аудио жана видеоконференциялар лекцияларды өткөрүү үчүн компьютердик тармактарды колдонот. Аудио жана видеоконференция - бул тексттерди, сүрөттөрдү, үндөрдү жана эсептөө маалыматтарын алмашууга мүмкүндүк берүүчү жаңы байланыш ыкмасы.

Маалыматты көрсөтүү электрондук окуу китептери, диафильмдер, электрондук программалык-методикалык комплекстер, электрондук маалымдамалар, презентациялар түрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн.

Электрондук версиядагы окуу материалы компьютердик графика, видеоклиптер, тааныш эмес сөздөрдүн сөздүгү (глоссарий), окуу китебинин ыңгайлуу навигация системасы менен толукталган. Бул элементтердин баары материалдын бекем өздөштүрүүсүн камсыз кылат, анткени көрүү, угуу, ассоциативдик эс тутум колдонулат. Окуу материалынын негизин гипертекст же гипертекст системасы түзөт - так структурасы, окуу материалы бар каалаган бөлүмгө жетүү, өтүлгөн материалга кайтып келүү мүмкүнчүлүгү менен мүнөздөлгөн ар түрдүү маалыматтын жыйындысы, окуу материалындагы маанилүү материалга шилтемелерди камтыйт. колдонмо, графикалык иллюстрациялар, анимация, видео клиптер. Маалымат ар кандай файлдарга гана эмес, ар кандай компьютерлерге жайгаштырылышы мүмкүн жана бир компьютердин экранында бир нече гипершилтемелер болушу мүмкүн. Алынган маалыматтын максатына жана көлөмүнө жараша ар кандай маалымат блокторуна кирүүгө, аны көбөйтүүгө, өзгөртүүгө, өзүңүздүн блокторду түзүүгө болот. Гипертекст маалымат берүү үчүн негиз катары колдонулат. Электрондук энциклопедиядагы гипертекст музыкалык коштоону, видео фрагменттерди колдонууга, текстти эркин жылдырууга, тандап окууга, кайчылаш

шилтемелерди колдонууга мүмкүндүк берет. Гипертекст технологиясы үн, музыка жана видео фрагменттери менен коштолгон компьютердик слайддарды иштеп чыгуу үчүн иштелип чыккан Power Point программасын колдонгон электрондук басылмаларды түзүүгө өбөлгө түзөт.

Электрондук окуу куралы студенттин курстун теориялык материалын өз алдынча үйрөнүүсү үчүн колдонулат.

мультимедиялык чөйрөлөрдү же окуу курстарынын универсалдуу редакторлорун түзүү үчүн даяр кабыктар;

билимди контролдоону уюштуруу үчүн даяр тест чөйрөлөрүнүн иштелип чыккан курсуна интеграциялоо.

Электрондук окуу китебинин жакшы жактарына төмөнкүлөр кирет :

- Гипертексттик көп деңгээлдүү структураны колдонуу менен структураны жана мазмунду уюштуруунун жаңы принцибинин колдонулушу, ал студентке ыңгайлуу окуу китебин навигация тутумун, окуу материалдарына эркин жетүүнү камсыз кылат, студентке татаалдыктын деңгээлин тандоодо белгилүү бир эркиндикти берет. жана мазмунду көрүү тартиби;
- берилген билим берүү маалымат ресурстарын интеграциялоо мүмкүнчүлүгү
- электрондук форма; окуу процессинин жогорку интерактивдүүлүгүн камсыз кылуу;
- электрондук алып жүрүүчүдө окуу маалыматын компакттык сактоо;
- жеке траектория боюнча анын окуу процессинде студенттин окуу-таануу иш-аракетин программалык башкарууну уюштуруу ;
- окуу материалын долбоорлоо үчүн мультимедиялык каражаттарды колдонуу ;
- текстте маалымдама-маалыматтык издөө тутумунун болушу;
- синхрондук жана асинхрондук иштөө режимдеринде оперативдүү кайра байланышты уюштуруу, бул студенттердин өз алдынча окуу үчүн окуу-методикалык материалдарды тез алуусун камсыз кылат.

Презентация орус тилинде эки мааниге ээ болгон термин:

1) аракет, аракет (жалпы маани): белгилүү бир товарды же идеяны популярдуу кылган жарнак кампаниясы катары жаңы продукцияны көрсөтүү, жаңы маалыматты жалпы элге тартуулоо;

Power сыяктуу компьютердик программа менен түзүлгөн документ пункт . Бул маанидеги «презентация» термининин синонимдери «компьютердик презентация» жана « мультимедиялык презентация» түшүнүгү.

Презентация, компьютердик документ сыяктуу эле, слайддардын ырааттуулугу жана электрондук барактардын ырааттуулугу. Презентация (лат. praesentatio - көрсөтүү, көрсөтүү) - көрүүчүлөргө мурда белгисиз же анча белгилүү болгон жаңы нерсени көрсөтүү. Презентациянын маанилүү мүнөздөмөсү – бул текст менен сүрөттөрдүн бир убакта колдонулушу. Билим берүү презентациясы студенттерди, угуучуларды курс менен тааныштыруу, аларда оң мотивацияны калыптандыруу, кызыгууну калыптандыруу, адистикти өздөштүрүү жана ийгиликтүү практикалык ишмердүүлүк үчүн окуу планынын маанилүүлүгүнө ынандыруу максатын көздөйт. Презентациянын ажырагыс бөлүгү болуп статистикалык (графиктер, таблицалар, диаграммалар, чиймелер, фотосүрөттөр) же динамикалык (видео материалдар) болушу мүмкүн болгон текст менен бирге сүрөттөрдү колдонуу саналат. Презентациянын мазмунун берүү логикасын бир нече ыкмалар менен түзсө болот: индуктивдүү (материалды конкреттүү фактылардан жана мисалдардан абстракциялоого жана жалпылоого ырааттуу берүү); дедуктивдүү (жалпы тезистен

жыйынтык чыгарууга карай ойдун этап-этабы, этап-этабы менен кыймылы, мисалдар менен конкреттештирүү); спиралдык көрсөтүү ыкмасы (көңүл бир борбордук маселеге же идеяга бурулат, мугалим ага дайыма кайрылып турат, бирок негизги ойду жаңы фактылар менен байытуу үчүн жогорку деңгээлде); контрасттык ыкма (бир эле маселеге карата ар кандай ыкмаларды, позицияларды, концепцияларды карама-каршы коюудан турат); ассоциативдик (логикалык презентация айкалышкан сүрөттөрдүн элестүү тизмеги түрүндөгү идеяны жайылтуу менен толукталат); хронологиялык (окуялардын же процесстердин ырааттуулугун, алардын мейкиндикте жана убакытта жайылышын көрсөтүү).

Презентациялар төмөнкү артыкчылыктарга ээ:

1. Мугалимге студент аудиториясын предметке кызыктыруу мүмкүнчүлүгүн бериңиз – сабактар эмоционалдуураак болот;

2. Класстагы студенттер тобу үчүн чоң экранда көрсөтүү үчүн гана түзүлбөстөн, компьютерде жеке көрүү үчүн да колдонсо болот;

3. Окутуучунун түздөн-түз катышуусу менен да, анын катышуусуз да (предметтин окуу планында каралган өз алдынча иштерди аткарууда) колдонулушу мүмкүн;

4. Билим берүү маалыматын көрсөтүүнүн керектүү ырааттуулугун тандоодо маневр жасоого мүмкүнчүлүк бериңиз;

Презентациялар оңой кайталанат жана таратылат.

Маалыматтын көрүнүктүүлүгү мультимедиялык технологияларды колдонуу аркылуу камсыз кылынат. Мультимедиа – жаңы маалыматтык технология, компакт-дисктерди колдонуунун негизинде аудиовизуалдык маалыматты өндүрүү, иштетүү, сактоо, берүү ыкмаларынын, ыкмаларынын, жолдорунун жыйындысы. Бул бизге текстти, графиканы, аудио жана видео маалыматты, анимацияларды бир программалык продуктуга бириктирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мультимедиялык каражаттар окуу процессинин жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет, интерактивдүүлүк жана жаңычылдыгы менен мүнөздөлөт жана билим берүү процессин маалыматташтыруунун келечектүү багыттарынын бири болуп саналат. Мультимедиа маалыматты берүүнүн ар кандай ыкмаларын колдонууга, текстти, графиканы, аудио жана видео маалыматты, анимацияны айкалыштырууга мүмкүндүк берет. Эреже катары, сабакта мугалимдер презентациялар, мультимедиялык симуляторлор, электрондук мультимедиялык басылмалар сыяктуу мультимедиялык продуктуларды колдоно алышат. Ошентип, мультимедиялык презентация - бул Microsoftтун жардамы менен даярдалган бир тема менен бириктирилген ырааттуу слайд-шоу. PowerPoint жана башка программалар. Мультимедиа продукциясынын ар кандай түрлөрүн билүү класста мультимедиянын мүмкүнчүлүктөрүн педагогикалык жактан негиздүү пайдаланууга мүмкүндүк берет. Мультимедиа жаттоо процессин жеңилдетип, материалдын презентациясын кызыктуураак кылып, виртуалдык реалдуулуктун иллюзиясын жаратат. Мультимедиялык технологияларды окуу процессинде колдонуунун кеңири таралган жолдорунун бири – мультимедиялык презентацияларды колдонуу. Окуу процессинде мультимедиялык презентацияларды анимациялык эффектилер менен колдонуу жогоруда айтылган инструменттерди заманбап деңгээлде колдонууга мүмкүндүк берет, тактап айтканда: студенттерге таблицаларды даяр формада кароону сунуш кылбоо, аларды доскага көрсөтүү менен убакытты текке кетирбөө, тескерисинче Бул таблицаларды окуучулар менен бирге компьютерди чыкылдатуу аркылуу түзүңүз. Мультимедиялык презентациянын дагы бир түрү флэш - презентация болушу мүмкүн, бул тасма (видео), анда кадрлар белгилүү бир жыштыкта бири-бирин ээрчип жүрүшөт.

Маалыматтын бир убакта берилишин, берилишин жана көрүнүүсүн болжолдогон маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу системалуу мамиледе гана мүмкүн. Бул ыкма билим берүүнүн негизинде болушу керек веб-ресурс. Билим берүү веб-ресурсу окуу-методикалык мүнөздөгү маалымат менен камсыз болгон, кафедра, факультет

же университет тарабынан түзүлгөн сайтты көрсөтөт . Окуу жайында веб-ресурста лекция конспектилери, электрондук окуу китептери, диафильмдер, электрондук программалык-методикалык комплекстер, электрондук маалымдамалар, презентациялар болушу мүмкүн.

Маалымат-коммуникациялык технологиялар билим берүү процессинин ажырагыс бөлүгү болуп калышы мүмкүн, эгерде алар маалыматтын бир убакта берилишин, көрсөтүлүшүн жана көрүнүүсүн камсыз кылууга негизделсе. Маалыматтын көрүнүктүүлүгү мультимедиялык технологияларды колдонуу аркылуу ишке ашат. Билим берүү процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуудан эң чоң кайтарымга системалуу мамиле менен гана жетишүүгө болот. Бул ыкма билим берүү процессинин бир бөлүгү катары билим берүүчү веб-ресурсту колдонууну камтыйт.

Адабияттар:

1. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании : учеб. пособие для студ. учеб. заведений / И.Г. Захарова. — М. : Академия, 2005. — 192 с.
2. Муковиз, А.П. Формирование умений самостоятельной познавательной деятельности у студентов педагогических вузов средствами информационных технологий : монография / А.П. Му-ковиз. – Умань : Желтый А.А., 2010. – 180 с.
3. Нурмухамедов, Г.М. Электронные учебные курсы: потребности образования, проектирование, разработка, проблемы и перспективы / Г.М. Нурмухамедов // Информатика и образование.– 2012. – № 1. – С. 33-39.
4. Педагогика: Большая современная энциклопедия / [сост. Е.П. Рапацевич]. – Минск : Современное слово, 2005. – 720 с.
5. Роберт, И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования / И.В. Роберт. – М. : Школа-Пресс, 1994. – 205 с.
6. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Г.К. Селевко. - М. : Народное образование, 1998. – 256 с.
7. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 № 273-ФЗ (ред. от 13.07.2015) [Электронный ресурс] // URL: https://rg.ru/2012/12/30/obrazovanie-dok.html (дата обращения 01.8.2016).
8. Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» от 27.07.2006 № 149-ФЗ [Электронный ресурс] // URL: https://rg.ru/2006/07/29/informacia-dok.html (дата обращения 01.8.2016).

* * *

УДК 007

КАДРЛАРДЫ БАШКАРУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Талантбекова Зарина Талантбековна
Токтомуратова Жанара Эркинбековна
Коргонбаева Алина Жанибековна – магистранттар
Ош мамлекеттик университетти, Ош
Email-talantbekovazarina14@gmail.com

Аннотация: *Уюштуруучулук башкаруунун заманбап ыкмалары кеңири колдонулушун болжолдойт маалыматтык технологиялар. Маалыматтык кызматкер технологиялары HR жашоосун түзүүдө адистер бир топ жеңил. Бул макаланын максаты маалыматты изилдөө талдоо болуп саналат кызматкердм башкаруудагы технология.*

Чечилген ыраазычылык технологиясын карап чыгат ишканада кадрларды башкаруу маселелери.

Негизги сөздөр: *маалыматтык технологиялар, кызматкерлер; уюштуруу; маалымат; системаларынын персоналды башкарууну автоматташтыруу*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В УПРАВЛЕНИИ ПЕРСОНАЛОМ

Талантбекова Зарина Талантбековна
Токтомуратова Жанара Эркинбековна
Коргонбаева Алина Жанибековна – маспиранты
Ошский государственный университет, г. Ош
Email-talantbekovazarina14@gmail.com

Аннотация*: Современные методы организационного управления предполагают широкое использование информационных технологий. Информационные кадровые технологии значительно облегчают жизнь HR-специалистам. Целью данной статьи является анализ изучения информационных технологий в управлении персоналом. Рассмотрена технология благодарности, которая решила вопросы управления персоналом на предприятии.*

Ключевые слова: *информационные технологии, персонал; организация; информация; системы автоматизация управления персоналом*

INFORMATION TECHNOLOGY IN PERSONNEL MANAGEMENT

Talantbekova Zarina Talantbekovna
Toktomuratova Zhanara Erkinbekovna
Korgonbaeva Alina Zhanibekovna – graduate students
Osh State University, Osh
Email-talantbekovazarina14@gmail.com

Annotation: *Modern methods of organizational management suppose a wide usage of informational technologies. Informational personnel technologies are making life of HR specialists much easier. The purpose of this article is to analyze the study of information technology in personnel management. Examines the technology of thanks, which resolved the issues in personnel management in the enterprise.*

Key words: *informational technologies, staff; organization; information; systems of automation of personnel management*

Ар кандай башкаруудагы негизги жана эң татаал процесс уюм так персоналды башкаруу, HR-менеджмент болуп саналат. Натыйжалуу кызматкерлерди башкаруу - бул баарыдан мурда туура, жакшы уюштурулган система компаниянын адам ресурстарын пайдалануу. Оптималдуу сумма менен квалификациялуу кызматкерлер, мындай система комплект жетишүүгө мүмкүндүк берет кыска мөөнөттө жана эң аз чыгым менен бизнес максаттары. Ал жардам берет өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу, инновацияларды кеңейтүү, кардарлардын канааттануусун жогорулатуу, бизнес процесстеринин бүтүндүгүн камсыз кылуу.

Кадрлар боюнча менеджерлердин жана кадрлардын адистеринин алдында турган негизги көйгөй - бул башкаруунун жогорку эмгек сыйымдуулугу, тез жана эффективдүү башкарууну талап кылган милдеттердин, функциялардын, процесстердин көптүгү (1-сүрөттү караңыз). Бул процесстердин ар биринин структурасында көптөгөн суб-процесстер, суб-милдеттери бар.[1]

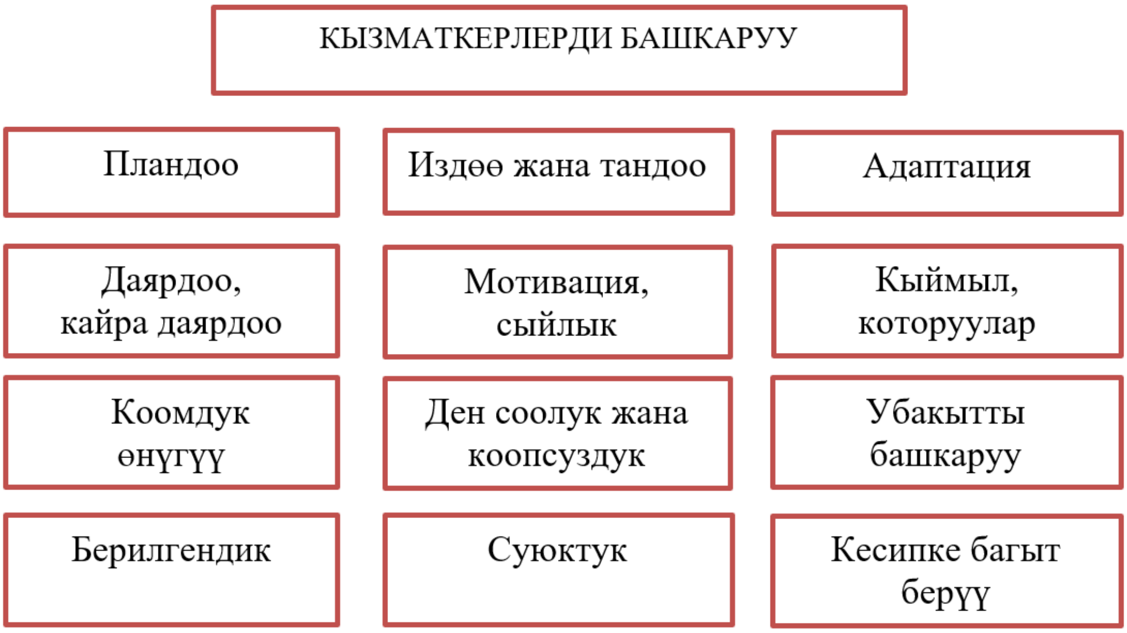

1-сүрөт - Кызматкерлерди башкаруунун негизги процесстери

Сапаттуу, адам ресурстарын башкаруу үчүн эң чоң кайтарымдуулук менен, кызматкерди башкарууну автоматташтыруу үчүн атайын системалар чакырылат, кадрлардын ишинин бардык процесстерин оптималдаштыруу. Кеп адам ресурстарын башкаруу (HRM) чөйрөсүндөгү акыркы маалыматтык технологиялар (IT) жөнүндө болуп жатат. Кадрларды башкарууну автоматташтыруу үчүн заманбап IT-система аны бирдиктүү маалымат мейкиндигине алып келет, жөнөкөйлөтөт, кадрлар бөлүмүнүн ишин ыңгайлуу жана натыйжалуу кылат.

Көбүнчө персоналды башкаруунун төмөнкү тармактары автоматташтырылган (2-сүрөттү караңыз).[2]

2-сүрөт - HRM системаларынын классификациясы жана функционалдуулугу

Биринчи деңгээлдеги чечимдер көбүнчө алдын ала конфигурацияланган, "кутулуу" деп аталган продуктуну билдирет. Бирок алардын функционалдуулугу төмөн жана андан ары ыңгайлаштыруунун мүмкүн эместиги потенциалдуу колдонуучулардын чөйрөсүн олуттуу чектейт.

Экинчи деңгээлдеги автоматташтырылган HRM-системалары – бул башкаруунун чоң функционалдуулугуна, компетенттүү кадр саясатын жүргүзүү үчүн ар кандай инструменттерге ээ болгон ийкемдүү көз карандысыз чечимдер. Бул бизнестин муктаждыктарын канааттандыруу үчүн дайыма иштелип, толукталып жана өзгөртүлүшү мүмкүн болгон татаал программалык жана аппараттык продуктылар.[3]

Үчүнчү деңгээлдеги чечимдер, эреже катары, мындан ары көз карандысыз, бирок комплекстүү ишканаларды автоматташтыруу системаларына (ERP системалары) адистештирилген модуль катары киргизилген. Ошол эле учурда, бир катар популярдуу ERP-системалары менен интеграциялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон үчүнчү деңгээлдеги өзүнчө HRM-системалары бар.

Кадр программаларын эки себепте классификациялайлы: (1-таблицаны караңыз).[4]

1-таблица - Кадрлар боюнча программалардын классификациясы

Компаниянын көлөмү жана бюджети боюнча,автоматташтырууга дайындалган	Максаттуу аудитория (колдонуучулар) боюнча программалар
• жергиликтүү (кутулуу): «1С: Эмгек акы жана адам ресурстарын башкаруу", "А&Т:Персоналды башкаруу",«Фараон» ж.б.; • орто интеграцияланган системалар: "Парус - кадрлар", "BOSS-кадр офицери" жана башкалар; • ири интеграцияланган системалар: модулу "Персоналды башкаруу" ERP системаларында SAP, Oracle ж.б.	• менеджер үчүн программалар кадрлар жана кадрлар боюнча адис: "1С: Эмгек акы жана адам ресурстары, "BOSS-кадр кызматкери" жана башкалар; • юристтер үчүн программалар кызматтар: "Гарант", "КонсультантПлюс" жана башкалар; • Рекрутер программалары: "Электрондук кызматкерлер".

Кызматкерлерди башкарууну техникалык жактан камсыздоо - бул кымбат ырахат. Кадрларды башкаруу программалык пакетин ишке ашыруунун баасын аныктоочу критерийлерге төмөнкүлөр кирет:

- система орнотула турган жумуш орундарынын саны;
- комплексти ишке киргизүү үчүн зарыл болгон кызматтардын көлөмү.

Наркы, программага (системага) жараша, бир нече он миң сомдон бир нече ондогон миллион сомга чейин өзгөрөт.

Кыргызстан кызматкерлерди башкаруунун автоматташтырылган рыногу жакында эле өсүүдө. Анализ көрсөткөндөй, учурда кыргыз тилинде кызматкерди башкаруу системаларынын рыногунда кыргызча жана чет өлкөлүк чечимдердин ортосунда атаандаштык күрөш жүрүп жатат. Бирок, көпчүлүк учурларда, чет өлкөлүк системалар кыргыз шарттарынын өзгөчөлүктөрүн эске албайт, ошондуктан, абдан көп учурда бул

модулдар ар бир ишкананын өзгөчө муктаждыктарын канааттандыруу үчүн аяктады. Башка жагынан алганда, жакында, мисалы, кыргыз "Boss-cadrovik", "1C", "Парус" иштөө системалары Батыш азыктары үчүн олуттуу атаандаштык болуп саналат.

Мындай чечимдердин негизги атаандаштык артыкчылыгы кыргыз реалдуулугуна толук көнүү болуп саналат. Ошентип, азыркы учурда улуттук рынокто сунушталган программалык продуктылардын көпчүлүгүн төмөнкү топторго бөлүүгө болот: «Инфин» компаниясынын пакети, «ИнфоСофт» компаниясынын пакети, Галактика корпорациясынын кызматкердин системасы, Кызматкерди башкаруу модулу. «Интертраст» компаниясы, "1С" компаниясынын "Эмгек акы жана персонал" модулу, "Парус" компаниясынын кызматкерди, эмгекти жана эмгек акыны эсепке алуу системасы, "SAP R/3" компаниясынын системасы, Oracle HR системасы, "A&T SOFT" компаниясынын "Кызматкерди башкаруу" системасы, "Борлас ABC" компаниясынын ACS "Кызматкер", "Босс-Кадровик" персоналды башкаруу системасы. [5]

Бүгүнкү күндө маалыматтык технологиялар кадрлар менен иштөөнүн дээрлик бардык баскычтарында HR адистеринин эмгек ишмердүүлүгүн оптималдаштырууга жана тездетүүгө мүмкүндүк берет. Ошондуктан, заманбап компаниялар кереги жок маалыматтык технологиялар менен иштей алган жогорку квалификациялуу кызматкерлер гана, ошондой эле уюмдун маалыматтык технологияларга болгон муктаждыгын түзө алган кызматкерлер, анткени маалыматтык технологиялар олуттуу финансылык инвестицияларды талап кылат, эгерде туура эмес түзүлгөн муктаждык эки же үч эселенген өлчөмдө жоголуп кетиши мүмкүн.

Адабияттар:

1. Еремин Л.В., Королев А.Ю., Косарев В.П., Экономическая информатика и вычислительная техника. – М.:Финансы и статистика, 2013.
2. Информационные технологии управления: Учебное пособие. / Под ред. Ю.М. Черкасова. - М.: ИНФРА-М, 2001.
3. Кисляков Ю.Н.., Слуднов А.В. Информационные технологии Управления персоналом: Учебно-методический комплекс для дистанционного обучения. – М.: Новосибирск: СибАГС, 2005. – 146 с.
4. Саак А.Э. Информационные технологии управления. М.: - Питер, 2008.–320с.
5. А. Грамматчиков. За кадры решают все // Моя работа – 2013. - №25 – с.15.

УДК 007

ЭКОНОМИКА ТАРМАГЫНДАГЫ ИНФОРМАЦИЯЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫ ӨРКҮНДӨТҮҮ

Асанов Бектур Усонович,
Дункобаев Абдулвахаб Бердигожоевич ,
Токебаева Акмарал Токебаевна – магистрантттар
Ош мамлекеттик университетти, Ош
Bekaasanov670@gmail.com@gmail.com

Аннотация: *Информациялык технологиялар (IT) заманбап коомдо тездик менен өнүгүп жатат, ошондуктан Кыргызстандын экономикасында алардын иштешинин өзгөчөлүктөрүн изилдөө абдан маанилүү болуп жатат. Ошентип, бул макаланын максаты экономиканын ар кандай тармактарында технологияны колдонуунун артыкчылыктарын изилдөө болуп саналат.*

Изилдөөнүн объектилери жана методдору: Азыркы коомдун информация таштыруу процесси анын өнүгүү темпин тездетүүнү шарттап, адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүнө таасирин тийгизүүдө. Балким, бул экономика тармагына көбүрөөк тиешелүү, анткени ар кандай ишкана же фирма информация тын чоң агымы менен тынымсыз иштеп жатат. Ушуга байланыштуу информациялык технологиялар өзгөчө мааниге ээ, алар бул агымдардан уюмдун милдеттерин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон информация ты гана тандап алууга мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: *информациялык технологиялар, информациялык системалар, информация, Интернет, автоматташтыруу*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

Бектур Усонович Асанов,
Дункобаев Абдулвахаб Бердигожоевич,
Токебаева Акмарал Токебаевна - аспиранты
Ошский государственный университет, г. Ош
Bekaasanov670@gmail.com@gmail.com

Аннотация: *Информационные технологии (ИТ) получают ускоренное развитие в современном обществе, поэтому всѐ большую актуальность приобретает изучение особенностей их функционирования в кыргызской экономике. Таким образом, целью данной статьи является изучение преимуществ использования технологий в различных секторах экономики.*

Объекты и методы исследования: Процесс информатизации современного общества обуславливает ускорение темпов его развития, затрагивая при этом все сферы человеческой деятельности. Пожалуй, в большей степени это относится к области экономики, поскольку любое предприятие или фирма постоянно работают с большими потоками информации. В связи с этим особую важность приобретают информационные технологии, которые позволяют отбирать из этих потоков лишь информацию, необходимую для реализации задач организации.

Ключевые слова: *информационные технологии, информационные системы, информация, интернет, автоматизация*

PERFECTION OF INFORMATION SYSTEMS IN THE SPHERE OF ECONOMY

Bektur Usonovich Asanov,
Dunkobaev Abdulvakhab Berdigozhoevich,
Tokebaeva Akmaral Tokebaevna - undergraduates

Osh State University, Osh
Bekaasanov670@gmail.com@gmail.com

Abstract: *Information technology (IT) is accelerated in the modern society, so the study of the peculiarities of their functioning in the Russian economy is becoming increasingly important. Thus, the purpose of this article is to study the advantages of using technologies in various sectors of the economy.*

Objects and methods of research: The process of informatization of modern society causes the acceleration of its development rates, while affecting all spheres of human activity. Perhaps, this applies to a greater extent to the field of economics, since any enterprise or firm constantly works with large flows of information. In this regard, special importance is acquired by information technologies, which allow you to select from these flows only the information necessary for the implementation of the organization's tasks.

Keywords: *Information technology, information systems, information, Internet, automation*

Информация башкаруунун маанилүү элементи болуп саналат, анткени ал уюмдун абалына туура баа берүүгө жардам берет. Заманбап экономика кызмат көрсөтүүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө, соодада, ошондой эле финансы-банк секторунда жана өнөр жайда информация көлөмүнүн өсүшү менен мүнөздөлөт. Бирок, бул сектордо информациянын мынчалык тез жайылуусу IT технологияларын колдонбосо мүмкүн болмок эмес.

Уюмдардын негизги максаты - чыгымдарды азайтуу жана өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу үчүн информациялык технологияларды колдонуу. Ишкананы өнүктүрүүнүн төмөнкү багыттары боюнча оң натыйжаларга жетишилди:

1. Киреше боюнча информация ты тактоо жана натыйжаны сегменттер боюнча топтоону колдонуу менен салыштыруу ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет.
2. Айрыкча процесстерди автоматташтыруу өндүрүш процессин тездетүүгө мүмкүндүк берет.
3. Буйрутмаларды көзөмөлдөө системасын борборлоштуруунун аркасында бир эле учурда бир нече бөлүмдөрдүн кызматын көзөмөлдөө мүмкүн болот.
4. Уюмдун ишин баалоо боюнча отчетту түзүүнүн бирдиктүү адистештирилген системасын ишке киргизүү өндүрүштү көзөмөлдөөнү жеңилдетет.
5. Ар кандай бизнес-милдеттерди кыска мөөнөткө чечүү компьютердик системаларды жана электрондук документ жүгүртүүнү колдонуунун эсебинен мүмкүн болот.

Жогорудагы мүнөздөмөлөргө байланыштуу, заманбап технологияларды колдонуу ар кандай маселелерди ыкчам чечүү үчүн ар кандай информациялык массивдерге кошулууга мүмкүндүк берет деп айта алабыз. Бирок IТтин өнүгүшүнө жана жайылышына тоскоол болгон бир катар маанилүү көйгөйлөр бар экенин белгилей кетүү керек:

1. Финансылоонун төмөн деңгээли, компьютердик техниканын жараксыз абалга келиши, ошондой эле IT продуктылары менен иштөөдө квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги көйгөйлөрү ишканалардын техникалык базасын жаңыртуу үчүн тоскоолдук болууда.
2. IT-өнүмдөрүн экспорттоо көйгөйү бар, алар бажы жагынан жол-жоболоштуруудагы кыйынчылыктарга байланыштуу, анткени, колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, компаниялар көп сандагы документтерди берүүгө тийиш, бул бул операцияларды чет өлкөдөн чыгарууга түрткү берүүчү чыгымдардын көбөйүшүнө алып келет.
3. Изилдөө жана информациялык технологиялар продуктуларын өндүрүү менен алектенген компаниялардын пайда болушун чектеген каржылоонун төмөн деңгээли.

4. Мыйзамдардын IT чөйрөсүн өнүктүрүүгө шайкеш келбегендиги. жана информация ты толук коргоо үчүн негиздин жоктугу.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, биз IT тармагын өнүктүрүү үчүн деп тыянак чыгарууга болот. Кыргызстанда экспорттук потенциалды жогорулатуу жана ири чет элдик өндүрүүчүлөрдү өлкөдө өздөрүнүн илимий борборлорун жана кеңселерин жайгаштыруу үчүн тартуу үчүн мамлекеттик колдоо керек.

Башка нерселер менен катар IT мыйзамдарын өркүндөтүү зарыл, анткени он жылдан ашык убакыт мурун түзүлгөн мыйзамдар актуалдуулугун жоготкон жана колдонуучулардын колдоосун талап кылган тармактарга таасирин тийгизбейт.

Информациялык технологияларды киргизүү документтер менен иштөө, эсептөөлөр, ошондой эле персоналды башкаруу жана ар кандай процесстерди уюштурууда зарыл. Бул салыштырмалуу аз чыгым менен ата мекендик IT продукциясынын сапатын жогорулатууну талап кылат. Информациялык технологияны чыгаруучу ишканаларда азыркы эсептик системаларды колдонуунун жана техникалык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануунун эсебинен өздүк наркты төмөндөтүү мүмкүн.

Албетте, ири ишканаларда адистердин квалификациясын жогорулатуу боюнча бир катар иш-чараларды жүргүзүү зарыл, анткени азыркы учурда Кыргызстандык адистердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү кыйла төмөн.

Биз маселени чечүүнүн башка жолун сунуштайбыз. Заманбап коомдо информациялык технологиялар уюмдун гана эмес, жеке колдонуучулардын да муктаждыктарын канааттандыра алат. Информация тын жеткиликтүүлүгү интернет-ресурстарды колдонуу аркылуу реалдуу болуп калды. Бул информация тармагы адам жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө кирип, ири соода жамааттарын жана дүйнөлүк электрондук рынокторду түзүүгө мүмкүндүк берет.

Ишканалардын жаңы продукциясын интернет аркылуу жайылтуу өлкөнүн экспорттук потенциалын жогорулатат. Бул тармакты колдонуу төмөнкүдөй аракеттерди жасоого мүмкүндүк берет: товарларды сатып алуу жана сатуу, информация алуу, кирешелүү долбоорлорго акча салуу, тармак аркылуу алынган информация тардын негизинде келишимдерди түзүү жана ишканалардын ишин уюштуруу пландарын түзүү.

Корутунду: Интернет заманбап коомдун информациялык чөйрөсү болуп саналат жана информациялык технологиялардын өркүндөшүнөн улам өнүгүп жатат. Анын популярдуулугу дээрлик бардык бизнес-долбоорлорду ишке ашырууга мүмкүндүк бергендиктен улам күч алууда. Ошентип, мекендик IT продуктыларын Кыргызстанда гана эмес, чет өлкөлөрдө да тездетилген жайылтуу мүмкүнчүлүгү бар.

Библиографический список

1. Балдин, К.В. Информационные системы в экономике: Учебник / К.В. Балдин, В.Б. Уткин. - М.: Дашков и К, 2013. - 395 с.
2. Бодров, О.А. Предметно-ориентированные экономические ин- формационные системы: Учебник для вузов / О.А. Бодров. - М.: Гор. линия-Телеком, 2013. - 244 с.
3. Горбенко, А.О. Информационные системы в экономике / А.О. Горбенко. - М.: БИНОМ. ЛЗ, 2012. - 292 с.
   4. Бордовская, Н. В. Педагогическая системология / Н. В. Бордовская. – М. : Дрофа, 2009. – 464 с.
4. Колосов, С. В. Педагогические особенности обучения принятию решений в подготовке военного штурмана / С. В. Колосов // Историческая и социально - образовательная мысль. – Краснодар, 2013. – № 2 (18). – С. 71–73.
5. Тюхтин, В. С. Диалектика познания сложных систем / В. С. Тюхтин. – М. : Мысль, 1988. – 316 с.

УДК: 930.1 (575.2) (04)

ЗАМАНБАП ДҮЙНӨДӨГҮ ИЛИМ ЖАНА АДЕП-АХЛАКТУУЛУК

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, филос.и.к., доцент
akmataliev.asanbek@mail.ru.
Калбердиева Майрамкан Кубатбековна, изденүүчү
kalberdievamairam@gmail.com
Нурдинов Болот Жолболдуевич, изденүүчү
nurdinov6969@mail.ru
ОшТУнун академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту, Өзгөн шаары, Кыргыз Республикасы.

Аннотация: *аталган макалада азыркы дүйнө жүзүндөгү илим менен адеп-ахлактуулук маселеси каралат, андан тышкары, анда айтылгандай, илим деп биз объективдүү, теориялык жактан негизделген, эмпирикалык жактан текшерилген, эвристикалык, субъекттер аралык жаңы билимдерди чыгаруу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз. Адеп-ахлактуулук түшүнүгү морал менен аныкталат, бирок биз алардын өздүк эместигин таанайбыз, бирок бул макалада бул айырмачылыктар анча деле маанилүү эмес. Адеп-ахлактуулукту салттуу түрдө коомдук аң-сезимдин формасы, коомдогу адамдын жүрүм-турумун жөнгө салуу, анын өзүн-өзү уюштуруу процессин камсыз кылуу функциясын аткарган социалдык институт катары карайбыз.*

Түйүндүү сөздөр: *илим, адеп-ахлактуулук, нравалуулук, адамзат, аалам, коомдук институт, жакшылык жана жамандык, технология, идеал, массалык маданият, идеал.*

НАУКА И НРАВСТВЕННОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, к.филос.н., доц.
akmataliev.asanbek@mail.ru.
Калбердиева Майрамкан Кубатбековна, соикатель
kalberdievamairam@gmail.com
Нурдинов Болот Жолболдуевич, соискатель
nurdinov6969@mail.ru
Международный Узгенский институт технологии и образования имени академика Б.Мурзубраимова ОшТУ, город Узген, Кыргызская Республика

Аннотация: *в статье рассматривается проблема науки и морали в современном мире, кроме того, как сказано, под наукой мы понимаем деятельность по производству нового знания, которое является объективным, теоретически обоснованным, эмпирически проверенным, эвристическим, интерсубъективным. Понятие нравственности определяется нравственностью, хотя мы признаем, что это не одно и то же, но эти различия не важны в данной статье. Традиционно мы рассматриваем мораль как форму общественного сознания, социальный институт, выполняющий функцию регуляции поведения человека в обществе и обеспечения процесса его самоорганизации.*

Ключевые слова: *наука, нравственность, человечество, вселенная, общественный институт, добро и зло, технология, идеал, массовая культура, идеал.*

SCIENCE AND MORALITY IN MODERN WORLD

Akmataliev Asanbek Turgunbaevich, Cand. of Philos. Scien., associate Prof.
akmataliev.asanbek@mail.ru.
Kalberdieva Mairamkan Kubatbekovna, applicant.
kalberdievamairam@gmail.com
Nurdinov Bolot Jolbolduevich, applicant,
nurdinov6969@mail.ru
International Uzgen Institute of Technology and Education named academician B. Murzubraimov OshTU, Uzgen city, Kyrgyz Republic

Abstract: *the article deals with the problem of science and morality in the modern world, in addition, as it was said, by science we mean the activity for the production of new knowledge, which is objective, theoretically substantiated, empirically verified, heuristic, intersubjective. The concept of morality is defined by morality, although we recognize that these are not the same thing, but these differences are not important in this article. Traditionally, we consider morality as a form of social consciousness, a social institution that performs the function of regulating human behavior in society and ensuring the process of its self-organization.*

Key words: *science, morality, humanity, universe, social institution, good and evil, technology, ideal, mass culture, ideal.*

Киришүү. Адамзат XXI кылымга укмуштуудай илимий жетишкендиктер менен келди десек болот. Вернадскийдин алдын-ала айткандары ишке ашып, илимий ойлом планеталык кубулушка айланды. Анын адамзат коомуна тийгизген таасири ушунчалык таасирдүү жана зор болгондуктан, ал бизге эң тез далилдердин бири болуп көрүнөт. Бирок, ага карабастан, илимдин жана кеңири массанын өкүлдөрү болгон адамзат үчүнчү миң жылдыкка чоң тынчсыздануу жана коoптонуу менен киришет. Дүйнө адам өмүрү үчүн коoптуу болуп калды, локалдык согуштар, террордук актылар, адам өмүрүнүн баалуулугун төмөндөтүүчү адам өлтүрүүнүн эң татаал формалары – бүгүнкү күндө биздин алдыбызда пайда болуп, балдарыбыздын жана неберелерибиздин келечеги үчүн коркуу сезимин пайда кылууда.

Адамзат бул трагедиялуу чындыкты жеңе алабы же ал өзүн-өзү жок кылууга даярбы? Адамзаттын жашоосунун негизги адеп-ахлактык принциптерин жоготуусунун себеби эмнеде? Мындай абалдын себептери тууралуу ар кандай пикирлер айтылып келген жана айтылууда. Негизинен бул маселе боюнча эки көз караш бар. Кээ бирөөлөр адеп-ахлактуулуктун жоголушун адамзаттын белгилүү бир бөлүгүнүн ээлик кылуу, капиталын көбөйтүү, «болуу эмес, алуу» [1, 22-б.] каалоосу менен кажыбас каалоосу менен байланыштырышат (Э. Фромм). Башкалар жана алардын көпчүлүгү адамзаттын бардык кыйынчылыктарына илимди, илимий-техникалык прогрессти айыпташат. Ошол эле учурда түзүлгөн кырдаалга каршы туруу үчүн түрдүү механизмдер сунушталууда. Илимий билимди гумандаштыруу, билим берүүнү гуманитарлаштыруу, динди билимге жана маданиятка киргизүү каралат. Бирок, көрүп тургандай, диний аң-сезимдин кеңейип жаткан чөйрөсү адамдын жүрүм-турумунун адеп-ахлактык жагына олуттуу таасир этпейт, коомдогу илимий билимдерди гумандаштыруу процессинин таасири да аз жана процесстин өзү кеңири коомдук ан-сезимден четте калууда.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору: изилдөөнүн жүрүшүндө системалуу, тарыхый, байкоо, иликтөө, сурамжылоо, каттоо, топтоштуруу, жалпылоо сыяктуу методдор колдонулду.

Илим деп биз объективдүү, теориялык жактан негизделген, эмпирикалык жактан текшерилген, эвристикалык, субъекттер аралык жаңы билимдерди чыгаруу ишмердүүлүгүн түшүнөбүз. Адеп-ахлактуулук түшүнүгү морал менен аныкталат, бирок биз алардын өздүк эместигин тааныйбыз, бирок бул макалада бул айырмачылыктар анча деле маанилүү эмес. Адеп-ахлактуулукту салттуу түрдө коомдук аң-сезимдин формасы, коомдогу адамдын жүрүм-турумун жөнгө салуу, анын өзүн-өзү уюштуруу процессин камсыз кылуу функциясын аткарган социалдык институт катары карайбыз. Адеп-ахлактуулук милдет, абийир сезиминде көрүнүп, биологиялык түр катары адамга мүнөздүү болгон жана адамзаттын прогрессине тоскоол болгон табигый терс сапаттардын ордун толтурууга арналган.

Адеп-ахлактуулуктун негизинде адамдын акыл-эси жатат. Адеп-ахлактуулук идеялары күнүмдүк турмуштук маселелерди чечүү менен байланышкан: турмуштук максаттарды калыптандыруу, жүрүм-турум эрежелерин, практикалык чечимдерди кабыл алуу, аракеттерди тандоо ж.б., бирок алар келечекке умтулууда руханий багыт болуп кызмат кылган идеалдарды, ошол жогорку максаттарды калыптандырууга да катышат.. Ал эми бул олуттуу теориялык негиздөөнү, илимий билимдин ыкмаларына кайрылууну талап кылат. Илимий ой жүгүртүү – логикалык абстракцияга негизделген, иреттелген мүнөзгө ээ жана объективдүү мыйзамдарды билүүгө багытталган теориялык ой жүгүртүү. Анын продуктулары билим, илимий билимдин ар кандай ыкмалары, рационалдуулуктун илимий стили. Биз бул илимий стилдин өзгөчө маанисин баса белгилегибиз келет, ал биздин доордо түпкүлүгүндө адам ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүнө өтүп, турмуштук көйгөйлөрдү, адамдын адеп-ахлактык тандоосу маселелерин чечүүдө маанилүү. Ошону менен бирге, азыркы рационализм концепциясынын негизин бир эле учурда акыл менен тажрыйбаны, анын ичинде акыл-эсти, практикалык даанышмандыкты жана скептицизмди колдонгон критикалык акыл түзөрүн эске алабыз [2, 123-б.]. Сындык акыл-эс адамдын адеп-ахлактуулук нормаларына, адеп-ахлактык принциптерине туура баа берүүгө жардам берүүчү, илимге басым жасаган сынчыл интеллектти пайда кылат. Белгилүү физик Д.Бом бул сындык интеллектти «илимий рух» деп атап, ага: таң калуу, кызыгуу, чындыкты объективдүү чечмелөө, чындыкка кызыксыз умтулууну камтыган [3, 44-б.].

Системалуу ыкманын көз карашынан алганда, илим менен адеп-ахлактуулук бирдиктүү интегралдык системанын – руханийликтин курамдык элементтери катары каралышы мүмкүн. Ошол эле учурда руханийлик аркылуу анын диний эмес, светтик мазмунун түшүнөбүз. Академик П.В. Симонов бул руханийликтин келип чыгышын изилдеп, ага мүнөздүү эки негизги мотивди белгилейт: чындыкка умтулуу жана жакшылыкка жан аябас каалоо [4], б.а. илимий жана адеп-ахлактык компоненттер. Алардын ырааттуулугу биз жогоруда жазып, «илимий рух» деп атаган система түзүүчү фактордун эсебинен ишке ашат. Ал адамдын баалуулук идеяларынын жана анын илимий билиминин ырааттуулугун камсыз кылуу максатында түзүлгөн. Анан макулдашылган руханийлик бар, ансыз маданияттын бүтүндүгүн табуу мүмкүн эмес. Адамдын дүйнөгө болгон баалуулук мамилеси маданияттын бардык компоненттерин камтыгандыктан: илим, искусство, дин, адеп-ахлактуулук, макулдашылган руханийлик туруктуу коомдук системаларды пайда кылат [3, 45-б.]. Ал эми азыркы учурда илимий ойлом адам психикасын уюштуруучу принциптердин бири [5, 222-б.] болгондуктан, «адамдын ичинде кыймылдап, калууга аракет кылган реалдуулук барган сайын илим тарабынан аныкталып жаткандыктан» [6, 35-б.], анын салымы айкын болот, илим адамды адеп-ахлактуулук жактан жеткилеңдикке жеткире алат жана жасап жатат. Илим менен адеп-ахлактуулуктун эволюциясынын тарыхый аспектисин калтырып, биз дароо эле XIX-XX кылымга, илим менен адеп-ахлактуулуктун синтезинин маселелери илимий негизде иштелип чыга баштаган мезгилге алып барабыз.

Бардык илимдердин фундаменталдык милдети Платон менен Аристотелден Расселге жана Попперге чейин өзгөрүүсүз калууда: изилдөөдө жана окутууда чындыкка чыныгы берилгендик. Бирок чындыкты издөө моралдык принциптерден жана нормалардан тышкары болушу мүмкүн эмес. XX кылымдын 40-жылдарында илимий чөйрөдө иш алып барган эрежелер системасынын аныктамасы формалдуу болуп, ички илимий этос деп аталган. Окумуштуу аларды профессионалдык даярдыктын жүрүшүндө үйрөнөт. Бул нормаларды сактоо же этибарга албоо моралдык тандоо актысы катары иш алып барат, бул окумуштуунун кесиптик жоопкерчилигин билдирет. Илимдин ички этосунун принциптери ар кандай формулировкаларга ээ. Алардын айрымдарын Р.Мертон 1942-жылы «Нормативная структура науки» деген эмгегинде, андан кийин 1965-жылы «Амбивалентность ученого» деген эмгегинде билдирген. Аларга универсализмдин, коллективизмдин, жан аябастыктын, уюшкан скептицизмдин императивдери кирет. Биолог Хонс Мор муну абдан жөнөкөй тил менен айткан: "Чынчыл бол, эч качан фактыларды манипуляция кылба. Так бол! Фактылардын жана идеялардын артыкчылыктуулугу жөнүндө чынчыл бол! Атаандаштарыңдын фактылары жана идеялары жөнүндө ачык бол" [7, 172-б.]. Илимий этостун бул формулировкаларында чындык эң жогорку баалуулук катары түздөн-түз милдетке жооп берет жана чындыкка кызмат кылуу ар кандай жеке, топтук кызыкчылыктардан жана ишенимдерден жогору турат.

Илимий этостун мазмунуна окумуштуунун студенттик аудиторияда окутуунун адеп-ахлактык принциптерин да камтышы мүмкүн, бул тууралуу М.Вебер өзүнүн «Наука как призвание и профессия» деген макаласында жазган: бул угуучуларга жеке позицияларды таңуулоодон баш тартуу, угуучулар лекцияларда унчукпай турууга аргасыз болгондуктан; студенттерди өз позициясынан ыңгайсыз фактыларды таанууга үйрөтүү, анын аркасында алар пикирлердин жана маданияттардын диалогу жөндөмүнө ээ болушат» [8, 78-б.]. Биздин оюбузча, окумуштуунун өзүнүн жаңылыгы үчүн жоопкерчилиги. ар кандай басылмаларда жарыяланган эмгектер да илимдин ички этикасына таандык болушу керек.Ар бир чыгарма жаңы ойду, идеяны, мамилени алып жүрүшү керек, бирок бири-биринин көчүрмөсү болбошу керек, антпесе илимий статусун жоготот.

Илимдин тышкы этикасынын маселелери - илимпоздордун өз ачылыштары үчүн коом алдындагы социалдык жоопкерчилиги - 1945-жылы Япониянын тынч шаарларына атомдук бомбаларды таштаган АКШнын кылмыштуу аракеттеринен бери канча жыл өтсө да азыркыга чейин кызуу талкууланып келе жатат. 80-90-жылдары гендик инженериянын жана молекулярдык биологиянын жетишкендиктерине байланыштуу генетик окумуштуулар адамдын генетикалык табиятына кийлигишүүгө байланыштуу эксперименттерге мораторий жарыялашкан. Окумуштуулардын сиңирген эмгеги, алар биринчилерден болуп коомчулукка бул жааттагы эксперименттерге байланыштуу мүмкүн болуучу коркунуч жөнүндө эскерткен. Ошентип, илимпоздордун социалдык жоопкерчилиги изилдөө багыттарын тандоого таасирин тийгизет. Бүгүнкү күндө алардын артыкчылыктары күмөндүү болгондуктан изилдөөлөр токтотула турган аймактар аныкталды [9, 88-б.]. Илимдин жетишкендиктерин пайдаланууга көзөмөлдүк бийликтеги реакциячыл коомдук күчтөрдүн колунда болгондо да илимпоздордун коом алдындагы социалдык жоопкерчилиги жоюлбайт. Лос-Аламостогу атомдук куралды жаратуучулар, ошол физиктер айыптоого татыктуу, алар 1945-жылы Японияда жаңы куралдардын аскердик демонстрациясына добуш беришкен, алардын 46%ы бар болчу, Японияда атомдук куралды колдонуу бул башка төрт вариантка караганда бир кыйла көп [10, 67-б.]. Нюрнберг трибуналы нацисттик концлагерлердин туткундарына «илимдин прогресси үчүн» эксперименттерди жүргүзгөн врачтарды жана окумуштууларды жоопко тартты. Эки учурда тең окумуштуулардын моралдык тандоосу антигуманитардык күчтөр менен шериктештикке айланды.

В.Соловьев «Общий смысл искусства” деген макаласында алардын чыныгы жүзөгө ашырылышы үчүн жакшылык жана чындык реалдуулукту гана чагылдырбастан, өзгөртүүчү субъектте чыгармачылык күчкө айланышы керек деген өтө баалуу ойду айтат. Чындык менен жакшылыктын биримдиги адамдын ишмердигинде көрүнөт жана бул иш-аракет сулуулукту жаратууга багытталууга тийиш.Чындыкты издөөгө багытталган илимий билим сулуу жана жакшы чындыкты жаратууга арналган.Сулуулук жасалма, - Соловьев чындык-боорукердик-сулуулук үчилтигинен чыгып кеткен жаратылган чындыкты атайт. Бирок бул идеялар, тилекке каршы, адамзаттын энчисине айланган жок. Ал эми М.Вебер актуалдуу чындыкты мүнөздөп, келечектеги чындыктын өнүгүү жолдорун алдын ала айтып, чындыктын, жакшылыктын жана сулуулуктун бөлүнүшүн көрсөткөн. Чыныгы сулуу болбошу мүмкүн, ал эми бир нерсе сулуу эмес, ыйык эмес жана жакшы эмес болгондуктан гана чындык болот. Бирок бул кудайлардын күрөшүнүн эң эле элементардык учурлары, баалуулуктардын бири-бирине дал келбегендиги, деп жазат М.Вебер [8, 78-б.]. Вебердин алдын ала айтканы орундалды. Илимдин жетишкендиктери адамга каршы колдонулду. Чындык менен жакшылык баррикадалардын карама-каршы тарабында аяктады. XX кылымдын аягында азыркы доордо бул бөлүнүү биздин тарыхыбыз көрсөткөндөй кайгылуу кесепеттерге алып келет. Заманбап маданиятта бул биримдик жаңы пайда болгон парадигманын негизги баалуулугу болуп калышы керек.

Бул маселеге XX кылымдын башында эле көрүнүктүү француз математиги А.Пуанкаре көп көңүл бурган. Илим менен алектенген жана аны терең изилдеген адамдар, А.Пуанкаре айткандай, анын адамдын аң-сезиминде эң жогорку адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруу жөндөмүн илим үчүн таануусу керек. Жаратылыштын мыйзамдарынын гармониясын алыстан да көргөн адам башкаларга караганда өзүнүн кичинекей өзүмчүл кызыкчылыктарына көңүл бурбай коюуга ыктайт. Ал өзүнөн артык сүйө турган идеалды алат. Ал эми адеп-ахлакты түзө турган бирден-бир негиз ушул. Мына ушул идеал үчүн ал өз эмгегин айырбай, эч кандай сыйлык күтпөстөн эмгектенет. Ал эми жан аябастык анын адатына айланганда, бул адат аны бардык жерде ээрчийт, бүт өмүрү түстүү болот. Аны шыктандырган кумар – чындыкты сүйүү, андай сүйүү адеп-ахлактын өзү эмес [11, 47-б.]. Илим бул жамааттык чыгармачылык, ал адамга керектүү кызматташтыкты, биздин замандаш-тарыбыздын эмгектери менен анын ишинин тилектештигин берет. Окумуштуу адамзат үчүн иштеп жатканын сезет жана ушундан улам адамзат кымбат болуп калат.

Адамдын ой жүгүртүүсүнүн мындан аркы өнүгүшүнө негиз боло турган чындыкты билүүгө болгон умтулуунун өзү адамдарды бириктирүүгө тийиш. Анткени, илимдин чындыгы адамдардын ыйманына, расасына, улутуна, эркине, каалоосуна көз каранды эмес. Бул идеяны Гейзенберг 1946-жылы Геттинген университетинин студенттери алдында сүйлөп жатып жарыялаган. Илим, анын пикири боюнча, элдердин өз ара түшүнүшүүсүнүн каражаты, ал интернационалдык мүнөзгө ээ, ал адамдын ой жүгүртүүсүн көптөгөн элдерге жакын, аларды чечүүгө ар кайсы мамлекеттердин жана элдердин окумуштуулары катыша ала турган маселелерге багыттайт [12, 132-б.] .

XX кылымдын көрүнүктүү табият таануучуларынын – кванттык механиканын негиздөөчүлөрүнүн философиялык макалаларында этика менен илимдин өз ара байланышы жөнүндө маселе көтөрүлөт. Ырас, алар үчүн бул суроо дин менен илимдин байланышы жөнүндөгү суроого айланат. Бул жерде биз XX кылымдын 20-жылдары эле айтылган эки жакын, бирок окшош эмес көз карашты бөлүп көрсөк болот. М.Планктын айтымында, илим объективдүү материалдык дүйнө менен алектенет жана илимпоздордун алдына бул объективдүү чындык жөнүндө туура пикирлерди түзүү жана андагы байланыштарды түшүнүү милдетин коёт. Учурдагы этиканын негизин дин түзөт. Анда баалуулуктар дүйнөсү, жакшылык менен жамандык түшүнүгү, жашоонун маңызы жөнүндө сөз болот, ошондуктан илим менен диндин ортосунда карама-каршылык болушу

мүмкүн эмес. Алар курчап турган дүйнөнүн ар кандай аспектилери менен байланышкан: объективдүү жана субъективдүү деп.

Жыйынтыктары жана талкуулоолор: Жаңы парадигмада батыш жана чыгыш маданияттарынын диалогу ачык көрүнүп турат. Чыгыш маданиятында чындык адеп-ахлактан бөлүнбөй, аны адеп-ахлактуу адам гана таанып биле алаары белгилүү. Бирок адеп-ахлактуулук заманбап техногендик маданияттын зарыл элементине айланып баратат жана жаңы парадигма анын негизги мааниси катары: адамдын когнитивдик жана технологиялык ишмердүүлүгүн этикалык жөнгө салуунун зарылдыгын камтыйт. Билим берүү, маалымат каражаттары аркылууу бул парадигманын маанисин массанын аң-сезимине жеткирүү керек. Маданияттын, илимдин, техниканын, билим берүүнүн өнүгүшүнүн рационалдуу формасы биздин келечек муундун алдындагы милдетибизден улам келип чыккан этикалык талаптардын позициясынан каралууга тийиш.

Ошентип, илим менен адеп-ахлактуулуктун ортосунда ажырым, туңгуюк ачылып, алардын аймактары, көйгөйлөрү ар башка тегиздикте жатат, илим менен адеп-ахлактуулуктун байланышы тууралуу кантип талашуу түшүнүксүз бойдон калууда. Чынында эле, мисалы, газдардын ысып, кеңейишине моралдык жактан баа берүү мүмкүн эмес. Ал эми тартылуу мыйзамынын жер бетиндеги бардык нерселерге таасир этип, алардын кулашына себеп болушу да анын жакшы же жаман, адеп-ахлактуу же адеп-ахлаксыз экенин айтуунун мааниси чон. Бул жөн эле мыйзам. Жаратылышта жашоо үчүн күрөш жүрүп жатканы жана тамак-аш чынжырлары боюнча «баары баарын жейт» деген чындыкты, биз, негизи, жакшылыкка да, жамандыкка да ыйгарууга болбойт - дүйнө ушундай иштейт. Андан ары ойлоно турган эч нерсе жок. Бирок, кылдаттык менен карап көрсөк, баары анчалык деле жөнөкөй эмес экени белгилүү. Анткени, биринчиден, адеп-ахлактуулук эки предмет жолуккан жана алардын муктаждыктары менен коркунучтары талкууланган жерде кирет. Экинчиден, илим кээ бир таза руханий чөйрөлөрдө жок, дүйнө жүзүн кыдырып жүрбөйт, ал толугу менен адамдык маселе жана адамдын кызыкчылыктарынын эбегейсиз көп түрүнө тиешелүү.

Корутунду. Заманбап илимпоздун адеп-ахлактуулугу анын чыгармачыл илимий жамаат менен болгон мамилесинде көрүнүп турат. Негизги илимий-изилдөө жана конструктордук иштер бул күндөрү жалгыз бөлмөдө бекинип алып жалгыз иштегендер тарабынан аткарылбайт. Ар кандай аздыр-көптүр узак экспериментке ондогон жана жүздөгөн адамдардын катышуусун, алардын ынтымактуу, жакшы макулдашылган, максатка умтулган иштерин камтыйт. Албетте, алар айткандай, нөл деген санды эл арасында ойлоп табуу мүмкүн эмес, бирок ар кандай «түшүнүктөрдү» жашоого колдонуу көптөгөн катышуучулардын өз ара аракеттенүүсүн талап кылат. Команданын иерархиялык структурасында лидерлер жана жетектөөчүлөр, жаңы идеяларды жаратуучулар жана аларды иштеп чыгуучулар жана ишке ашыргандар бар. Демек, жамаатта ыңгайлуу психологиялык климаттын болушу, анын мүчөлөрү бири-бирин таарынтып, жамааттык жетишкендиктерди алардын ар бирине, ал эми ийгиликсиздиктерди башкаларга ыйгарууга аракет кылбашы өтө маанилүү. Чоң окумуштуу, жетекчи өз кезегинде кызматкерлеринин эмгегин баалап, эч кимдин эмгегин кемсинтпей, адептүүлүк менен алып барып, үзүрлүү иш-аракет кылат.

Анткен менен адамзат доорго адекваттуу жаңы философиялык, адеп-ахлактык жана илимий көз караштын колдоосуна өтө муктаж. Бирок бул куткарылуу жөнүндөгү эски мифтердин ордун тиги дүйнөгө кайрылбастан адамдын улуулугун шыктандыруу жана бекемдөө үчүн жетиштүү улуулукка жана күчкө ээ жаңы идеалдар жана максаттар менен алмаштырылганда гана болушу мүмкүн. Ал үчүн адамда акыл-эстин катуу сыноосуна туруштук бере ала турган адеп-ахлактык идеалдарды, жакшы сапаттарды калыптандырууга жардам берүү зарыл.

Адабияттар:

1. 1.Фромм Э. Быть или иметь. Пер. с англ. - Киев: Ника-Центр, *1998*. 400 с.
2. Куртц П. Искушение потусторонним. -М.: Академический Проект, *1999*. 601 с.
3. Бом Д. Наука и духовность: необходимость изменения в культуре //Человек, №1, 1993.
4. Симонов П.В. Происхождение духовности. -М., 1990. 328 с.
5. 5.Бошляр Г. Новый рационализм. -М., 1987. 376 с.
6. Хайдеггер М. Наука и осмысление /Новая технологическая волна на Западе. -М., 1987. -400 с.
7. Разум и экзистенция. Анализ научных и вненаучных форм мышления.СПб.,1999.398 с.
8. Вебер М. Наука как призвание и профессия / Самосознание Европейской культуры XX века. -М., 1993. 400 с.
9. Юдин Б.Г. Социальная ответственность ученого / Философия и методология науки. -М., 1993. 320 с.
10. Юнг Р. Ярче тысячи солнц. -М., 1960. 280 с.
11. Пуанкаре А. О науке. -М., 1990. 658 с.
12. Гейзенберг В. Шаги за горизонт. -М., 1995. 571 с.
13. Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593 [Электронный ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 25.06.2022)

* * *

УДК: 930.1 (575.2) (04)

АЗЫРКЫ ТЕХНОГЕНДИК СОЦИУМДАГЫ АДЕП-АХЛАКТУУЛУК МАСЕЛЕСИ

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, филос.и.к., доцент, akmataliev.asanbek@mail.ru
ОшТУнун академик Б.Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту, Өзгөн шаары, Кыргыз Республикасы.
Нажмеддинов Ахмад Рахматович, филология илимдеринин доктору (PhD), intellect_star@mail.ru, Мукими атындагы Кокон мамлекеттик педагогикалык институту, Кокон шаары, Өзбекстан.

Аннотация: *аталган макалада азыркы техногендик социумдагы адеп-ахлактуулук маселеси каралат, андан тышкары анда айтылгандай, илимий-техникалык революция улам жаны технологияларды жаратып, адамдын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүн кайра калыптандыруу менен социалдык коммуникацияны жана реалдуулукту өзгөртпөй койбойт. Ушул сыяктуу өзгөрүүлөрдөн этика да көнүл сыртында калган жок. Жаны социалдык структура жаны нормалар менен багыттарды талап кылат. Жаны багыттар адамзаттын алдына жаны маселелерди коюп, жакшылык жана жамандык, өздүк ан-сезим, жол берилген чектер ж.б.у.с. эски маселелерди кайрадан актуалдаштырат. Азыркы мезгилде адеп-ахлактын төмөндөп кеткендиги жана жалпы адамзаттык баалуулуктардан баш тартуу, интернеттин жана социалдык түйүндөрдүн тийгизген терс таасири ж.б.у.с. тууралуу маселелер эн көп жана курч талкуланууда.*

Түйүндүү сөздөр: *адеп-ахлактуулук, техногендик социум, илимий-техникалык революция, этика, маданият, маалыматташтыруу, экология, коммуникация, интернет, цивилизация.*

ПРОБЛЕМА НРАВСТВЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ТЕХНОГЕННОМ СОЦИУМЕ

Акматалиев Асанбек Тургунбаевич, к.филос.н., доцент, akmataliev.asanbek@mail.ru.
Международный Узгенский институт технологии и образования имени академика Б.Мурзубраимова ОшТУ, город Узген, Кыргызская Республика
Нажмеддинов Ахмад Рахматович, доктор филологических наук (PhD)
Кокандский государственный педагогический институт имени Мукими, город Коканд, Узбекстан.

Аннотация: *в данной статье рассматривается вопрос нравственности в современном техногенном обществе, кроме того, говорится о том, что научно-техническая революция создает новые технологии и перекраивает все сферы жизни человека и не меняет социальных коммуникаций и реальности. Даже этика не осталась в стороне от таких изменений. Новая социальная структура требует новых норм и направлений. Новые направления ставят перед человечеством новые вопросы, добро и зло, самосознание, допустимые пределы и т.д. старые вопросы снова становятся актуальными. В современное время упадок нравов и отказ от общечеловеческих ценностей, негативное влияние Интернета и социальных сетей и т.д. вопросы, связанные с ним, наиболее и интенсивно обсуждаются.*

Ключевые слова: *нравстенность, техногенный социум, научно-техническая революция, этика, культура, информатизация, экология, коммуникация, интернет, цивилизация.*

THE PROBLEM OF MORALITY IN THE MODERN TECHNOGENIC SOCIETY

Akmataliev Asanbek Turgunbaevich, Cand. of Philos. Scien., associate prof. akmataliev.asanbek@mail.ru.
International Uzgen Institute of Technology and Education named academician B. Murzubraimov OshTU, str. Manas 186, Uzgen city, Kyrgyz Republic.
Nazhmeddinov Ahmad Rakhmatovich, doctor of philological sciences (PhD)
Kokand State Pedagogical Institute named Mukimi, Kokon city, Uzbekistan.

Abstract: *this article discusses the issue of morality in a modern technogenic society, in addition, it is said that the scientific and technological revolution creates new technologies and reshapes all spheres of human life and does not change social communications and reality. Even ethics did not stand aside from such changes. The new social structure requires new norms and directions. New directions pose new questions for humanity, good and evil, self-awareness, acceptable limits, etc. old questions are resurfacing. In modern times, the decline of morals and the rejection of universal human values, the negative impact of the Internet and social networks, etc. issues related to it are most and intensively discussed.*

Key words: *morality, technogenic society, scientific and technological revolution, ethics, culture, informatization, ecology, communication, internet, civilization.*

Киришүү: Илимий-техникалык революция улам жаңы технологияларды жаратып, адамдын жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүн кайра калыптандыруу менен социалдык коммуникацияны жана реалдуулукту өзгөртпөй койбойт. Ушул сыяктуу өзгөрүүлөрдөн этика да көңүл сыртында калган жок. Жаңы социалдык структура жаңы нормалар менен багыттарды талап кылат. Жаңы багыттар адамзаттын алдына жаңы маселелерди коюп, жакшылык жана жамандык, өздүк ан-сезим, жол берилген чектер ж.б.у.с. эски маселелерди кайрадан актуалдаштырат. Азыркы мезгилде адеп-ахлактын төмөндөп кеткендиги жана жалпы адамзаттык баалуулуктардан баш тартуу, интернеттин жана социалдык түйүндөрдүн тийгизген терс таасири ж.б.у.с. тууралындагы маселелер эң көп жана курч талкууланууда.

Бул таасирлердин деңгээли канчалык деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Чындыгында эле бул таасир абдан терс болуп эсептелеби? Маалыматтык, техногендик социумда этикалык нормалар кандайча трансформацияланат? Аталган өзгөрүүлөрдүн вектору кандай?

XX кылымдын башында философиялык ойлом маданияттын илимий-техникалык мүнөзүнүн алдындагы коркунучту башынан кечирди. Мындай кооптонууларды биринчилерден болупё Х.Ортега-и-Гассет [1, 2], М.Хайдеггер [3] жана В.В.Вейдле [4] айтып чыгышкан. Социумдун техникалашуусунун терс кесепеттери айкын болду: массанын көтөрүлүүсү, адаттык салттардын кыйроосу, адеп-ахлактуулук менен искусствонун төмөндөөсү ж.б.у.с. айтсак болот. Ошону менен бирге илим менен техниканын ролуна маани берүүнүн башталышы болгондугун эстен чыгарбоо керек жана бул структурасын модернизациясынын жүрүшүндө салттарды азыркы мезгилдин кемесинен «ыргытып салууга» аракет кылышкан индустриалдык этап болгон.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору: изилдөөнүн жүрүшүндө системалуу, тарыхый, байкоо, иликтөө, сурамжылоо, каттоо, топтоштуруу, жалпылоо сыяктуу методдор колдонулду.

Кийинчерек социумдун жашоосундагы технологиялардын ролуна, демек, алардын адеп-ахлактуулука тийгизген таасирине баа берүү бир тараптуу эмес мүнөзгө ээ болду. Изилдөөчүлөрдүн бир бөлүгү ИТРдин цивилизациянын этикалык тарабына болгон терс таасир тууралындагы көз карашты карманууну, адеп-ахлактык негиздердин, нормалардын жана салттардын кыйроосу жөнүндө айтууну улантышууда. Мисалы, С.Н.Никитинанын пикиринде, "илимий-техникалык революция адеп-ахлактуулук жана адамзаттык сезимдер сыяктуу түшүнүктөрдү күнүмдүк колдонуудан алып салууга жөндөмдүү, анткени алар илимий талдоонун чөйрөсүнөн тышкары болушуп, технологиялык жактан азыркы мезгилге таандык болгон логика менен математиканын дүйнөсүндө жатат" [5, 182-б.]. Кызыктуусу, ушул изилдөөчүгө чейин И.Кант этиканы илим катары кароонун фундаменталдык аракетин көргөн, башкача айтканда логиканын негизинде, адеп-ахлактуулук илимий талдоонун чөйрөсүнөн тышкары болот деп билдирген эмес. Албетте, улуу немис ойчулунун мезгилинде технологиялардын адамга тийгизген таасири маселеси биздин күндөрдөгүдөй курч болгон эмес деп каршы пикирди билдирүүгө болот. Рационалдуулуктун тиби да ал мезгилдерде – классикалык болгон. Мындай кырдаалдар адеп-ахлактуулук менен илимий-техникалык өнүгүүнүн карым-катнаштары маселелеринин олуттуу чектерин көрүүгө жолтоо болушмак. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, индустриалдык социумдун калыптануу доорунда технологиялардын өркүндөөсүнүн түздөн-түз натыйжасы болуп саналган тарыхый процесстер болуп өткөн. Мануфактуранын жана станоктордун таралуусу Англияда дүйнөлүк тарыхка «луддиттердин көтөрүлүшү» аттуу аталыш менен кирип, ири сандагы кызматкерлерди иштен ажыраткан машиналар

социалдык жамандыктын тамыры болуп саналат деген пикирде болушкандардын бир катар көтөрүлүштөрү болуп өткөн. Илим менен технологиялардын андан аркы таралуусу жана өнүгүүсү бир катар олуттуу коомдук трансформацияларга алып келди, алардын ичинде илим менен этиканын карым-катнашын өзгөртүүгө учураткан классикалык эмес мүнөздөгү рационалдуулуктун жаны тибинин жаралуусу менен коштолгон этикалык ойлом тармагындагы антинормативдик төнкөрүш да болгон.

Франсуа Ларюэльдин пикиринде, этикалык чөйрө тармагындагы ИТР нын шарттарындагы милдет аталган синтезге каршылык кылган философиялык чечимдин ортомчулдугуна кайрылбастан этиканын илимий негиздерин жана анын абсолюттуу трансценденталдуулугун жараштырууда турат» [6, 52-б.]. Трансценденталдуулук жана этиканын илимий негизинин синтезине философия тарабынан болгон тоскоолдук эмнеде турат? Субъекттин жүрүм-турумун калыпка келтирүүнүн “этикалык-технологиялык” ыкмасынын негизги кемчилдиги, Ф.Ларюэлдин көз карашында философия этика үчүн тышкы болгон этиканын жеке максаттарын (б.а. философиялык) алмаштыруу менен адамга реалдуу эмес, ыктымалдуу этиканы берет, бул “ыктымалдуу” этика болсо конкреттүү адам менен анын кырдаалдарынан тышкары туруу менен азыркы мезгилдеги анын жашоосунун реалдуу негиздерин ачып берүүнүн ордуна адамдын манызын адеп-ахлаксыз кайра түзүүсүнө өнөктөштүк кылат [6, 60-61-б.]. Мындай кырдаалдан чыгуу “этиканы этикалык эмес колдонууда” турат, андыктан “этиканын радикалдуу башталышы илимий көз караштын өзүндө турат”, ал эми “этика адамды кайра өзгөртүү үчүн эмес, адамды технологиялык кайра өзгөртүүгө атаандаштык кылган иш-аракеттердин технологиялык эмес образын кайра өзгөртүү үчүн технологияны жаны философиялык максаттарга кызмат кылуу үчүн эмес, адамдын манызы үчүн дайындалган” [6, 60-б.].

Биз илимдин философиянын өзү тарабынан чечиле элек адамдын маңызы проблемасын чечүүгө жөндөмдүүлүгү жөнүндө ой жүгүртүүгө тереңдеп кирбейбиз, бирок бул концепция түзүлүшү боюнча Н. Макиавелли өзүнүн доору үчүн саясаттын жаңы этосун - абсолюттук моралдык идеалдардан эмес, үстөмдүк кылуучу жагдайлардан чыгууну түзгөн [7]. Экинчи жагынан, В.С.Степин белгилегендей, төртүнчү илимий-техникалык революциянын жүрүшүндө калыптанып жаткан рационалдуулуктун жаңы түрү, ал постклассикалык эмес деп атаган, чындык менен адеп-ахлактын интеграциясынын жаңы түрүн камтыйт. максатка багытталган жана баалуулук-рационалдуу аракет» [8, 12-13-б.], «иммоналдуу түрдө баалуулуктар жөнүндө ой жүгүртүүнү камтыйт, салттуу чыгыш маданияттарына мүнөздүү болгон чындык менен адеп-ахлактын байланышы жөнүндөгү идеялар менен резонанстуу» болот [8, 13-б.].

Биринчи өнөр жай революциясынын заманбап версиясы - бүгүнкү күндө өнөр жайды роботтоштуруу. Маанилүү айырмачылыктардын бири - роботторду массалык түрдө жок кылуу учурлары азырынча Голливуд блокбастерлеринде гана бар. Эксперттер өнүккөн өлкөлөрдө массалык роботтоштуруунун масштабы, убактысы жана кесепеттери боюнча бир пикирге келишпесе да, жок дегенде эки нерсе айдан ачык: бул сөзсүз түрдө жана бул процесстин тобокелдиктерин минималдаштыруу зарыл. Бул минимизациялоо жаңы этиканын калыптанышын да билдирет. Жаңы моралдык парадигманы калыптандыруу маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын жайылышын эсепке албай туруп мүмкүн эмес. Коомдун маалыматташтырылышы салттуу маданиятка көп жагынан карама-каршы келген, салттардын туруктуу жыйындысына таянган маданияттын калыптанышына алып келет. Р.А.Нуруллин жазгандай, «Интернет маданияты салттуу маданияттан айырмаланып, тыюу салуучу эмес, уруксат берүүчү, салттуу маданияттын адеп-ахлактык аспектисин жокко чыгаргандай» [9, 125, 126-б.]. Ушуга байланыштуу ал «виртуалдык жол берүүчүлүктү чыныгы моралдын калыптанышынын шарты катары кароого болот» деп эсептейт [9, 126-б.].

Албетте, адеп-ахлактыктын төмөндөшү менен маалыматтык технологиялардын жайылышынын байланышы тууралуу ойлор нөлдөн эле пайда болгон эмес. Бул байланышты колдогон изилдөөлөр бар. Ошентип, Манфред Шпитцер санариптик технологиялардын адамдын мээсине тийгизген таасирин талдоого арналган китебинде көптөгөн маалыматтарды келтирет, алар боюнча көп милдеттүүлүк, интернет байланыштарынын гипершилтемелери психикалык активдүүлүккө таасир этет, өзүн өзү башкара билүү жөндөмүн бузат, социалдык жүрүм-турумдун жана адеп-ахлактыктын жаңы моделдерин пайда кылуу менен олуттуу Интернетке көз карандылыкты жаратат. Атап айтканда, ал заманбап технологияларды колдонууда, ал тургай, абсолюттук нормалдуу адамдар адеп-ахлак нормаларын катуу кармануну токтотот деген тыянакка келет: Интернетке кирээри менен, алар көбүрөөк калп айта баштайт. Бул чыныгы жеке сүйлөшүүлөрдү жана электрондук почта же SMS аркылуу байланыштарды салыштырган изилдөө көрсөткөн. Калптын көбү электрондук каттардан табылган. [10] Мындай эффект таң калыштуу эмес, анткени электрондук байланыш адамдарды алыстатып, калп айтууну жеңилдетет жана адамдын виртуалдык иденттүүлүгүндө өзүнөн алыстап, абийир азабынан арылууга мүмкүндүк берет.

Р.А.Нуруллин менен жаңы коомдук реалдуулук жаңы адеп-ахлактын калыптанышына салым кошо алат деген пикирге кошулсак болот. Маданияттын жана адепа-ахлактуулуктун кризисинин сезими башка нерселер менен бирге пайда болуп жаткандай сезилет, анткени эски нормалар жаңы шарттарга туура келбейт. Акыркы жылдарда фундаментализмдин активдүүлүгүнүн кескин өсүшү салттуу этикалык системалардын жактоочуларынын өзгөргөн дүйнөнүн реалдуулугун эске албай, эски баалуулуктар системасын коргоого умтулуусу менен байланыштуу. Кандайдыр бир деңгээлде аны постиндустриалдык доордун этикалык луддизми катары кароого болот. Эгерде Ф.Ларуэль айткандай, этикалык маселелерди пайда болуп жаткан социалдык-маданий реалдуулуктун «ичинен» кароого аракет кылса, мындай сезим өзүнүн курчтугун жоготот. Башкача айтканда, биздин оюбузча, азыркы замандын адеп-ахлактык абалы этикалык парадигмалардын негизинде жашап жаткан индустриалдыкка чейинки же индустриалдык коомдун адеп-ахлактык көз карашынан алганда гана “моралдын төмөндөөсү” катары кабыл алынат.

Бир жагынан алганда, технологиялык прогресс коомдун өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, эркиндиктин деңгээлин жогорулатып, адамдын өзүн-өзү ишке ашыруусуна өбөлгө түзөт, муну прогресстин оң натыйжасы катары кароого болот. Мисалы, Э.Тоффлер маалыматтык технологиялар экинчи технологиялык толкундун коомунда (индустриалдык) козголоңчу жана баш аламандык кылуучу деп эсептелген жаңы инсанды жаратат деп эсептейт. Заманбап коомдогу адамдардын индивидуализми жана инновациячылдыгы авторитеттен шек санай билүүсүнө, социалдык маанилүү иштерди издегендерге, жоопкерчиликтен коркпогондорго негизделген. Ал жеке сапаттардын мындай системасын өндүрүүчү-керектөөчүнүн этикасы деп атайт. [11, 607-613-б.] Байланыш каражаттарынын революциясы адеп-ахлактын негизи болгон нормаларды, баалуулуктарды жана үлгүлөрдү жеткирүүдө зор роль ойногон массалык маалымат каражаттарынын демассификациясына алып келет. Бул жагдайлар эки тараптуу кырдаалды жаратат. Ар түрдүү маалыматтын жыш агымында сиз ченемдердин жана баалуулуктардын каалаган системасын, өзүн аныктоо үчүн каалаган моделин тандай аласыз, анткени. өнүгүп келе жаткан социалдык реалдуулук маданияттар аралык байланыштын өсүшүнө байланыштуу көп маданияттуу жана полицентрдик болот. Натыйжада инсан «конфигуративдик» же «модулдук» негиз менен пайда болот [11, 614-617-б.], мозаика сымал өткөн салттардын фрагменттеринен түзүлүп, көп үндүү мүнөзгө ээ болгон.

Бирок, экинчи жагынан, бул процесс, ошондой эле социалдык убакыттын тездеши жеке идентификация маселесин пайда кылат, ал түздөн-түз этикалык нормалар менен

байланышкан, анткени иденттүүлүк белгилүү бир баалуулуктар системасын ыйгарууну, салтты кармануну билдирет. Бир катар изилдөөчүлөр азыркы маданияттагы иденттүүлүк кризисине өзгөчө көңүл бурушу бекеринен эмес. [11, 12, 13] Бул кризис, бир жагынан, жогоруда айтылган демассификация менен байланыштуу. Мурдагы доорлордун массалык коому бир кыйла интегралдык болгон, анткени. моралдык стандарттардын тар парадигмасына негизделген. Заманбап дүйнө ааламдашуу процессинде маданияттарды аралаштырып, этикалык иерархияларды, приоритеттерди жана системаларды жок кылууда, бул жүрүм-турумдун идентификациясын жана нормаларын бүдөмүктөйт. Экинчи жагынан, илимий-техникалык прогресс социалдык-маданий реалдуулукту жаратат, анда салтты пайда кыла ала турган туруктуу жашоо образын калыптандырууга убакыт жок. Жашоо ушунчалык тездик менен өзгөрүп жаткандыктан, адам калыптанып калууга, бир этикалык системаны “жайгаштырууга” убактысы жок, анткени пайда болгон өзгөрүүлөр анын трансформациясын талап кылат.

Жыйынтыктары жана талкуулоолор: Джон Нейсбит заманбап коом жогорку технологиялар менен ууланган деп эсептейт жана бул ууланунун белгилерин санайт: 1) бардык тармактарда тез чечимдерге артыкчылык берүү; 2) технологиядан коркуунун ага суктануу менен айкалышы; 3) объективдүү чындыкты фантазия менен аралаштыруу; 4) зомбулукту норма катары кабыл алуу; 5) техниканы оюнчук катары сүйүүсү; 6) бөтөн жашоо жана ээнбаштык. [12, 10-11-б.] Бул белгилердин ичинен адеп-ахлактуулук менен түздөн-түз байланышы бар эки белгини көрүүгө болот: зордук-зомбулукту норма катары кабылдоо жана бөтөндүк жана көңүлсүздүктө жашоо. Тигил же бул жол менен болсо да, Джон Нейсбит саналган бардык белгилер этикалык аспектилерге алып келет.

Биздин пикирибизде, прогресстин жүрүшүндө пайда болгон руханий-адеп-ахлактык кризистин себептери эмнеде деген суроо андан да маанилүү. Заманбап технологиялардын креативдүү мүнөзү буга түшүндүрмө катары кызмат кылат. Чыгармачылык ишмердүүлүк чыгармачылыктын эки түрүнүн бирине негизделиши мүмкүн: интенсивдүү же экстенсивдүү. Интенсивдүү чыгармачылык метафизикалык көйгөйлөр менен байланышкан экзистенциалдык мүнөзгө ээ. Бул, мындайча айтканда, гуманитардык басым. Техногендик коом илимий-техникалык чыгармачылыкка мүнөздүү чыгармачылыктын экстенсивдүү түрү үстөмдүк кылган маданияттын түрүн билдирет. Кеңири чыгармачылык жаңы нерселерди: механизмдерди, машиналарды, технологияларды жана башка материалдык баалуулуктарды жаратып, дүйнөгө таасир этүүгө умтулуу менен байланышкан [13-33-б.]. Чыгармачылыктын бул түрү коомдо барган сайын кеңири жайылып, техникалык чөйрөдө прогрессти жаратып, комфортту жогорулатууда, бирок ошол эле учурда этикалык чөйрөдө көйгөйлөрдү түзүү, б.а. чыгармачылыктын бул түрү этикалык маселелерге кызыгуунун төмөндөшү менен мүнөздөлөт. Биз техногендик коом адамды кантип жеке адамдан ажыратып, технологияны жашоодон, ал эми мамилелерден баалап жатканын көрөбүз.

Корутунду: Бул кырдаалдан чыгуунун жолу болуп чыгармачылыктын эки түрүнүн ортосундагы гармонияны орнотуу болушу мүмкүн, техногендүүлүк коомдук коммуникациялардын гуманитардык негиздери менен оңдолот. Ф.Ларуэллдин этиканын илим менен болгон мамилесин философиянын таасиринен арылтууга умтулуусу, менимче, өтө эле радикалдуу. Албетте, жаңы шарттарда философия адамзаттын алдында пайда болгон көйгөйлөрдү түшүнүүдө жемиштүү болуу үчүн өзүн өзгөртүүгө тийиш. Балким, бул мифке кайтууну талап кылат. Тарыхка чейинки доордун жөнөкөй мифине эмес, мурункусунан синкретизмин, гармониясын жана гуманитардык багытын сактап калган пост-классикалык доордун мифине кайрылат.

Адабияттар:

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Отрега-и-Гассет Х. Избранные труды: Пер. с исп./Сост., предисл. и общ. ред. А.М.Руткевича.-М.:Изд-во «Весь Мир»,1997.-С.43-163
2. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике //Отрега-и-Гассет Х. Избранные труды: Пер. с исп./Сост.,предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. - С. 164-232.
3. Хайдеггер М. Вопрос о технике // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. -М.: Республика, 1993. -С. 221-237.
4. Вейдле В. В. Умирание искусства. Размышления о судьбе литературного и художественного творчества. -СПб.: Аксиома, Мифрил, 1996. 336 с.
5. Никитина С. Н. Нравственный аспект научно-технического прогресса // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. -Чебоксары, 2011. №2 (70). Ч. 2. -С. 180-184.
6. Ларюэль Ф. Два этических начала в технологическом мире / Пер. с франц. Е. Рудневой //Философская антропология. –М., 2015. Т. 1. № 1. -С. 49-61.
7. Макиавелли Н. Государь. -М.: Планета, 1990. 80 с.
8. Степин В. С. Новые проблемы философии науки // Социология. 2011. № 3. -С. 5-13.
9. Нуруллин Р. А. Интернет-культура как условие инсталляции индивидуальности человека в социуме // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. 2015. Т. 157. Кн. 1. -С. 118-129.
10. Шпитцер М. Антимозг: цифровые технологии и мозг /Пер. с нем.-М.:АСТ, 2014. 288 с.
11. Тоффлер Э. Третья волна:Пер.с англ./Э.Тоффлер.-М.:ООО «Изда-во АСТ», 2002. 776 с.
12. Нейсбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла / Джон Нейсбит при участии Наны Нейсбит и Дугласа Филипса; пер. с англ. А. Н. Анваера. -М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. 381 с.
13. Столетов А. И. Креативные основания культуры //Философия. Толерантность. Глобализация. Восток и Запад-диалог мировоззрений. Тезисы докладов VII Российского философского конгресса. -Уфа: Издательство БГУ, 2015. С 280.
14. Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593 [Электронный ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86. (дата обращения: 25.06.2022)

*   *   *

УДК 37.013

ДИН САБАГЫНЫН МЕКТЕПТЕ ӨТҮЛҮШҮ

Насирова Гүлжамал - магистрант,
МПМНО-1-21 тайпасынын

Аннотация: *Бул макалада коомдук аң-сезимдин формалары, деңгээли жөнүндө сөз болуп, мектептеги дин сабагын кимдер өтүшү тууралуу айтылат. Дин сабагын өтүүдө илимий ой жүгүртүүнүн ордун белгилейт. Коомго пайдалуу адамды тарбиялап өстүрүү кайсы учурда ийгиликтүү болоору иликтенет.*

Ачкыч сөздөр*: Дүйнөгө болгон көз караш, тарбия, илимий ой жүгүртүү, алгачкы диндин формалары, дин, индивид, инсан, буддизм, христианчылык, ислам*

РЕЛИГИОЗНЫЕ УРОКИ В ШКОЛЕ

Насирова Гүлжамал – магистрант,
группы МПМНО-1-21

Аннотация: *В данной статье рассматриваются формы и уровни общественного сознания и кто преподает религию в школе. Подчеркивается роль научного мышления в преподавании религии. Как удастся воспитать полезного для общества человека.*

Ключевые слова: *мировоззрение, образование, научное мышление, ранние формы религии, религия, индивид, личность, буддизм, христианство, ислам.*

RELIGIOUS LESSONS AT SCHOOL

Nasirova Guljamal - Graduate student of MdPMPE-1-21

Annotation: *This article discusses the forms and levels of social consciousness and who teaches religion at school. The role of scientific thinking in the teaching of religion is emphasized. How can you bring up a useful person for society.*

Key words: *worldview, education, scientific thinking, early forms of religion, religion, individual, personality, Buddhism, Christianity, Islam.*

Илим улам коом өнүккөн сайын баалуу, барктуу болуп, мамлекеттердин илимди колго алып, ага карата инновациялык мамиле жасагандары алдыга өнүгүп, алдынкы технологияны колдонууга мүмкүнчүлүк алууда. Эгемендүү Кыргыз Республикабыздын алдында да илимге болгон мамиледе реформаларды жасап, ийгиликтерге жетүүгө болгон аракеттер жасалууда. Бул аракеттер бир күндө, бир жылда эле натыйжасын бере турган көрүнүш эмес, ал бери жагы keминде он, он беш жылды ичине камтыйт. Ошондой эле президенттин кол койгон жарлыгына ылайык “Диндердин өнүгүү тарыхы” сабагы да бир эки жылда эле натыйжа бере коё турган нерсе эмес. Убагында демократиялык өлкөбүз, бизде дин эркиндиги болуш керек деп коюп, мамлекет контрол кылбагандыктан ар кандай секталар, диний уюмдар күч алып, мамлекет артынан ээрчите албаган жаштарды, мурдунан чүлүктөгөндөй ээрчитип алды.

“Диндердин өнүгүү тарыхы” сабагын окутуу да жалпы эл колдоп, сүйүнүшкөнү менен, аны “Ким окутат”- деген суроо коомчулукта өтө күчтүү талкуу жаратып, баары түшүнүктүү, бул эчак эле изилденген нерсе дегенибиз менен **көйгөйлүү маселе** бойдон калууда. Мени ушул маселе кызыктырып, жеке мен эле эмес жалпы интеллигенция өкүлдөрү ойлорун жазып, талдоо жүргүзүүлөр болуп жатат. Бирок азыркы интеллигенциянын өкүлдөрүнүн кээ бирлери, бул маселеде илимий ой жүгүртүүгө караганда турмуштук тажрыйбалык аң-сезим деңгээлинде талдашат.

Философияда аң-сезимдин деңгээли турмуштук-тажрыйбалык андан өркүндөп отуруп, илимий-теориялык аң-сезим баскычына көтөрүлөт делет.

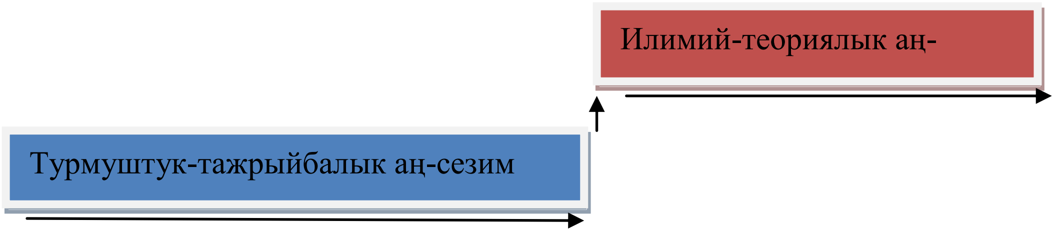

Мектептин босогосун аттаган окуучу акырындап илимий-теориялык аң-сезим деңгээлине көтөрүлө баштайт. Алагач ал аң-сезимдин өнүгүү деңгээлинин биринчи баскычында фантастикалык, мистикалык, көз краштан арыла албагандыктан, аларга көркөм образда жомоктор аркылуу турмуштун чындыгы түшүндүрүлө баштайт. Ал али илимий деңгээлде түшүнүүгө кудурети жетпейт себеби, илимий аң-сезимдин калыптанышы татаал процесс болуп эсептелет. Байыркы адамдарда да илимий аң-сезим жок болгондуктан жаш бала кыял болушкан. Дүйнөгө болгон көз карашы мифтик жана диний деңгээлде гана болуп,

аалам түшүнүгү ошолор аркылуу гана чагылдырылган. Азыр да адамдар мифтик, диний, баскычта, башкаларыбыз илимий дүйнөгө болгон көз караштын деңгээлинде ой жүгүртөбүз, ааламды кабылдайбыз.

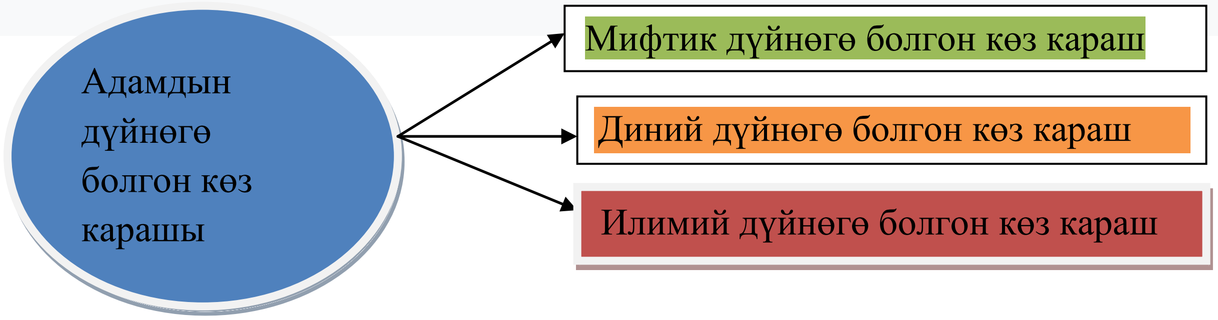

Илимде –"Миф бул аалам жана андагы адамдын ордун, жашоо процесстерин баатырлар жана кудайлар аркылуу фантастикалык чагылдырып түшүнүү"- деп жазылат.

Ал эми дин болсо – " Дин бул аалам жана андагы адамдын ордун жаратылыштан сырткаркы күчтөр аркылуу түшүнүшүбүз"-деп айтылат.

Философия болсо – " Философия бул илимге таянган көз караш" – деп жазылат. Жогоруда айтылгандай адамзаттын өсүү деңгээли философиялык же болбосо илимий – теориялык деңгээлде ой жүгүртүүгө өсүп жетти.

Адам баласынын мифтик дүйнө кабылдоосунда эң сонун ооз эки чыгармалар: жомоктор, дастандар, ырлар керемет көркөм образда чагылдырылып ооздон оозго, кийинчерээк кагазга жазылып бизге жетип келди. Айрыкча кыргыздардын жашоосунда бул дүйнө кабылдоо, дүйнөдө теңдши жок Манас эпосун жаратууга алып келди. Жаратылышынан төкмө элдин ооздон оозго өткөн ооз эки чыгармалары канчасы доор бүктөмдөрүндө калып кетти, канчасы кемтилип, канчасы кошумчаланып, бизге жеткени ушул болду.

Окуучулардын фантазиясын өнүктүрүүдө кыргыз эл жомоктору, уламыштар, дастандар жардамы баа жеткис болуп эсептелет.Балдардын акыл-эсинин, көркөм образда кыялдануусунун калыптануусу өрчүп чыныгы Адамдын руханийлигинин жаралуусуна шарт түзөт.

Диний түшүнүк да адамзаттын иштеп чыккан адеп-аклагын кудай менен байланыштырып коомдо адамдардын жашоосун тескеп, каада-салттар аркылуу жөнгө салып турат.

Монотейизм пайда болгуча, политейизм жашап келди. Диндин алгачкы формалары катары: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия, шаманизмдер эсептелет.

Эми булардын ар бирине этнограф Э. Сулаймановдун китебинин негизинде бир аз түшүндүрмө бере кетели.

Тотемизм-адамдардын белгилүү тобу менен айбандардын, өсүмдүктөрдүн, буюм-заттардын ортосунда касиеттүү, тектик байланыш бар, - деген ишенимге негизделген түшүнүктөрдүн, үрп-адат, салттардын комплекси.

Магия-башка адамдарга, жан-жаныбарларга, табият кубулуштарына, ошондой эле ойдон чыгарылган духтарга жана кудайларга касиеттүү куч, б.а. сыйкырлоо, көз боёо аркылуу таасир берүү жөндөмүнөишенүүгө байланышкан үрп-адаттардын же ишенимдердин аталышы.

Фетишизм-адамдарга тиешелүү сапаттарды жансыз буюмдарга (мис., бүркүттүн тырмагы, тумар, көз мончок ж. б.) материалдык нерселерге энчилеп, ал буюмдардын адам тагдырына таасирин тийгизет деген керемет күчкө ишенген көз-караштардын топтому.

Анимизм-бардык нерселерде, кубулуштарда катылып жаткан жана аларды "башкара" турган жаратылыштан тышкары фантастикалык күч, жан же дух бар деген ишенич.

Шаманизм (бакшылык) – айрым адамдардын (бакшы, б.а. шаман) өзгөчө ырым-жырым, кыймыл-аракет жасашы аркылуу ар кандай жин перилер (дух), арбактар менен байланышып сүйлөшүүнүн натыйжасында оору-сыркоо адамдарга же чарба иштеринин (аңчылык, дыйканчылык, балык улоочулук ж. б.) ийгиликтүү жүрүшүнө жардам бере алат деген ишеним, түшүнүккө негизделген.

Биздин заманга чейин бир миң жылдыктын аяк ченинде политейизмдин ордуна монотейисттик диний окуу пайда боло баштаган. Адамзат коомунун өнүгүшү транценденттик күчкө ишенүүгө түртку берди. Баштагы бутпарастык ишеничтер өз өктөмүн кармап тура албай, глобалдык позицияга ээ боло албай, акырындап жашоосун токтотууга аргасыз болду. Эми байыркы гректердин политейисттик дини алардын жазма булактарында, археологиялык эстеликтеринде гана сакталып калды. Христиан дининин окуусу, жашоодон кыйналган адамдардын руханий жан дүйнөсүнө күл азык болуп бергендиги үчүн тез таркады, гректердин политейисттик динин жана илимий жетишкендиктеринин ташын талкан кылды. Кийин VII кылымда ислам дини пайда болуп, анын окуусу да өз артыкчылыгынын натыйжасында дүйнө элине тарап, азыркы учурда коомду гигиеналык, руханийлик, ден соолук тараптан жагымдуу климат түзө алган дүйнөлүк диндин бири десек болот, ошол эле учурда ал светтик башкарууда турган мамлекеттин көзөмөлүндө болсо дурус болоорун тажрыйба көрсөтүүдө. Байыркы Индияда биздин заманга чейинки I миң жылдыктын орто ченинде Буддизм дини пайда болуп, азыркы учурда дүйнөлүк деңгээлде эң чоң диндер катары Христиан, Ислам, Буддизм диндери эсептелет. Ар бир дин адамдын руханий жашоосу менен терең байланышта турат. Келечекте дагы башка диндер пайда болбойт деп айта албайбыз.

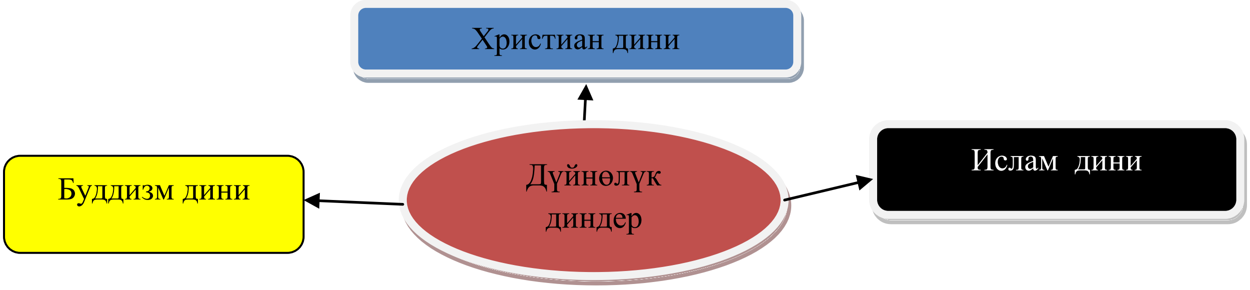

Ар бир диндин өзүнүн каада-салты, үрп-адаты, баалуулуктары бар жана адамдардын жашоосу ансыз руханийлигин жоготкондугу менен барабар болуп калат. Бардык адамдар жалаң гана илимий көз караашта жашап калышы мүмкүн эмес.

Жогоруда карап өткөнүбүздөй бул көйгөйлүү маселе илимий жол менен гана чечилиш керек. Жогоруда жалаң гана илимий жол менен карап өттүк. Окуп жаткан китептерибиз да материалисттик- диалектикалык усулда жазылган. Андай болгондон кийин, илимий багыттагы адам гана өтүш керек.

Н. Курбанова дин таануунун негизги максаттары төмөнкүлөр: "– дин жана анын функциялары, ролу жөнүндө билимдерге ээ болуу;
– диндин келип чыгуусун, анын элементтерин, курамын изилдөө;
– динге чейинки ишенимдердин негизги типтери, улуттук жана дүйнөлүк диндер, жаңы диний кыймылдар менен таанышуу;
– Кыргызстандагы диндин тарыхын чагылдыруу, коомдогу диндин орду жана ролу боюнча билимдерге ээ болуу;
– эл аралык диний уюмдардын жана партиялардын ишмердүүлүктөрү, диндин коомдуктурмуштун ар түрдүү чөйрөлөрүнө тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу"-дейт.

Илим изилдөөчү Г.Джумабаева мектепте дин сабагынын зарылдыгы тууралуу иликтөөсүндө – "Мектептерге диний билимдин зарылчылыгы жөнүндөгү идеяны чет өлкөлүк окумуштуулар: Р. Стоундун, О.Н. Топбаштын, М.К. Гюлчурдун, Россиялык окумуштуулар: Г. Алимованын, П.М. Булатова-Захаричеванын, Р. Гайнудиндин, Б.С. Гершунскийдин, А.И. Ильиндин, В.С. Кукушиндин, Б.А. Козыконун, Ф.Н. Козыревдин, С.Н. Лазаревдин, М.Ф. Муртазиндин, М.М. Манасеинанын, Н.Д. Никандровдун, А. Некрасовдун В.А. Турковскийдин, А.М. Хазановдун, Л.А. Харисованын, Е.В. Чмелеванын ж.б. эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Азыркы саясый, социалдык, экономикалык кризистин себеби элдин адептик-рухий кризиске келиши менен байланыштуу деп эсептеген окумуштуулар: Т.Б. Аскарова, Б.С. Гершунский, Г.Д. Глейзер, Т.Н. Любан, Н.Д. Никандров, Н.Г. Лыкова, Л.А. Харисова ж.б., алар бул кризистен чыгуу үчүн мектептерге диний билимди киргизүүнүн зарылдыгын эмгектеринде белгилешүүдө.

КРда бул идеяны Т.А. Абдырахманов, Т. Бакир уулу, Э.Ш.Бектуров, А.К. Жумабаев, М.К. Иманкулов, Н.У. Курманова, К. Осмоналиев, А.С. Ормушев К.Үтүров ж.б. эмгектеринде көтөрүүдө. Азыркы тарбиялык системада окуучулардын адептик-рухий тарбиясына өзгөчө көңүл бөлүү зарылчылыгын: Т.И. Власова, Г.Д. Глейзер, И.С. Колесова, А. Остапенко, Б.С. Суворов ж.б. педагогдор белгилеп жүрүшөт"-деп жазат.

Н. Курбанова болсо диндин тарыхын иликтөө жөнүндө –"Дин таануу байыркы мезгилдерде эле пайда болгон. Антикалык доордо эле диндин маанисин жана маңызын келип чыгуусун изилдөө боюнча аракеттер жүргүзүлгөн. Дин боюнча ар тараптуу билимдүү, алгачкы адамдардын катарына шарттуу түрдө: грек философу Ксенофанды (б.з.ч. 570-478-жж.), рим тарыхчысы Флавийди (б.з.37-100-жж.), могол императору Акбарды (1542-1605-жж.), белгилүү мусулман философу Аверроэсти (1126-1198-жж.) ж.б. адамдарды кошууга болот. Ал эми дин таануу илиминин келип чыгуусуна төмөндөгү изилдөөчүлөр өзгөчө эмгек сиңиришкен. Англиялык изилдөөчү Эдвард Тейлор (1832-1917-жж.) өзүнүн «Алгачкы маданият» аттуу эмгегинде диндин табиятын жана анын эволюциясын изилдеген. Бул багытта Герберт Спенсер (1820-1903-жж.), Джон Леббок (1834-1913-жж.), Джеймс Фрезер (1845-1941-жж.) ж.б. үзүрлүү эмгектенишкен. Динди узак мезгилдер бою теологдор кайсыл бир диний көз караштардын позициясында гана изилдеп келишкен. XIX кылымдын экинчи жарымында дин таануу өз алдынча илим катары калыптанган"-деп жазат

Жыйынтыктап айтканда Президент Садыр Жапаров "Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарында "Диндердин өнүгүү тарыхы" предметин киргизүү жөнүндө" Жарлыкка кол коюшу учур талабы болуп эсептелет жана баса белгилеп кошумчалай турган нерсе бул предметти тарыхчылар гана өтүш керек. Диний аалымдар өтөт деп ансыз да араң калган билим берүү системасын жок кылып албайлы. Илимий көз

караштан чыкпайлы. Динибиздин коомго баа жеткис салым кошуп жатканын илимий иликтөөгө шарт түзөлү. Теология факультетин бүтүргөндөр жаштарды руханий азыктандырганы менен, алардын түшүнүк берүүсү диний позицияда болуп, окуучулардын илимий ой жүгуртүүсүнө доо кетээри тажрыйбабызда байкалды. Сурамжылоодо, мектепте окулган сабактардын түйүндүү теорияларына жооп берүүдө, окуучулар мектепте окуган теориялык билимдерин четке кагып, диний позицияда болгондору дээрлик басымдуулук кылышты. Бул көрүнүш мектепте дин кызматкерлери сабак бербегенде, окуучунун ата-эне, мечит, достор, айылдагы адамдар чөйрөсүндө билим алгандагы, дин катуу таасир эткендеги абалы, эгерде дин өкүлдөрү окута турагн болсо, мугалимдин сөзү таптакыр четке сүрүлөт себеби, адамдын психологиясы татаал теориялык түшүнүктөргө краганда жөнөкөй түшүнүктөрдү тез жана оңой кабылдайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Ү. Асанаов. Философия. Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек., 2004-ж
2. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек., 2019-ж
3. Э. Сулайманов. Этнография. Жалал-Абад., 2010-ж
4. М. Абдылдаев. Ислам. Фрунзе., 1990-ж
5. Ч.Сооронбаева. Философия. Каракол..2010-ж
6. Н. Курбанова. Дин таануу. Бишкек.. 2010-ж
7. Г. Джумабаева. Дин таануу билиминин мазмунун калыптандыруунун илимий-методикалык негиздери. Бишкек., 2017-ж
8. https://ky.wikipedia.org/wikiДүйнөлүк диндер
9. https://govori.tv/mektepterde-dinderdin-n-g-taryhy-predmeti-kirgizilet/

*   *   *

МИГРАЦИЯНЫН КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН АГРЕССИВДҮҮ ЖҮРҮМ-ТУРУМУНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Нурланбек кызы Эльмира - магистранты Ош мамлекеттик университети
Илимий жетекчи - Умурбекова Т.А, п.и.к, ОшМУнун психология кафедрасынын доценти

Аннотация: *Макалада агрессивдүү жүрүм-турум түшүнүгүнө талдоо жасалды жана кенже мектеп окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумуна миграциянын тийгизген таасирин иликтөөнүн жыйынтыгы сунушталды.*

Ачкыч сөздөр: *кенже мектеп окуучусу; миграция; мигранттар; ата-энелер; агрессия; агрессивдүү жүрүм-турум; карым-катнаш;*

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ НА АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Нурланбек кызы Эльмира - магистрант Ошского государственного университета
Научный руководитель - Умурбекова Т.А., кандидат педагогических наук, доцент кафедры психологии ОшГУ

Аннотация: *В статье проведен анализ определения агрессивного поведения, раскрыты воздействия миграции на агрессивное поведение младших школьников и представлены результаты исследования.*

Ключевые слова: *младший школьник; миграция; мигранты; родители; агрессия; агрессивное поведение; общение; профилактика.*

THE IMPACT OF MIGRATION ON THE LEVEL OF AGGRESSIVE BEHAVIOR AMONG ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Nurlanbek kyzy Elmira, student in the master's
Osh State University,
Thesis supervisor - Umurbekova T.A., Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department for Phycology of the Osh state university

Abstract: *The article analyzes the definition of aggressive behavior, reveals the impact of migration on the level of aggressive behavior among elementary school students and presents the findings of the study.*

Key words: *elementary school student; migration; migrants; parents; aggression; aggressive behavior; communication; prevention.*

Миграция бүгүнкү күндөгү эл аралык деңгээлдеги эң актуалдуу проблемалардын бири бойдон калууда. Анткени миграция бир эле мигранттарга таасир этпестен, алардын үй-бүлөсүнө, айрыкча балдарга, жалпы коомчулукка да катуу таасир этип, түрдүү курактагы балдардын жана чондордун туура эмес жүрүм-турумуна бирден-бир себеп болууда.

Миграциянын таасирлерин бир нече багытта кароого болот: социалдык, психологиялык, экономикалык, юридикалык, медициналык, педагогикалык ж.б. Мигранттардын мамлекетке көрсөткөн финансылык жардамы, үй-бүлөнү багуу, жер-жерлердеги колдоосу жакшы дегенибиз менен жаш муундарды тарбиялоо, аларга билим берүү жагы аксап бара жаткандыгын айтууга болот. Себеби мектеп окуучуларынын ичинде жүрүм-туруму, сабакка болгон катышуу/жетишүүсү начар, тартип бузгандардын көпчүлүгүн мигранттардын балдары түзөт. Көпчүлүк мигранттардын пикири боюнча үй-бүлөнү багуу, материалдык жактан камсыздоо эң башкы маселе деп эсептелинет. Ал эми алардын балдары кандай проблемеларга туш болгондугун билишпейт, же маани беришпейт.

КРнын акыйкатчынын отчетунда Кыргызстандагы толук үй-бүлөдө жашаган балдар 39,4%; жалгыз бой энелер менен жашаган балдар 38,5%; атасы менен жашагандар 8,7%, ал эми ата-энеси жок жашаган балдар 13,5% түзөөрү айтылган. Ошондой эле үй-бүлөдө зордук-зомубулкка дуушар болгон балдардын 68,3% - кыргыздар, 26% - орустар, 5,8% - башка улуттун өкүлдөрү түзөөрү аныкталган [7, 9-б.].

Теманын актуалдуулугу: Кыргызстандагы ички жана тышкы миграциянын таасири менен кенже мектеп окуучуларынын агрессивдүү жүрүм-турумунун көбөйүүсү.

Максаты: мигрант ата-энелердин кенже мектеп курагындагы балдарынын агрессивдүү жүрүм-турумуна тийгизген таасирине талдоо жүргүзүү.

Милдеттери: ички/тышкы миграциянын балдарга тийгизген таасирин, агрессивдүү жүрүм-турумдун психологиялык механизмдерин, кенже мектеп окуучуларындагы агрессивдүү жүрүм-турумдун деңгээлдерин иликтөө жана агрессивдүү жүрүм-турумдун алдын алуунун жолдорун сунуштоо.

Тышкы миргациянын эң эле жогорку терс таасири бул балдардын социалык-эмоционалдык жана психикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири болот. Анткени туугандарына кароого ишенип калтырып кеткен балдар жаш курагына карабай ар кандай психикалык же физикалык (денеси жактан) зордук-зомбулукка, кемсинтүүгө, кыйноолорго дуушар болушат, айрым учурларда балдарды жатак мектептерге же бала бакчаларга

жайгаштырып койгон фактылар кездешет. Турмушта ата-энесин такыр көрбөгөндүктөн балдары таанып калган мисалдар да бар [6,7].

Ички миграцияда жүргөн үй-бүлөлөрдө балдардын жана ата-энелердин тиешелүү мамлекеттик документтери (паспорт, туулгандыгы тууралуу күбөлүк ж.б.) жок болгондуктан, алардын бала бакчаларга, мектептерге жайгашуусу, керектүү социалдык коргоо кызматтарын, медициналык жардам алуу дээрлик мүмкүн эмес.

Алсак, 2010-жылдары алыскы тоолуу райондордон Ош шаарына көчүп келген 17 үй-бүлө (45 адам) бүтпөгөн коммуналдык үйдө жашаган. Алардын ичинен 1 үй-бүлөдө таэнеси менен 5 бала (чоңу 12 жашта, кичинеси 3 жашта) жашайт, балдардын апасы "кукушка", келип-кетип, улам төрөп, апасына таштап жүрөт. Беш баланын тең туулгандыгы тууралуу күбөлүгү жок, себеби апасынын паспорту жок, мектепке жашы жетсе да окубайт. Экинчи жаш үй-бүлө, эки баласы бар, балдардын туулгандыгы тууралуу күбөлүктөрү алынбаган, себеби ата-энелердин нике кагазы жок. Үчүнчү үй-бүлө ажырашып кеткен, эки баласы менен апасы калган, апасы айылда учетто турат, балдардын күбөлүктөрү жок, себеби, жолдошу менен никеге турбагандыктан, нике кагазы жок. Ошол эле учурда калган 14 үй-бүлө мүчөлөрү шаарда катталган эмес. ЮНИСЕФтин «SOS – Кыргызстан балдар айылдары» коомдук фондунун Оштогу өзгөчө кырдаал учурунда «Үй-бүлөөнү бекемдөө» (2010-2012-ж.) долбоору аркылуу социалдык кызматкерлердин, психологдордун, юристтердин биргелешкен аракеттери менен жогоруда аталган үй-бүлөдөгү балдарга жарандык документтер берилген, каттоого алынган, жарым-жартылай бүтпөй калган үйдүн үстү жабылып, аталган үй-бүлөлөргө менчиктештирилген. Бирок, ошол учурдагы мектеп жашындагы балдар окубай калган.

Акыркы маалыматтар боюнча бүгүнкү күндө Кыргызстандык жарандардын сырткы миграцияда жүргөндөрдүн жалпы саны 1млн 118 миң; анын ичинде Россияда – 1млн 50 миң (93,9%); Казакстанда – 30 миң (2,6%); Турцияда – 20 миң (1,7%); АКШ жана Араб Эмираттарында – 10 миң (0,9%); Түштүк Кореяда 5 миң (0,4%); Германия, Канада жана Италияда – 6 миңге (0,5%) жакын эмгектенишет. Мигранттардын басымдуу бөлүгүн Кыргызстандын түштүк аймагынын жарандары түзөт (https://rus.azattyk.org ›, 09.02.2022, Азаттык).

Ал эми Ош шаардык билим берүү башкармалыгынан алынган маалыматка таянсак, 2021-жылы 56 мектепте каттоого алынган 83702 окуучудан сырткы миграцияда жүргөн ата-энелердин балдары 2096 (2,5%), ички мигранттардын балдары – 444 (0,5%). Мындан тышкары ажырашкан үй-бүлөнүн балдары 1866 (2,2%), турмушу оор үй-бүлөдөгү окуучулар – 1136 (1,4%); ДМЧ окуучулар – 466 (0,6%); ата-энесинин бирөөсүн жоготкон балдар – 1407 (1,7%); ата-энеси жок балдар – 108 (0,1%); үй шартында окугандар – 129 (0,2%); Баткен окуясына катышкан үй-бүлөнүн балдары – 236 (0,3%).

Жалпылап айтканда, кайсы бир проблемасы бар үй-бүлөнүн мектепте окуган балдардын жалпы саны – 7888 (9,4%) экендиги аныкталды. Бул официалдуу, социалдык педагогдор тарабынан катталган окуучулар, ал эми мектепке окууга тартылбаган балдар да бар.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүн эске ала турган болсок, үй-бүлөдөгү кандай гана проблема болбосун, балдардын психикасына, жүрүм-турумуна, тентуштар жана чоңдор менен болгон мамилесине тескери таасир этет (Н.Л.Белапольская, А.Е.Личко, И.А.Фурманов, Э.Эриксон ж.б.)

Агрессивдүү жүрүм-турум адамдын өзүнө же башкаларга карата зыян келтирүү, азап тарттыруу, кыянатчылык кылуу менен коштолгон аракеттер катары саналат. Агрессивдүү жүрүм-турум душмандык, куру намыс, жек көрүүчүлүк, ачуулануу, өзүн-өзү күнөөлүү сезүү, таш боордук сыяктуу сапаттарды өзүнө камтыйт [1,2,4,5,8,10].

И.А.Фурманов агрессивдүүлүк - инсандык жүрүм-турумдун чеги, ал эми агрессия ар кандай күтүүсүз кырдаалдарда жашоодогу керектөөлөрүн канаттандырууга багытталган

жүрүм-турумдун модели деп белгилеп, агрессивдүү жүрүм-турумдун конструктивдүү жана деструктивдүү мүнөзүн бөлүп карайт [9, 7-б.].

И.А.Фурманов агрессивдүү жүрүм-турумдар формасына, багытталуусуна, билдирүүсүнө карап, бир нече топторго бөлүнөт.

1. Деструктивдүү жүрүм-турум:

а) жекече агрессивдүү типтеги жүрүм-турум;

б) группалык агрессивдүү жүрүм-турум;

в) тартип бузуучулук жана баш ийбечүүлүк;

Деструктивдүү жүрүм-турумдагы окуучулар көпчүлүк учурда башкаларды күнөөлөгөндү жактырышып, ар кандай шылтоолор менен мугалимдердин сабакта койгон талаптарын аткаруудан баш тартышат, жакын достору жок, начар окушат. Деструктивдүү жүрүм-турум жеке же топтук мүнөзгө ээ болот.

2. Делинквенттик жүрүм-турум. Бул ар кандай укук бузулууларга, кылмышкердикке жөндөмдүү, чыр-чатактарга жакын, коомго (ата-эне, мугалим, чоңдорго) наразы болуп, тартип бузуучулук адатка айланган жүрүм-турум. Көбүн эсе кароосуз калган балдарда, окуучулар арасында зордук-зомбулук, рекеттик, талап-тоноо формасында кездешет.

3. Девианттык жүрүм-турум - коомдук тартиптен четтөө, чектен чыккан туура эмес жүрүм-турум, ал деприваациядан пайда болот. Деприва́ция баланы ата-энеден ажыратуу, чоңдордун (айрыкча эненин) оң эмоционалдык карым-катнаштын, жакшы мамиленин (мээримдин) жетишсиздиги. Мындай балдардын ички дүйнөсүндө баш аламандык, социалдык ролдорду өздөштүрүүнүн жетишсиздиги, өзүн-өзү башкара албай калуудан агрессиялык жүрүм-турум байкалат. Алар түнт, жакын адамдары (достору) жок, башкалар менен мамиледен качат, кээде суицидге (өз өмүрүн кыюга) барышат.

4. Агрессиянын обьектисине карай экиге бөлүнөт:

а) сырткы (тике) агрессия – ачуусун кармана албай, бетке айтып урушуп, мушташканга чейин барат, сөгүнөт, буюм-теримдерди сындырат. Кээде жинин жаныбарларды кордоо, өлтүрүүдөн чыгарат.

б) ички (ауто) агрессия – өзүн-өзү жек көрөт, таарынат, тырмагын тиштейт, башын ургулайт, китептерин жыртат, буулугуп ыйлайт.

5. Агрессиялык жүрүм-турумдун аракети боюнча:

а) эрктүү агрессия – атайылап бирөөдөн өч алууга багытталган, алдын ала ойлонуп, пландаштырылган агрессиялык жүрүм-турум;

б) эрксиз агрессия – аффект абалында күтүүсүз аракеттерди жасоо, урунуп-беринүү, буюмдарды ыргытуу.

6. *Агрессияны билдирүүнүн жолу боюнча*

а) физикалык агрессия (мушташуу, кол салуу, күч колдонуу ж.б.);

б) тилдик агрессия (чагымчылык, ушакчылык, мазактоо, жаман сөздөр менен сөгүнүү);

в) кыйыр агрессия (бирөөгө болгон кыжырын башкалардан чыгаруу, жерди тепкилөө, китептерди ыргытуу ж.б.)

г) негативизм (каршылык көрсөтүү, көктүк, кежирлик ж.б.) [9, 12-13-б.].

Мигрант ата-энелердин балдары кароодо калган үй-бүлө мүчөлөрүнүн аларга болгон корс мамилеси, зордук-зомбулук, уруш-жанжал, тенсиздик, акыйкатсыздык баладагы ички психикалык жабыркануугa, б.а. коркуу, таарынуу, жек көрүү, кемсинүү сыяктуу сезимдерге алып келет. Алар үй-бүлөдөгү терс мамиленин моделин кабыл алат, аны кайталайт, үйрөнүшөт, мектепке келгенде да абдан кыйналышат, тентуштар менен мамиле түзүү, дос күтүү, мектеп тартибине баш ийүү кыйынчылыктарды пайда кылат [2,3].

Кээ бир агрессивдик жүрүм-турумдагы балдар жакшы мамиле, жакшы жүрүм-турум бар экендиигин, жакшы жүрсө да боло тургандыгын билбеген учурлар кездешет. Мындай

балдарга өзгөчө көңүл буруп, адамдардын ортосунда керемет, ачык айрым, достук, жылуу мамилелер болоорун көрсөтүп, түшүндүрүү зарыл.

Психологдордун пикири боюнча кенже мектеп курагындагы окуучулардын агрессиялык жүрүм-турумунун мотивдери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. *Көңүл бурууга болгон керектөө* - мигранттардын балдары өзгөчө чондор менен мугалимдердин көңүл буруусуна, эмоционалдык жагымдуу мамилесине муктаж. Жакын мамиле баланын психикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этет. Чоңдордун көңүлүн бурдуруу үчүн балдар ар кандай терс кылык-жоруктарды жасашат. М: ыйлайт, чыр салат, сабак окубайт, урушат, шоктонот ж.б.

2. *Өзүн-өзү тастыктоого болгон аракет* – чоңдордун буйругу, көрсөтмөсү, эскертүүсү, көзөмөлү, ашыкча талап кою баланы тажатат. 6-7 жаш куракта өзүнүн ким экендигин билүүгө жана тастыктоого көп аракет жасайт. Бул убакта чоңдор (жакындар) аларга ишеним көрсөтүп, баланын өз алдынчалыгын колдоп туруусу зарыл. Айрыкча 1-2-класс окуучуларында ачык байкалат.

3. *Бирөөлөрдөн өч алуу* – балдар бирөөлөр менен салыштырганды жек көрүшөт, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бирин кемсинтүүсү, үй-бүлөдөгү ажырашуулар, жаны адамдардын пайда болуусу, убадагы турбагандык жана акыйкатсыздык, чондордун (мугалимдердин) өз балдарын ашыкча эркелетип, башка балдарга көңүл бурбай калуусу өч алуунун негизги себептери болот.

4. *Өз ийгилигине ишенбөөчүлүк* – окуучудагы өздүк баанын төмөндүгү, начар окуу, классташтар жана мугалимдер менен мамиленеин жоктугу, үй-бүлөдөгү колдоонун жетишсиздигинен келип чыгат.

5. *Өнөкөт оорулардын натыйжасында окуудан артта калуучулук*, ордунда калуу, классташтардан алыстап калуу, достук мамиленин бузулушу туура эмес жүрүм-турумга алып келет. Ата-энесинен ажыраган балдарда ооруга каршылык көрсөтүү иммунитети да төмөн болот.

6. *Туура эмес тарбия* – үй-бүлөдөгү чондордун аракечтиги, уруш-жанжал, тен укуксуздук, социалдык абалдын төмөндүгү, гиперопека жана гипеопека, класс жетекчинин мектеп шартындагы туура эмес таасири, коомчулуктун тескери таасири [6,10].

Ата-энелери миграцияда жүргөн кенже мектеп курагындагы окуучулардын агрессиялык жүрүм-турумунун деңгээлин иликтөө максатында Басса-Дарктын балдар арасындагы агрессияны аныктоо жана ”Ааламда жок айбанат”, “Адам, уй, дарак” деген темадагы сүрөт тартуу методдору колдонулду [3,5,8].

Изилдөөнүн жыйынтыгы менен 2-класстын окуучуларында кыйыр агрессия, кыжырдануу, өзүн-өзү күнөөлү сезүү мүнөздүү экендиги, ал эми 3-4-класстын окуучуларына бирөөлөр менен мушташуу, кыжырдануу, негативизм мүнөздүү экендиги аныкталды. Ошондой эле балдарга караганда кыздарда агрессия төмөнүрөөк болуп, көбүнчө шектенүү, тилдик агрессия басымдуулук кылаары тастыкталды. Кенже класс окуучуларында балдар арасында агрессиянын төмөнкү деңгээли 24%, ортонку деңгээли 53%, жогорку деңгээли 25% түздү. Ал эми кыздарда агрессиянын төмөнкү деңгээли 33%, ортонку деңгээли 45%, жогорку деңгээли 20%ды түздү. Ар бир класс боюнча алынган жыйынтыктар төмөнкү таблицада берилди (1-таблица).

1- таблица. Окуучулар арасындагы агрессиялык жүрүм-турумдун көрсөткүчү

Класс	Б/К катышы	Саны	Төмөнкү деңгээл (10-15 б)	Ортоңку деңгээл (16-26 б)	Жогорку денгээл (27- 40 б)	Жалпы саны
2-класс	Балдар	15	3 (20%)	8 (53%)	4 (27%)	33
	Кыздар	18	5 (28%)	9 (50%)	4 (22%)	
3-класс	Балдар	12	4 (33%)	6 (50%)	2 (17%)	29

	Кыздар	17	6 (35%)	7 (41%)	4 (24%)	
4-класс	Балдар	20	4 (20%)	11 (55%)	6 (30%)	45
	Кыздар	25	9 (36%)	12 (48%)	4 (16%)	
Орточо баллы	Балдар	47	11 (24%)	25 (53%)	12 (25%)	47
	Кыздар	60	20 (33%)	27 (45%)	12 (20%)	60
Бардыгы		107	31 (29%)	52 (48%)	24 (22%)	107

Эгерде диаграмма түрүндө карай турган болсок, 2-3-4-класс окуучуларда жана алардын ичинде балдар менен кыздардын ортосунда да бир топ айырма бар экендигин айтууга болот (1-диаграмма).

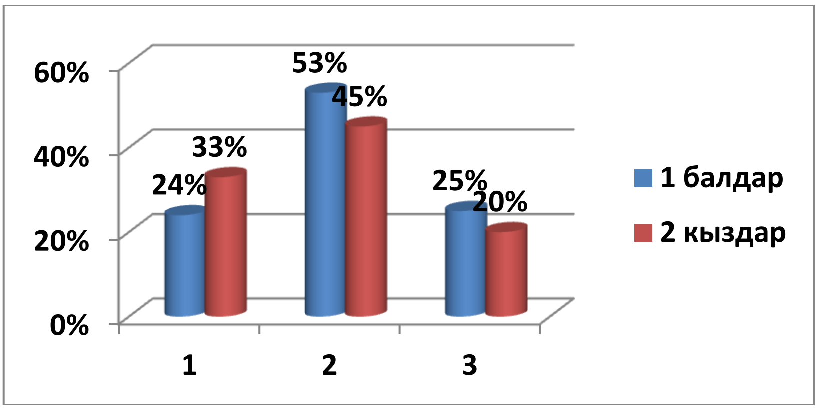

1-сүрөт. Окуучулардын арасындагы агрессиялык жүрүм-турумдун көрсөткүчү.

Окуучуларды иликтөөдө алардын кимдер менен жашагандыгы да талдоого алынды. Натыйжада окуучулардын 60-70% ата-энелери менен жашагандыгы, ал эми 30-40% чон ата-чоң эне, таята-таэне, жакын туугандар менен жашай тургандыгы тастыкталды (2-таблица).

2-таблица. Окуучулардын кимдер менен жашагандыгынын көрсөткүчү.

Класс	Окууч. саны	Ата-энеси менен	Чоң ата- чоң эненин колунда	Таята-таэненин колунда	Башка туугандардын колунда
2-класс	33	21 (63%)	5 (15%)	4 (12%)	3 (9%)
3-класс	29	21 (72%)	4 (14%)	2 (6%)	2 (6%)
4-класс	45	30 (67%)	7 (15%)	3 (7%)	5 (11%)

Ошентип, жүргүзүлгөн иликтөөлөр ата-энелери менен бирге жашаган окуучуларда агрессиянын төмөндүгү, ал эми ата-энелери миграцияда жүргөндүктөн тууган-уруктардын үй-бүлөсүндө жашаган кенже мектеп окуучуларында агрессиянын деңгээли жогору экендиги көрсөттү. Алардын ичинен да чоң ата - чоң эне же таята-таэнелердин колунда тарбияланып жүргөн окуучулар башка туугандардын үй-бүлөсүндө жашаган балдарга караганда өздөрүн жакшы сезэрин, керектүү шарттардын бар экендигин, балдардын физиологиялык, нравалык керектөөлөрүндөй эле когнитивдик-интеллектуалдык керектөөлөрүн канааттандыррууга көңүл бурула тургандыгы байкалды. Ал эми айрым бир алысыраак туугандардын үй-бүлөсүндө жүргөн балдарда социалдык-эмоционалдык жагымдуу мамилелер жетишсиз, когнитивдик-интеллектуалдык керектөөлөр дайым эле аткарыла бербестиги маалым болду.

Демек, ата-энелери миграцияда жүргөн кенже мектеп курагындагы балдарынын арасындагы агрессивдүү жүрүм-турумдун көбөйүшү окуучулар үчүн атайын психокоррекциялык жана агрессияга алып келүүчү факторлорго таасир этүүчү иш чараларды өткөрүүнүн натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгууну талап кылат.

Агрессивдүү жүрүм-турумду жөнгө салууда психикалык кубулуш катары агрессивдүү жүрүм-турумдун мехнизмдерин эске алуу зарыл. Алар төмөнкүлөр:

- Мотивациялык компонент;
- Эмоционалдык компонент;
- Эрктик компонент;
- Нравалык компонент;

Агрессиялык жүрүм-турумду жөнгө салууда аталган компоненттер өз ара таасир этип, бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Мындай учурда окуучунун өзүн башкара билүү, жөнгө салуу, токтоо кармай билүү жөндөмүн калыптандыруу маанилүү болот. В.С.Мухина белгилегендей, руханий керектөө материалдык керектөөлөрдөн жогору тураарын эске алсак, балдарга болгон туура карым-катнаш, жагымдуу мамиле, мугалимдердин жана чондордун мээрими алардын агрессивдүү жүрүм-турумун алдын алуу менен ийгиликтүү болуусунун бирден бир себеби катары көңүл буруу зарылдыгы келип чыгат [4].

Башталгыч класс мугалимдери ата-энелери миграцияда жүргөн окуучулардын арасындагы агрессивдүү жүрүм-турумдун алдын алуу үчүн төмөнкү маселелерге көңүл буруусу зарыл:

1. Кенже мектеп куракТын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу менен ар кандай агрессияга түрткү берүүчү себептерди талдоо.
2. Класстагы кыздар жана балдардын гендердик айырмачылыктары, алардын өз ара мамилеси, жүрүм-туруму, ой жүгүртүүсү, кабыл алуусу ар башкача болоорун эске алуу
2. Окуучуларды бири-бири менен салыштырууга болбой тургандыгын, алардын кемчиликтерин эмес, ар кандай жетишкен ийгиликтерин баса көрсөтүү зарыл экендигин билүү.
3. Эркек балдарда ачык агрессия, б.а. кол салуу, күч колдонуу, мушташуу активдүү мүнөзгө ээ болооорун эске алуу менен иш алып баруу.
4. Кыз балдарда жашыруун (кыйыр) агрессия басымдуулук кылаарын, алардагы чагымчылдык, ушак таратуу, ыйлап-сыктоо, өзүн күнөөлү сезүү сезимдеринен арылтуу зарылдыгын эске алуу.
5. Кенже мектеп окуучуларындагы өзүн-өзү башкара билүү, өзүн-өзү жөнгө салуу, чыр-чатактардан алыс болуу сыяктуу өздүк аң сезимди калыптандыруучу сабактарды уюштуруу.
6. Ата-энелер жана мигранттардын балдарын тарбиялап, багып жүргөн үй-бүлө мүчөлөрү менен тыгыз байланышта болуп, тынымсыз психологиялык консультациялык иштерди алып баруу.
7. Соцпедагог, психолог, класс жетекчи жана сабак берген мугалимдер менен биргелешкен иштерди алып баруу.
8. Окуучулар арасында аргессивдүү жүрүм-турумудун алдын алуу боюнча мониторингдерди жүргүзүү.

Адабияттар:

1. Белопольская, Н.Л. Детская патопсихология. – М., 2001. – 348 с.
2. Зейгарник, Б. В. Патопсихология: учебник для академического бакалавриата. - 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2019. – 367 с.
3. Личко, А.Е. Психопатии и акцентуации характеров у подростков. – М. 1983. – 318 с.
4. Мухина, В.С. Психология детства и отрочества. /учебник . – Москва: Институт практической психологии, 1998. – 488 с.
5. Рогов, Е.И. Настольная книга практического психолога. – М., 2011. – 383
6. Ситуационный анализ положения детей в Кыргызской Республике. Отчет ЮНИСЕФ, 2015. – 46 с.

7. Специальный доклад акыйкатчы (омбудсмена) Кыргызской Республики. Насилие в отношении детей в Кыргызской Республике (отправление правосудия: законодательство и практика). – Бишкек, 2017. – 59 с.
8. Фурманов, И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – М.: Просвещение, 2008. – 360 с.
9. Фурманов, И.А. Психология детей с нарушениями поведения. – Владос-Пресс, КДУ, 2013. – 211 с.
10. Эриксон, Э. Детство и общество. – СПб, 2000. – 420с.

* * *

УДК 37 013

ОКУУЧУЛАРДЫ УЛУТТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨ ТАРБИЯЛОО

Түгөлбай уулу Абдыкалил – магистрант,
МПНО -1-20 тайпасынын

Аннотация: *Макалада окуучуларды улуттук өзгөчөлүктөр аркылуу тарбиялоо каралат, чет жактан келген маданият жан дүйнөбүздөн орун алып алганы, эмнеден катачылык кетиргенибиз, Батыш маданиятынын, Араб маданияты –нын жайылышын, андан чыгуунун жолдору каралат.*

Ачкыч сөздөр: *Тарбия, тарбиялоо процесси, адеп –аклак, этика, эстетика, нравалуулук, баалуулук, этнопедагогика, улуттук өзгөчөлүк, улуттук аң-сезим.*

ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ

Түгөлбай уулу Абдыкалил – магистрант,
группы МПНО -1-20

Аннотация: *В статье рассматривается воспитание школьников через национальные особенности, наличие чужой культуры в наших сердцах, что мы делали не так, распространение западной культуры, арабской культуры и пути выхода из этого.*

Ключевые слова: *образование, воспитательный процесс, нравственность, этика, эстетика, нравственность, ценности, этнопедагогика, национальная идентичность, национальное самосознание.*

EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN IN NATIONAL CHARACTERISTICS

Tugolbai uulu Abdykalil-
Graduate student of MdPMPE-1-20

Annotation: *The article discusses the education of schoolchildren through national characteristics, the presence of a foreign culture in our hearts, what we did wrong, the spread of Western culture, Arab culture and ways out of this.*

Key words: *education, educational process, morality, ethics, aesthetics, morality, values, ethno pedagogy, national identity, national self-consciousness.*

“Тарбиялоо – бул атайын уюштурулган, башкарылуучу, текшерилүүчү жаш муундун коомго зарыл жана пайдасы тие турган касиеттерин, кулк мүнөздөрүн жана сапаттарын калыптандыруу максатындагы педагог менен тарбиялануучунун аракетинин жүрүшү жана жыйынтыгы болуп саналат” – деп жазат Э. Мамбетакунов “Педагогиканын негиздери аттуу китебинде.

Бүгүнкү күндө **актуалдуу** болгон маселе - ар бир эле улут үчүн, анын ичинде кыргыздар үчүн, улуттук баалуулукта келечек муунду тарбиялап алуу, өстүрүү. Жакынкы

мезгилде эле эч кандай көйгөй болбой турган болуп көрүнгөн жат чет өлкөнүн маданияттарын кабыл алып, өзүбүздүн маданиятыбызды колдон каратып туруп алдырып жиберип жатканыбызда, кайрадан уңгубузга мамалекет башчысы баш болуп кайрылууга аргасыз болдук. Президентибиз бийликке киришээри менен эле биринчи жарлыгы: - “Ички саясаттын эң маанилүү багытын — жогорку моралдык ченемдерди, каада-салттарды, салттуу болгон үй-бүлөлүк жана коомдук баалуулуктарды, сергек жашоону өздөштүрүү, Кыргызстан элдеринин маданияттарынын дөөлөтүн, кайталангыстыгын жана бирдиктүүлүгүн чагылдырган жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасына өтүү аркылуу жарандарды тарбиялоону колдоо максатында Президент Садыр Жапаровдун «Жарандардын рухий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө» биринчи Жарлыгы чыкты”-деп белгилейт презиленттин маалымат булагы.

Баалуулук жөнүндө интернет булактарында – “Баалуулук - адам, социалдык топ жана жалпысынан алганда коом үчүн айлана-чөйрөдөгү объектинин (жаратылыш коомдук турмуштун кубулуштарында кездешүүчү жакшылык жана карасанатайлык, сылыктык жана оройлук, сулуулук жана көрксүздүк жана башка) оң жана терс мааниси. Үстүртөн караганда баалуулук буюмдун же көрүнүштүн өз касиети сыяктуу сезилет, чындыгында ал касиет жаратылыштын өзүндө, объектилердин ички структурасында эмес, ал адамзаттын иш аракеттеринин чөйрөсүнө, алардын кызыкчылыктарына, социалдык мамилелерине гана таандык. Адам коомдун турмушуна, тагдырына, өлкөнүн келечегине таасири тие турган жаратылыштын баалуулугу социалдык турмуштун көрүнүштөрүнө баа бере албай коё албайт. Анын төмөндөгүдөй түрлөрү бар: материалдык, коомдук-саясий жана рухий баалуулуктар бар”-деп жазат.

Ал эми улуттук баалуулук жөнүндө ошол эле интернет булактарында – “Улуттук баалуулуктар ар бир улуттун, элдин туу туткан, төп көргөн ал муздактан бери аздектеп, эненин сүтү, бешиктеги ыры менен атанын кеби, нарктуу санжыралары менен укумдан-тукумга, атадан балага сакталып, өтүп келе жаткан баалуулуктары бар. Баалуулуктар руханий жана заттык болуп бөлүнөт. Кыргыз элинин байыртадан бери сактап келе жаткан баалуулуктары көп. Биздин тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, маданиятыбыз, салт-санаабыз, тарыхый эстеликтерибиз ушуга окшогон көптөгөн баалулуктарга байбыз”- деп айтат.

Инсандын калыптануу процессинде руханий-адептик тарбиянын артыкчылыктуу ролу И.А.Ильиндин, Я.А.Коменскийдин, А.С. Макаренко, И.Г. Песталоцци, А.И. Пирогова, Ж.-Ж. Руссо, В.А. Сухомлинский, К.Д.Ушинский жана башкалар.

Психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдө руханий-адептик тарбиянын ар кандай багыттары жана концепциялары берилген. Кеңири таралган түшүнүктөрдүн бири адеп-ахлактык тарбиянын мазмундук мүнөздөмөлөрүн адеп-ахлак жана этиканын негизги категориялары аркылуу карайт. Адеп-ахлактык тарбиянын максаттары, милдеттери, мазмуну, формалары жана ыкмалары Ю.К. Бабанский, О.С. Богданова, В.В. Воронова, И:И; Зарецкая, А.С. Макаренко, А.И; Болдырев; Б.Г. Селиванова, И.Ф. Харламова, С.В. Черенкова, Н.Е. Щуркова жана башкалар.

Изилдөөчү Н. Кубанычбекова өз эмгегинде кыргыз илимпоздпоздору жөнүндө мындай жазат – “значительно научных изыскании, где освещены различные аспекты традиционной педагогической культуры кыргызского народа (Р. Абдраимова, А. Алибеков, Б. Апышев, А. Аттокуров, Ж. Бешимов, А. Измаилов, Н. Имаева, А.Исаев, А. Калдыбаева, Т. Ормонов, Ж. Орозбаев, У. Эгембердиев и. т. д.)”.

Улуттук баалуулуктар боюнча М. Мийзамов, Г. Жакыпова, Н. Ташматовалар улуттук баалуулуктар боюнча иштесе, С. Мырзаибраимов дин жана улуттук баалуулуктар тууралуу изилдеп иштешкен.

М. Мийзамов жазган эмгегинде – “ Улуттук нуктагы таалим-тарбияны, каада-салтты ислам баалуулуктары менен айкалыштырып тарбиялоо мезгили келдиго деп ойлоймун. Ыйманы бүтүн, адептүүлүк жактан таза жаны муундун ар тараптан жана

гармониялык түрдө өнүгүшүнүн эн маанилүү шарттарынын бири болуп саналат. Мындан тышкары өспүрүм дөр адептүүлүк жактан таза түшүнүккө, ишенимге, сезимге,келбетке жана сапатка мектептеги адилеттүү окуу-тарбия иштеринин жана үй-бүлөдөгү туура таалим-тарбиянын негизинде гана ээ боло алышат. Кыргыз улутунун улуу рух, дөөлөт, наркын, салтын тарыхын, баалуулуктарын жокко чыгаруу менен дүйнөнүн азыркы кыйындары деп эсептелген Америка жана Европа мамлекеттери он таасир берип жаткан демократиянын чечимдерин кыргызга түздөн-түз тануулоо жолу менен киргизүү терс таасирин тийгизээрин азыркы убактагы окуялар таасын көрсөтүүдө”- деп баяндаган.

С. Мырзаибраимов болсо диндик позицияда туруп баалуулук жөнүндө – “Ислам дүйнөтаанымында баалуулуктар негизинен диндик жана диндик эмес деп бөлүнбөйт. Анткени жогоруда айтылгандай бардык баалуулуктар негизинен диндик баалуулуктар болуп эсептелет. Анткени канчалык адам баласы кээ бир баалуулуктарды акыл эси менен аныктагандыгын ойлосо да Теңир тарабынан берилген акыл эс аркылуу Теңир тарабынан түзүлгөн системанын чегинде гана ой жүгүртүүдө. Баалуулуктарды аныктоонун Исламдык усулу болсо болгону ошол баалуулуктарды туура аңдап туура жашоого туура багыт берүүчү өзгөчөлүккө гана ээ болуп эсептелет. Бул усулду билбей туруп адам баласы (Исламдык ишеним боюнча) туура эмес нерселерди баалуулук катары көрүп алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ислам динине туура келген баалуулуктар кантип аныктайбыз деген маселеде да еки көз караштын ортосунда кайчы пикирлер бар. Коомчулуктун басымдуу бөлүгү дин жөнүндө жетишээрлик маалыматы жок туруп логикалык бүтүмдөр аркылуу аныктаган баалуулуктарды диндик баалуулук катары көрсөтүп коомчулукка тануулоо аракетин көрүүгө болот. баалуулуктардын логикалык аныктоосуна, адамдын советтик мезгилде алган тарбиясы, же болбосо азыркы учурдагы батыш маданиятынын таасири, базар экономикасынын таасири, кыргыз элинин байыртадан бери колдонуп келген (туура жана туура эмес) колдонуштары жана ошондой эле учурдагы ооздукталбаган оопасыз публицисстик маданияттын таасирин эске салсак болот» - деп белгилейт.

С. Рыспаев улуттук нарк – насил, насаат болоор учурлар жөнүндө арманын мындай бөлүшөт – “.Чынымды айтайын, бала күнүмдөн бери Токтогул районунун Сары-Камыш деген тоолуу, машинанын түтүнү абасын булгабаган, шаардын дүңкүлдөгөн попмузыкасын тыңшап укпаган, теледен кыйшаңдаган Европа стилин карап көрбөгөн, нагыз кыргыз духу менен жашаган айылда чоңоюп, чоң ата –чоң энемдин колунда тарбия алып, алар менен бирге аш-тойлордо, карыялардын арасында, кешигин ичип, кебин тыңшап жүрүп жетилсем да, алардын не бир укмуш сөздөрүн таназар албай койгон кездериме азыр бармагымды тиштеп өкүнүп отурам. Анткени алар мен үчүн жандуу тарых экен да! Алар мен үчүн тарыхты үйрөтөр мектеп экен да!. Алар мен үчүн окуп бүткүс, баасы жок китеп экен да! Алар мен үчүн нагыз элдик мугалим, элдик улуу академиктер экен да! Ошону убагында билбей, барктап-баалабай, уксак уккан жерде, көрсөк көргөн жерде калып, магнит лентасына түшүрүп алууга мүмкүн болгон болсо да, алар арабызда түбөлүк жашап жүрө бере тургансып, далай мүмкүнчүлүктөрдү шамалга кетириптирбиз!”.

Ооба эгемендүүлүк жылдарынын башталышында жашообузга кирип келген Батыштын жакшысы менен катар ыплас маданияттарынын жайылышы, Арабдардын ислам дининдеги баалуулуктарынын ханафий мазгабы менен катар радикал мазгаптардын эл арасына тарап кетиши, чыныгы кыргыздардын руханий көрөнгөсүн бош калтыргандай акыбалага алып келди. Коомчулук ислам дини менен катар арабдашып, өз улутунун руханий адеп-аклагына нигилисттик көз караш карап, маңкурт болгонун сезбей да калды, ушул сүннөт, ушундай болуш керек деген жигиттердин, мен бир гана Аллахка жүгүнөм, кайната, кайненеме жүгүнүүгө милдеттүү эмесмин, күйөөмө гана кызмат кылам .деген келиндердин армиясы пайда болду. Тарыхыбыз, тилибиз башта орусташса эми арабдаша баштады. Мамлекет динди “Ханафий “ мазгабында болуш керек дегенине

карабай башка агымдар да оз окууларын жайылтууга аракеттерин солгундатпай улам дем берип тамыр жайылтууда.

М. Абдылдаевдин “Ислам” аттуу китебинде ханафизм окуусу жөнүндө – “Ханафиттердин каймана чыдамдуу мамилеси жана исламга чейин калыптанган жергиликтүү ырым-жырымдарды (үрп-адаттар) кеңири колдонушу ыңгай түзгөн. Ушунун натыйжасында ханафизмди көчмөндөр ыктыяр менен кабыл алып (так айтканда түрк элдери), ошону менен өздөрүнүн эски үрп –адаттарын сактап калган”- деп жазат. Бул окуу ислам дини руханий жан дүйнөсү кучтүү, оз каада – салттары, жөрөлгөлөрү, жүрүм – туруму, эстетикалык, нравалык, адеп – ахлактык табити бар көчмөн түрк элдерине начар таралышы кыйынчылыкта жүргөн мезгилине туш келет. Бул окууну жаратуучу Абу Ханиф жана анын көрүнүктүү окуучусу Юсуф Якуб (795-өлгөн) болгон.

Ошентип кыргыздардын жашоосуна да ислам дининин руханийлиги кирип келди. Э. Сулайманов этнография китебинде – “ рухий маданият дегенибиз – адамдардын (элдердин) коллективдүү аң-сезими тарабынан иштелип чыккан өндүрүш ыкмаларынын, элдик билимдин, каада – салт, үрп – адат, ар түркүн искусство жана элдик чыгармачылыктын, диний ишенимдердин жалпы системасы”- деп белгилейт.

Улуттун руханийлигин жок кылыш үчүн кандай кылыш керектигин Д. Сарыгулов - “ Улуттук сезимди жок кылыш үчүн тарыхты жок кылыш керек, тарыхты жок кылыш үчүн санжыраны жок кылыш керек. Кыргызды илгертен санжыра сактап келген”- деп насаатын айтат. Улутубуздун борбору болгон, руханийлик кенчин алып жүргөн интеллегенциянын уюткусу жашаган борборубуз Бишкек шаарында кыргыз тилинде бала-бакча болбошу жалпы эле баарыбыз улутубуздун руханийлигине кайдыгер экенибизди көргөзуп турат.

Кырыгз жараны жалпы адамзат жараткан баалуулуктар менен катар улуттук каада-салтын, нарк-насилин, жөрөлгөлөрү, адаттары, жүрүм-туруму, динийй түшүнуктөрү менен эриш-аркак өнүгүп, атуулдук, мекенчилдик деми күчтүү болсо, улуттун жашап, өнүгүшүнө салым кошкон болот. Улуттук коомчулукта ушундай деми күчтүү инсандарпдын болушу, улуттун дүйнөлүк жалпы боёкторунда өзгөчөлөнүп көрүнүшүнө жол салат.

Бул көйгөй учур талабы экендиги президент С. Жапаровдун “Улуттук нарк жөнүндөгү” жарлыкка кол койгондугунун мааниси төмөндөгүдөй – “ Жер жүзүндөгү ар бир улуттук нарк адамзаттын жан дүйнө казынасынын кайталангыс табылгасы болуп

саналат. Жалпы адамзаттык нарк улуттук-этникалык маданияттардын көп түрдүү биримдигинен түзүлөт. Жаратылыштагы биоартүрдүүлүк сыяктуу эле адамзат коомундагы социомаданий ар түрдүүлүк да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Улуттук нарк башка элдерге да жакын жана түшүнүктүү болуп, жалпы адамзаттык баалуулуктардын катарына кирет. Ошондуктан ал калктардын, этностордун ортосундагы ынтымак-достукка, өз ара мамилеге шайкешип, бириктирүүчү кызматты аткарган”.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик катчысы М. Касманбетов тарбиялоодогу проблема жөнүндө – “ Азыр дүйнө тынч эмес, ал кескин өзгөрүп жатат. Мындай карама-каршылыктардын көбү байыртан келаткан руханий баалуулуктарга маани берилбей калганынан, таалим-тарбиянын солгундап кеткенинен, адеп-актык мамилелердин бузулганынан, адамдык нарк-насилдин төмөндөгөнүнөн улам келип чыгат. Адамзаттын түбөлүктүү баалуулуктары күнүмдүк материалдык кызыкчылыктардын көлөкөсүндө калды, улам четке сүрүлүп барат.... Тарых!.. Тил!.. Маданият!.. Ушул үчөө өз ара эриш-аркак жуурулушканда, нечен кылымдар кыйрынан муундан-муунга таберик болуп келаткан ата-баба тарых-таржымалы менен салт-санаасы, акыл-парасаты менен адеп-актыгы келечекке ак кызматын үзгүлтүксүз өтөй алат. Ата-баба салтын тутпаган, наркын күтпөгөн адам баласынын арымы кыска, келечеги бүдөмүк болору анык”- дейт докладында. Чындап эле тарбиялоо процесси татаал көрүнүш.

Тарбиялоо процесси деген эмне деген суроого Э. Мамбетакунов – “Тарбиялоо процесси – мезгил менен чектелбеген процесс . Адамдын турмушунун өзү тарбиялоо процесси катары каралгандыктан, ал аныкталган мезгил менен бүтпөйт. Демек, адам канча жыл жашаса тарбиялоо процесси ошончо убакытта жүрөт. Тарбиялоо процесси адамдын жашоосунда тынымсыз, узгүлтүксүз орун алат. Бирок, анын жаш куректык мезгилиндеги, тактап айтканда мектептеги тарбиялоо процессинин таасирлери, анын негизги мүнөздөмөлөрүн, сапаттарын калыптоодо орчундуу орунду ойнойт...Тарбиялоо процессинде кыргыздын улуттук өзгөчөлүктөрүн дайыма колдонуу”-деп жооп берген.

С. Вальченко балдарды патриоттук маанайда тарбиялоо жөнүндө – “В основе патриотического воспитания детей было формирование любви к матери, родному дому, природе, т.е. всему тому, что сопровождало их первые шаги по земле. Родители своим примером, отношением к труду и родине, жизни и семье, поступками стремились сформировать в детях должные свойства. Они также исподволь приучали детей к мысли о деятельном характере патриотизма, к идее служения своей стране и народу. Этому во многом способствовали героические предания, былины, сказки, исторические песни и плачи”- деп жазган.

Ш. Базарбаев кыргыздардын дүйнөлүк цивилизациядагы ордун – “Кыргыз эли байыркы эл болгондуктан, анын дүйнөлүк цивилизациядан алган орду бар. Энесай, Алтай аймактарын эске албаганда да, азыркы Кыргызстандын дүйнөлүк маданиятка кошкон салымы, адамзаттын пайда болушу жана өнүгүшүндө ойногон ролу зор экендигин тарых далилдейт”-деп белгилейт.

Г. Волков бардык эле элдер дүйнөлүк цивилизацияга өз маданияты аркылуу кошушун – “Этнопедагогика показывает, что у всех народов, в том числе и исчезающих, в древней самобытной культуре много такого, что в состоянии обогатить мировую цивилизацию”- деп айтат.

Улуттук нарк жөнүндөгү “ маселеде төмөндөгүдөй токтом кабыл алынган, үзүндү келтирели – “нарк маселесинде диний ишенимдердин жана каада-салттын баалуулуктарын бири-бирине карама-каршы койбоо;

коомго, өлкөгө жан дили менен берилген өрнөктүү, нарктуу жаранды калыптандырууда чөлкөмдүк, этникалык жана материалдык кызыкчылыктардан улуттук аң-сезимдин артыкчылыгы;

нарктуулук бала бакчадан, мектептен, жогорку окуу жайдан жана башка коомдук институттардан эмес үй-бүлөдөн башталарын эске алып, өлкөнүн эң негизги ресурсу катары салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктарды жайылтуунун артыкчылыгы;
коомдун нарктуу өкүлүн жана нарктуу мамлекеттик кызматчысын калыптандырууда мамлекеттик тилге жана тарыхый баалуулуктарга өзгөчө көңүл буруу;
улуттук нарктуулукту жайылтууда ийгиликтерге жетүү үчүн ар бир муундун физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша методдорду, талаптарды иштеп чыгуу".

Жыйынтыктап айтканда улуттук нарк – насилибизди , адеп – аклагыбызды, маданиятыбызды колго алып, кыргыз улутун улут катары сактап калуу келечек муундун милдети Жалпы жапа тырмак киришсек да батышчыл агым жана арапташууну дээрлик чектеп салышыбыз эми күмөн, ошого карабай аракет токтобошу шарт.

Колдонулган адабияттар:

1. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек, 2019-ж
2. М. Абдылдаев. Ислам. Фрунзе, 1990-ж
3. Г. Волков. Этнопедагогика. Москва, 1999-ж
4. Э. Сулайманов. Этнография. Жалал-Абад, 2010-ж
5. Ш.Базарбаев. Кыргыз маданиятынын өнүгүү диалектикасы. Ош, 2001-ж
6. С. Мырзаибраимов . Теология факультетинин илимий журналы. 20-21-саны 2015 –ж
7. С. Рысбаев. Кыргыздын элдик нарктуу түшүнүктөрү. Бишкек, 2020-ж
8. М. Мийзамов.Улуттук баалуулуктар менен замандын талабына ылайык тарбиялоо зарылдыгы. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №8,2016-ж
9. https://ok.ru/madaniyatm/topic/
10. http://kreativ-taalim.com/uluttuk/
11. https://ky.wikipedia.org/wiki/
12. http://www.president.kg/kg/okujalar/zhanylyktar
13. https://ky.wikipedia.org/wiki/баалуулук
14. http://kyrgyztuusu.kg/?p=22146. 28.05.22.
15. http://kg.kabar.kg/news/mamlekettik-katchy-s-i-nbek-kasmambetov-ulu-narky-zhurt-kutu/
16. https://nazarnews.org/ru/posts/sadyir-zhaparov-uluttuk-nark-zhnnd-zharlyikka-kol-kojdu

*   *   *

УДК 37.013

САКАЛДЫН ЖАНА КИЙИМДИН КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНДАГЫ ОРДУ

Аткарган: МПНО -1-20 тайпасынын
магистранты Түгөлбай уулу Абдыкалил

Аннотация: *Бул макалада сакалдын жана кийимдин кыргыз маданиятындагы орду жөнүндө сөз болот. Сакалдын кыргыздардын адеп – аклагындагы орду өзгөчө экендиги тууралуу айтылат. Кыргыз кийиминин көркөмдүгү жана адептүүлүгү жөнүндө айтылат. Жаштарга кыргыздардын сакал жана кийим нарк – насилин жеткирүү көйгөйү айтылат.*

Ачкыч сөздөр: *Адеп-аклак, этика, эстетика, маданият, статус, субординация, жаратылыш шарттары жана маданият, баалуулук, кадыр-барк, улуу-кичүү.*

МЕСТО БОРОДЫ И ОДЕЖДЫ В КЫРГЫЗСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Выполнил: магистрант группы МПНО -1-20
Түгөлбай уулу Абдыкалил

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль бороды и одежды в кыргызской культуре. Также в статье рассматривается место бороды и одежды в нравах кыргызов. В нем рассказывается о красоте и благопристойности кыргызской одежды. Далее слова о проблеме донесения до молодежи ценности бороды и одежды*

Ключевые слова: *Мораль, этика, эстетика, культура, статус, субординация, природные условия и культура, ценности, престиж, старики и молодые.*

PLACE OF BEARD AND CLOTHES IN KYRGYZ CULTURE

Done by: Graduate student of MdPMPE-1-20
Tugolbai uulu Abdykalil

Annotation: *This article discusses the role of the beard and clothing in the Kyrgyz culture. The article also discusses the place of beards and clothes in the customs of the Kyrgyz. It tells about the beauty and decency of Kyrgyz clothing. Further words about the problem of conveying to young people the value of beards and clothes*

Key words: *Morality, ethics, aesthetics, culture, status, subordination, natural conditions and culture, values, prestige, old age and youth.*

Элде айтылган “Улуттун жүзү”- деген сөз бекер болбосо керек, адамдын бети-башын, сакал, мойлоосун, улуттук кийимди кийип турганын карап туруп эле биздеги расалык, улуттук маалыматтардын негизинде, ага кайсыл улуттан, жаде калса кайсыл климаттык алкактын адамы экендигин айта алабыз. Тарыхый мааламаттан карап көрөлү. (*Таблица 1)*

Кимдер	**Сакалга карата мамилеси**
Египеттиктер	Алдырган. Фараон гана сакалчан болуш керек болгон. Бирок сакалы жасалма сакал болгон.
Жөөттөр	Кырып албастан, кайчы менен алса болот.
Православ христиандары	Алынбасын! (Пётр I реформасына чейин) Жаратылыштын жаратканына каршы барып, аялга окшобош керек.
Мусулмандар	Албастан бирок,жагымдуу кылып өстүрүү керек. Таралбаган, жуулбаган сакал менен мечитке кирүүгө болбойт. Мойлоону 40 күндө бир тегиздеп туруу туура..
Буддисттер	Баарын тазалап, кырып алыш керек. Жуунуп-тарануу убакытты алат, ага кеткен убакытты кудайга багыщташ керек.
Байыркы Гректер	Алынбасын. Сакалдын формалары кайсыл филасофиялык мектептен экендигин көргөзүп турган. Македонский сакалды алууга буйрук берген, душман сакалдан кармап калбасын деген.
Байыркы Римдиктер	Жаштайынан алынбасын. Эркекти сакалы көркөмдөйт, эрксиз кулдар жана кайгыргандар гана сакал алышат. Кийинчерээк гректерден моданы алышты бирок, философтор сакалга ишеничи менен калышты.
Байыркы Арабдар	Албаш керек. Сакал эркектин образы жана эркиндиктин белгиси. Ошондой эле сакалдын узундугу эркектин сөзү сөз экендигин билдирип турат.
Байыркы Кыр гыздардан эгемендүүлүккө чейин	Сакал жашка карап алыныш керек. “Атаң бар туруп сакал койгонго акың жок, ал атаңды көзгө илбегендигиң, өлүмүн тилегендигиң” – деген сөз, каада-салт болгон.

Азыркы Кыргызстандын мусулмандары	Сакал коюлуш керек. Сакал сүннөт. Сакал эркектин белгиси. Ал жашка каралбайт, балакатка жеткенде чыга баштаган сакал өсө берсин. Сакал жашка карабайт. Айрыкча эрезеге жеткендерде сөзсүз болуш керек.
Кыргыз интеллегенциясы	Сакалдын коюлушу же коюлбашы диний, каада-салттык түшүнүккө жараша болот. Гигиеналык жактан алганда сакал алынып, бет таза жуулуп туруш керек.

Сакал кыргыздардын эгемендүүлүккө чейинки доорундагы дүйнө түшүнүгүндө улуулукту, акылмандыкты, билермандыкты, сабырдуулукту, сый-урматты билдирген карыялардын символикалык атрибуту катары кабылданып келген. Багыш Сазановдун Манас эпосунда – “Ак сакалдуу кеп айтат,

Жакып бүгүнтөн калбай кайта кел,
Айкөлдү кара талаадан,
Эми сен кетпейсиң мындан”-деп айтат

Эгемендүүлүк доорунда мусулманчылыктын өнүгүшү менен, сакал сүннөт катары, динийй билими, динге карата сый-урматы бар экендигин билгизген белги катары түшүнүлө баштады.

Замандын өзгөрүшү менен баалуулуктардын адамдардын көз алдында жаңы кейпти кие башташы, кээ бирлеринин руханий дүйнөлөрүн жабыркатса башкалары ошол сакалды пайгамбардан калган керээз катары жарыялап аны таратуучу ролду аткарышты.

Сакал жана улуттук кийим - кече ушул бүгүнкү жашообузда, окуп биле турган, маани бере турган көйгөйлүү маселенин бири катары интеллегенциянын иликтөө объектисиндеги турган нерсе болуш керек. Адилеттүүлүк үчүн айтчу нерсе интеллегенциянын өзүлөрү бири байыртан бери келе жаткан Кыргыз уңгусун колдосо башкалары сакалды сүннөт катары кабылдашат. Кийим – кече маселеси деле ушундай.

Сакал деген эмне? Илимий түшүнуктө карай турган болсок, маалыматта мындай берилет – “Бородá — волосяной покров на нижней части лица и передней части шеи. Один из мужских признаков полового диморфизма у человека, обусловленных выработкой организмом тестостерона. Борода начинает развиваться в период полового созревания”

Кийим маселесин карай турган болсок, Кыргызстандагы эгемендүүлүк доорунда бул маселе да көйгөйлүү маселе катары чыга келди. Коомго салсак алгач батышты туурап кийинген жаштар чыга келди. Айрыкча кыздар өзгөчөлөнүп, кийингенде сөзсүз киндигин көрсөтүп (ызгаар суукта да, декабрь айында), чучуктай жынса шымдарды кийинүү модага айланган. Андан кийин мусулманчылык менен социалисттик доордогу элдин аң-сезимине сиңип калыптанган кийм-кече этика, эстетикасы болду. СССР мезгилинде хижабды жок кылууга радикалдуу киришишсе, эгемендүүлүк доорунда радикалдуу түрдө хижабды калыбына келтирүүгө киришишти. Совет мамлекетинде хижабды жок кылууга администрация киришсе, эгемендүүлүктө дин кызматкерлери калыбына келтирүүгө аракеттенди. Аракеттери ийгиликтүү болуп, мектеп жана жогорку окуу жайларында окуучу жана студенттердин аң-сезимине уюта алышты. Жаштардын түшүнүгүндө хижаб адеп-абиирдин символу катары кабылдана баштады. Совет мезгилинде жигиттер комсомол кыздарга үйлөнсө, эгемендүүлүктө жоолук, хижаб кийинген кыздарга үйлөнгөндөр арбын боло баштаган.

Окмуштуулар бул боюнча иликтөөлөрдү жазып келатышат. Айтсак, илим изилдөөчү З. Алымбаеванын “Улуттук кийимдер – семиотикалык казынанын бирдиги” аттуу эмгегинде жазганына карасак - “Орус элинин улуттук кийимдерин иликтөөгө алган окумуштуу Н.М. Калашникова аларды семиотикалык доминанттардын казынасы катары баалайт . Л.Н. Гумилев ар бир этностун улуттук кийимдери туруктуу концепт деп санаса, Ю.М. Лотман аларды маданияттын семиотикалык системасынын бирдиги катары таанырган. Демек, улуттук кийимдер– адамзат болмушун интерпретациялоочу «тирүү» механизм. Этносемиотика багытынын өзөктүү предметтеринин бири улуттук кийимдер

искусствонун тилге тийгизген таасири менен бирге элдин дүйнө таанымын, географиялык өзгөчөлүктөрүн, жашоо мүнөзүн талдоого жардам берет. Бул тармакка Ролан Барт, Клод Леви-Стросс, Умберто Эко, М.М. Бахтин, П.Т.Богатырев сыяктуу ири окумуштуулар чыйыр салышкан. Чындыгында улуттук кийимдерди социокод катары кароого толук негиз бар, себеби, алар материалдык жана рухий маданияттын мүнөзүн чагылдырат, аны менен катар ар түрдүү хронологиялык мезгилдердин жана этностордун коммуникациялык, трансляци" – деп жазат.

Хижабды илимий маалыматтан карап көрсөк – "Хижаб (араб.: тоскоол, тосмо), (ошондой эле чадра, паранжа) – мусулман аялдары көчөгө чыгар алдында жүзүн жана тулку боюн жашыра турган жабуу, жамынчы. Адегенде Хижаб Мухаммаддын аялдарына гана тийиштүү болсо, кийинчерээк бүткүл мусулман аялдарына тараган. Хижаб мусулман шаарларына кеңири тараган, бирок дыйкан менен көчмөн уруулардын аялдары хижаб кийишкен эмес жана кийишпейт"-деп М. Абдылдаевдин китебинде жазылат.

Ал эми эркектердин кийими суфизм багытында болуп ак допу, ак узун көйнөк, ак шалбар, бутунда жеңил бут кийим (шлёпка) кийгендер эгемендүүлүктө басымдуулук кылып кылып совет доорундагы көндүм кийим салтын өзгөрттү. Суфисттик кийим жөнүндө жогоруда айтылган автор М. Абдылдаев – "Тасаввуф (араб) – мусулмандык мистицизм, суфизм. Бул соз суфи (суфий), суфия (суфизм) терминдери менен байланышта, ал мүмкүн суф (жүн) – аскеттердин кийими жасала турган материалга, жүндүү деген сөзгө такалат...

Суфийлердин мугалимдери катары даңкы чыккан алгачкы мистиктер динчилдиги, такыбалыгы менен белгилүү болушкан. Алар аль-Хасан аль-Басари (642-728), Рабия ибн Хайсам (686-ж.өлгөн) жана башкалар. Бүткүл араб-мусулман дүйнөсү боюнча мистицизм тез тарады. Акырындап суфизмдин идеалык – теориялык негизи калыптана баштайт, анын бир кыйласы башка диндерден, ар түрдүү хиристиандык секталардын окуусу менен гностицизмден , чыгыштын байыркы диний ишенимдеринен алынып өздөштүрүлгөн"- деп белгилейт.

Кийим-кече багытында таблицада карап көрсөк төмөндөгүдөй бөлүнүүлөрдү көрөбүз.

(*Таблица 2)*

Кимдер	**Кийим кийүү боюнча ишеничтери**
Кыргызстандагы мусулманчылыкка берилгендер	Эркектердин кийими пайгамбарыбыз кандай кийинсе биз да ошондой кийинишибиз керек, бул сүннөт. Аялдар үчүн кийим аялдын ауратын жаба турган болуш керек. Колунун учу жана бети гана көрүнүш керек, калган жагы жабык жүрүш керек. Пайгамбардын айткандарын эске албоо тозокко түшүү дегендик болоорун жаштар билиш керек.
Скептиктер	Кайсыл динде болгонуңа карабастан кийимди жарашыгына жараша, улутуна карап, ыңгайлуугуна карап кийген туура болот.
Интеллегенция	Кийим жаратылыштын шарттарына жараша пайда болуп, андан кийин каада-салтка, жөрөлгөлөргө , модага айланып коомдук турмуштан орун алат. Кыргыз эли байыркы эл, ошондуктан этномаданий кийим – кечеги боюнча дүйнөдөгү эң кооз, ыңгайлуу, жаратылыш менен шайкеш келген, улуулук баалуулук түшүнүктөр менен коштолгон, накта таза кездемеден жасалган кийимдер болуп эсептелет. Улуттук идеологиянын канчалык экендигин, улутунун келечегине канчалык күйөрүн, улуттук түшүнүгү канчалык экендигин кийиминен да бааласа болот. Кийим улуттун жүзү. Субмаданияттын пайда болушу жөнгө салынбаганда кийимдерде чоң өзгөртүүлөрдү жаратып коюушу мүмкүн

Ар бир эл эл катары өзүнүн келбетин, кийим-кечесин, каада – салтын карманыш керек. Ансыз бир өңчөй адамдардын жер жүзүндө адамдардын жашап турушу мүмкүн эмес. Каада – салттар жөнүндө Р. Сулайманов – “Чындыгында, салттар элдик менталитеттин башатында турат жана анын негизги уюткусу болуп саналат. Демек, **салт- «жалпы элдик мүнөздөгү» менталдык эрежелердин системасы, ал өзүнө нарк, каада, элдик үрп-адаттарды камтыйт жана ырым-жырымдар менен коштолуп турат**. Тактап айтканда, салт нарктуу жоболор менен ишке ашат, ал нарктар өз алдынча каадалар түрүндө жүрөт, а каадалар адатка айланган көрүнүштөр менен коштолот, анын жүрүшүндө ырым-жырымдар сөзсүз аткарылат. Кылымдардан бери жашар келаткан а**та салттарыбыз кайсылар? Мисалы:** Үйлөнүү тою, Бешик той; Тушоо тою, Сүннөт той, Куда күтүү, куда тосуу, Кыз узатуу, Үй той (Там той, үй көтөрүү тою), Мараке тойлор, Келинге сөйкө салуу, Тойдо жар чакыруу, «Жарамазан» айтуу, «Сүмөлөк» кайнатуу, Аш берүү, ж.б” – дейт.

Этнограф Э. Сулайманов кийим-кече жөнүндө – “Материалдык маданиятты сүрөттөп жазууда, өзгөчө, эгер этногенетикалык маселелерди изилдөө максаты коюлган болсо, анда кийим – кечени изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат. Анткени алардын салттык состаында, материалында бычылып-тигилишинде этникалык өзгөчөлүктөр чагылдырылбай койбойт. Кийим-кече – бул биринчи кезекте, адамдын денесин сырткы чөйрөнүн жагымсыз таасиринен сактоочу атайын каражат. Ал утурумдук же күнүмдүк (повседневная), майрамдык (праздничная) жана салттык (обрядовая) сыяктуу түрлөргө бөлүнөт. Салттык кийим-кече – бул диний ырым-жырымдарды, каада-салтка байланыштуу кыймыл-аракеттерди кийилүүчү атайын кийим.

Жыйынтыктап айтканда, улуттук баалуулуктардын маанилүүлөрүнүн бири болгон сырткы келбетибизди, улуттук кийим-кечебизди сырткы маданияттардын таасирлери күчөгөн сайын, ага каршы аракетибизди ошончолук күчөтүп, жаштардын таанымына коё билишибиз учур талабы. Кыргыздын өзгөчөлөнгөн маданиятын окуучулардын жана студенттердин аң-сезиминде уюп калышын камсыз кылуу. Э. Мамбетакуновдун жазганына карасак – “Тарбиялоонун максаты – тарбиялоо процессинин жете турган чеги, болочоктогу жыйынтыгы”-дейт.

Колдонулган адабияттар:

1. С. Рысбаев. Кыргыздын элдик нарктуу түшүнүктөрү . Бишкек ., 2020-ж
2. Б. Сазазанов. Манас. . . . . Бишкек., 2003-ж
3. К. Жусупов. Кыргыздар. . . . . Бишкек., 1996-ж
4. М. Абдылдаев. Ислам. . . . . .Фрунзе. , 1990-ж
5. Ш. Базарбаев. Кыргыз маданиятынын өнүгүү диалектикасы. Ош-2001-ж
6. Э. Сулайманов. Этнография. Жалал-Абад-2010-ж
7. Э. Мамбетакунов. Педагогиканын негиздери. Бишкек-2019-ж
8. https://ky.cultureoeuvre.com/10586378-why-it-used-to-be-customary-to- wear-a-beard
9. https://ky.wikipedia.org/wiki Кыргыз улуттук кийимдери
10. https://ky.wikipedia.org/wiki Эркектердин улуттук баш кийимдери
11. https://ky.wikipedia.org/wiki Аялдардын улуттук баш кийимдери
12. https://ru.wikipedia.org/wiki/Борода

* * *

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ДЕВИАНТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМУНУН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Тынаева Айпери Жанышовна – магистрант, Ош мамлекеттик университети
Илимий жетекчи - Умурбекова Т.А,
п.и.к, ОшМУнун психология кафедрасынын доценти

Аннотация: _макалада өспүрүмдөрдүн жаш курактык өзгөчөлүктөрү, алардын арасындагы девианттык жүрүм-турумдун түрлөрү, себептери жана формалары, өспүрүмдөрдүн коомго адаптация болуусу, үй-бүлөнүн түрлөрү түшүнүктөрүнө анализ жасалат._

Ачкыч сөздөр: _өспүрүмдөр, девиация, агрессия, депрессия, девианттык жүрүм-турум, социализация, адаптация, идентификация._

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Тынаева Айпери Жанышовна - магистрант Ошского государственного университета;
Научный руководитель - Умурбекова Т.А.,
к.п.н, доцент кафедры психологии ОшГУ

Аннотация: _в данной статье анализируется возрастные особеннсти подростков, причины и формы девиантного поведения среди них, о понятиях адаптации, социализации и идентфикации подростков в обществе._

Ключевые слова: _подростки, девиация, агрессия, депрессия, девиантное поведение, социализация, адаптация, идентификация._

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Tynaeva Aiperi Zhanyshovna -undergraduate Osh State University;
Scientific adviser - Umurbekova T.A., candidate of pedagogical sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology, Osh State University

Abstract: _this article analyzes the age and personality characteristics of adolescents, the causes and characteristics of their deviant behavior, ideas about adaptation, socialization and identification of adolescents in society._

Key words: _adolescents, deviation, aggression, depression, deviant behavior, socialization, adaptation, identification._

Өспүрүм курак кайсыл гана илим тарабынан изилденбесин, өзгөчө кескин өзгөрүүлөргө дуушар болгон, ары татаал, ары мазмундуу, ошол эле учурда опурталдуу кризистик курак катары эсептелет. Анткени бул куракта адам анатомиялык-физиологиялык жактан кескин өзгөрүүгө дуушар болуп, жыныстык жетилүү жүрөт. Алар үчүн күн санап жаны физиологиялык өзгөрүүлөргө ыңгайлашуу зарылдыгы пайда болот. Бир күндө бир нече ирет өзгөрүлүп, эиоционалдык абалы туруксуз мүнөзгө ээ болот. Мындай өзгөрүүлөр алардын психикалык, социалдык, интеллектуалдык жактан да жанылануусуна түрткү берет [2,6,8].

Ар бир курактын өзүнө гана тиешелүү жана мүнөздүү болгон кайталангыс “өнүгүүнүн социалдык кырдаалы” болот. Так ошол социалдык кырдаал (кырдаалдар) өспүрүмдүн өнүгүү булагы катары кызмат кылат, инсан катары калыптануунун жолдорун

ачат, жалпы коомдук сапаттар жекелик мүнөзгө айланат, коомго адаптация болуу, социалдашуу жана идентификация процесси ишке ашат [8, 345-б.].

Өспүрүмдөрдүн жеке инсандык сапаттарынын калыптануусу туруктуу мүнөзгө ээ болот. Аталган курак 11-12 жаштан 14-15 жашка чейинки куракка дал келет. Л.С.Выготский белгилегендей, "Мен" жана "дүйнө" түшүнүгүнүн жаны мааниге ээ болуусу менен өспүрүм курак кескин айырмаланып турат. Өспүрүм курактагы интеллектуалдык ишмердүүлүктүн жогорку денгээлге өтүүсү убактылуу иш жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү менен коштолот. Алардын жүрүм-турумундагы ар кандай жагымсыз, чыр-чатактуу белгилердин ичинде жаны, жогорку формага өтө турган мазмун турат. Бул курактагы ички инсандык чыр-чатактар өспүрүмдүн психологиялык жактан кескин өзгөрүүсүнө түздөн-түз таасир этет [2, 7-б.].

Өспүрүм куракта адамдын өзү жөнүндөгү өз ара макулдашылган түшүнүктөрдүн системасын камтыган "Мен-концепциясы" калыптанат. "Мен концепциясынын" курамын когнитивдик, эмоционалдык жана жүрүм-турумдук компоненттер түзөт. "Мен концепциясынын" калыптануу жана өнүгүү деңгээли алардын жүрүм-турумуна, мүнөзүнө, инсан аралык мамилесине, дүйнө таанымына өзгөчө таасир этет.

Теманын актуалдуулугу азыркы учурдагы бир жагынан илим-билимдин, коомдук жашоонун, дүйнөлүк маалыматтардын, компьютердик технологиялардын тынымсыз өзгөрүүсү, экинчи жагынан жаштарга таалим/тарбия берүүдөгү мамлекеттик бирдиктүү идеологиянын жоктугу, өспүрүмдөр арасындагы туура эмес (девианттык) жүрүм-турумдун кескин жайылып кетүүсүндө турат.

Изилдөөнүн максаты азыркы өспүрүмдөр арасындагы девианттык жүрүм-турумдун себептерин, формаларын аныктоо жана девианттык жүрүм-турумдун алдын алуунун жолдорун сунуштоо.

Девианттык жүрүм-турум - лат. *deviation* - «бузулуу», «чектен чыгуу», б.а. коомдук тартиптен четтөө, туура эмес жүрүм-турум дегенди билдирет, ал деприваациядан пайда болот. Деприва́ция (лат. *deprivatio* - «ажыратуу», «жоготуу») баланы үй-бүлөдөн ажыратуу, чондордун (айрыкча ата-эненин) балдарга карата болгон оң эмоционалдык карым-катнашынын, жакшы мамиленин, мээримдин, түшүнүүнүн жана колдоонун жетишсиздиги. Окуучулар арасындагы деваинттык жүрүм-турум өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: аракечтик, баңгилик, тамеки чегүүчүлүк, токсикомандык, агрессивдүүлүк, ырайымсыздык [4,7].

Белгилүү окумуштуулар Б.В.Зейгарник, Б.П.Ганнушкин, К.Леонгард, А.Е.Личко, Д.Райгородский өспүрүм курактагы мүнөздүн өзгөрүүсү, алардын типтери, жүрүм-турумдун бузулуу себептерин изилдешип, бир нече топторго бөлүштүргөн. Психологдор Л.В.Кузнецова, НЛ.Белопольская, Н.М.Назарова ж.б. тарабынан өспүрүмдөр менен психокоррекциялык/педагогикалык иш чараларды өткөрүү сунушталган.

Алардын ичинен өспүрүмдөр арасында кенири тараган түрү бул агрессивдүү жүрүм-турум эсептелет. Агрессивдүү жүрүм-турум максаттуу, атайылап жасалган кылык-жорук (жүрүм-турум) деп саналат. Мындай жүрүм-турум бир нече багытта болот: ачык агрессия - түздөн-түз жинге тийген адамга карата каршылык көрсөтүү; кыйыр агрессия - окуучунун жинине тийген адамга (чондор, ата-энелер, балдар, мугалимдер) тике каршылык көрсөтө албаган учурда күчүн (жинин) өзүнөн алсызыраак бирөөдөн, айрым учурда жаныбарларга карата ырайымсыз мамиле көрсөтүү менен коштолот. Эгерде бала башкалардан жинин чыгара албаса, каршылык көрсөтө албаса, анда өзүн-өзү кемсинтүү, өзүн-өзү күнөөлө, жек көрүү сыяктуу (аутоагрессия) жүрүм-турум пайда болот [3,7].

Жинденүү күч колдонуу (мушташуу, урушуу) менен эле чектелбейт. Кээ бир окуучулар алы жетпесе, сөз аркылуу өздөрүнүн нааразычылыгын, каршылыгын, жинин билдиргенге аракет жасашат. М: жинине тийген бирөөнү шылдыңдоо, мазактоо, тийишүү ж.б. аркылуу өздөрүн күчтүү көрсөткүсү келет. Девианттык жүрүм-турумдагы балдардын

ички дүйнөсүндө баш аламандык, социалдык ролдорду өздөштүрүүнүн жетишсиздиги, адамдарга болгон ишеничтин жоктугу, өзүн-өзү башкара албай калуу байкалат.

Теманын максатына ылайык өспүрүмдөр арасындагы девианттык (туура эмес) жүрүм-турумдун себептери жана формалары талдоого алынды. Алар төмөнкүлөр болду: ата-энелердин миграцияда жүрүүсү; үй-бүлөдөгү ажырашуулар; ата-энеден ажырап калуу; турмушу оор же аз камсыз болгон үй-бүлөлөр; дене мүмкүнчүлүгү чектелген же өзгөчө муктаждыгы бар ата-энелер ж.б.

Ош шаардык билим берүү башкармалыгынан алынган маалыматка таянсак, 2021-жылы 56 мектепте каттоого алынган 83702 окуучудан сырткы миграцияда жүргөн ата-энелердин балдары 2096 (2,5%), ички мигранттардын балдары – 444 (0,5%). Мындан тышкары ажырашкан үй-бүлөнүн балдары 1866 (2,2%), турмушу оор үй-бүлөдөгү окуучулар – 1136 (1,4%); ДМЧ окуучулар – 466 (0,6%); ата-энесинин бирөөсүн жоготкон балдар – 1407 (1,7%); ата-энеси жок балдар – 108 (0,1%); үй шартында окугандар – 129 (0,2%); Баткен окуясына катышкан үй-бүлөнүн балдары – 236 (0,3%).

Жалпылап айтканда, кайсы бир проблемасы бар үй-бүлөнүн мектепте окуган балдардын жалпы саны – 7888 (9,4%) экендиги аныкталды. Бул официалдуу, социалдык педагогдор тарабынан катталган окуучулар, ал эми мектепке окууга тартылбаган балдар да бар.

Окумуштуулардын изилдөөлөрүн эске ала турган болсок, үй-бүлөдөгү кандай гана проблема болбосун, балдардын психикасына, жүрүм-турумуна, тентуштар жана чоңдор менен болгон мамилесине тескери таасир этет [1,2,6,8,10].

Ош областтар аралык наркологиялык борборунун өспүрүмдөргө психосоциалдык көмөк көрсөтүү бөлүмү аркылуу өспүрүмдөр арасындагы девианттык жүрүм-турумду иликтөө жүргүзүлдү. Анын максаты өспүрүмдөр арасындагы аракечтик, токсимандык, тамеки чегүүчүлүк жана агрессиялык жүрүм-турумдун себептерин аныктоо болду. Иликтөөдө 8-10-класстын (13-15 жаш) окуучуларынан, ата-энелерден жана мугалимдерден анкеталар алынды. Толук жана толук эмес үй бүлөлөр - атасы жок, жалгыз бой энелердин жеке инсандык абалы, акча табуу, балдарды бардык жагынан камсыздоого болгон аракети, тынчсыздануусу, айрыкча эркек балдарга таасир эткендигин айтууга болот.

Үй-бүлөлөнүн социалдык абалы боюнча: 28% көп балалуу үй бүлө, 25% ата-энеси ажырашкан, 31% толук үй-бүлө, 16% жалгыз уул/кыздар. Көп балалуу үй-бүлөдө өспүрүмдөргө болгон камкордук, көзөмөл, жол көрсөтүү, кайсы бир жумуштарды уюштуруу, биргелешкен иш арактеттерди аткаруу алардын девианттык жүрүм-турумуна жол бербей тургандыгын белгилеп кетүүгө болот. Себеби көп балалуу үй-бүлөдө ар дайым мамиледе болушат, чоңдору кичинесине жардам берип, көзөмөлдөп турат. Ал эми ажырашкан үй-бүлөлөрдө көпчүлүгү энеси менен жашагандар, тентуштардын арасында кемсинүү, тартынуу, жек көрүү, таарынуу, агрессия, депрессия абалдарына дуушар болгондугу аныкталды.

Толук үй-бүлөлөрдө да ата-энелердин кечке жумуш менен алек болуп, өспүрүмдөргө болгон мамиленин жетишсиздиги, айрым учурда аталардын аракечтиги, жумушсуздугу да тескери таасир этээрин айтууга болот. Ата-энелердин билими жана аткарган жумушу тууралуу алынган жыйынтык жогорку билимдүү 26%, орто кесиптик билим бар 24%, жалпы орто билими бар 28%, толук эмес билими бар 22%, алардын ичинде иштегени 83%, жумушсуз 17% экендигин аныктады.

Үй-бүлөдөгү жалгыз балдар/кыздар боюнча эки жактуу кайчылаш пикирлер келип чыгат, биринчиден, ата-энеси матераилдык жактан камсыз болгон үй-бүлөдөгү өспүрүмдөр ашыкча камкордукка (гиперопека) алынганы менен алар өздөрүн эркин сезбейт, ашыкча тыюлар көп, инсан аралык мамиле жакшы калыптанбаган, өздөрүн жалгыз сезишет, социалдык адаптация төмөн. Экинчи жагынан өспүрүмдөргө болгон жакын мамиленин, көзөмөлдүн жетишсиздигинен алар каалагандай жашайт, окуйт, өзүм билемдикке барат, ар

кандай спирт ичимдиктерин татып көрүү, тамеки чегүү, токсикомания, бангилик сыяктуу девианттык жүрүм-турумга дуушар болушат.

Өспүрүм курак өзүн-өзү чон адам катары сезүү, кабыл алуу, түшүнүү, аракеттенүү курагы болгондуктан алар бардык нерсени татып көрүү, тажрыйбадан өткөрүү өзгөчөлүгү менен да башка курактардан айырмаланып турат. Алар класстагы, мектептеги ар кандай туура эмес жүрүм-турум, терс мамилелер, зордук-зомбулук сыяктуу маалыматтарды сыртка чыгарбай, эч кимге билдирбей өздөрү чечүүгө аракет жасашат. Айрыкча эркек балдарда мындай жашыруун жүрүм-турум көп кездешип, девианттык жүрүм-турум байкалбай туруп, күч алып кеткен учурлар байкалат. Айрым учурда спирт ичимдиктерин ичүү, тамеки чегүү, агрессиянын кесепетинен өспүрүмдөр арасында жабыркануу, майып болуу, өз өмүрүн кыю сыяктуу оор кутүүлөр болуп калышы практикада кездешип турат. Анткени бул куракта “Биз” түшүнүгү мурдагыдай үй-бүлө мүчөлөрүнө эмес тентуштарына тиешелүү мүнөзгө ээ болот, жыныстык идентификация процесси жүрөт. [1,3,9]

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй өспүрүмдөр арасында девианттык жүрүм-турумдун төмөнкү түрлөрү кенири таркагандыгын айтууга болот: спирт ичимдиктерин ичүү, тамеки чегүү, агрессия. Иликтөө учурунда окуучулар арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы менен шаардык окуучулардын 14% тамеки тартып көргөн жана 8% спирт ичимдиктерин ичип көрүшкөндүгү аныкталган. Эгерде класстар боюнча ала турган болсок, 8-класс окуучуларынын арасында 12% тамеки тартып, 6% спирт ичимдиктерин татып көргөн, 9-класста 16% тамеки, 10% спирт ичимдигин татып көргөн (1-сүрөт).

1-сүрөт. Окуучулар арасындагы тамеки чегүү, спирт ичимдиктерин ичип көрүүнүн пайыздык көрсөткүчтөрү.

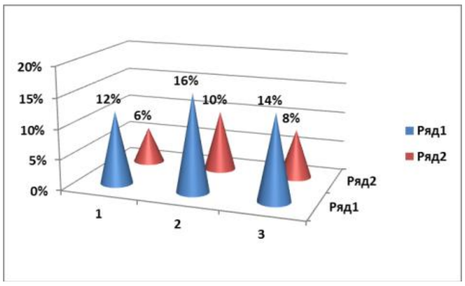

- тамекини татып көргөндөр;

- спирт ичимдигин ичип көргөндөр;

Өспүрүмдөр арасындагы агрессивдүү жүрүм-турумду иликтөө максатында Басса-Дарктын ыкмасы колдонулду [5, 32-34-б.] . Жүргүзүлгөн иликтөөдө балдар арасындагы агрессия кыздарга караганда эртерээк жана көбүрөөк болоору аныкталды. Алсак, 7-класс окуучуларында балдар арасында агрессиянын төмөнкү деңгээли 47,7%, ортонку деңгээли 33,8%, жогорку деңгээли 18,5% түздү. Ал эми кыздарда агрессиянын төмөнкү деңгээли 56,5%, ортонку деңгээли 30,6%, жогорку деңгээли 12,9%ды түздү. Жалпы окуучуларды ала турган болсок, 12-13 жаштагы өспүрүмдөрдө агрессия 14-15 жаштагы балдарга караганда жогору экендиги тастыкталды. Мындай жыйынтык 14-15 жашта өспүрүм куракты аяктоочу баскычы болуп, токтолуп, жүрүм-турум туруктуу мүнөзгө ээ болуусу менен түшүндүрүлөт. Ар бир класс боюнча алынган жыйынтыктар төмөнкү таблицада берилди (1-таблица; 2-3-4-сүрөттөр).

1-таблица. Окуучулар арасындагы агрессиялык жүрүм-турумдун көрсөткүчтөрү.

Класс	Б/К катышы	Саны	Төмөнку деңгээл (10-15 б)	Ортоңку деңгээл (16-26 б)	Жогорку деңгээл (27- 40 б)	Жалпы саны
7-класс	Балдар	65	31 (47,7%)	22 (33,8%)	12 (18,5%)	150

	Кыздар	85	48 (56,5%)	26 (30,6%)	11 (12,9%)	
8-класс	Балдар	36	16 (44,4%)	14 (38,9%)	6 (16,7%)	90
	Кыздар	54	26 (48,1%)	17 (31,5%)	11 (20,4%)	
9-класс	Балдар	26	14 (53,8%)	9 (34,6%)	3 (11,6%)	60
	Кыздар	34	18 (52,9%)	12 (35,3%)	4 (11,8%)	
Орточо баллы	Балдар	127	61 (48%)	45 (35,5%)	21 (16,5%)	300
	Кыздар	173	92 (53,2%)	55 (31,8%)	26 (15,0%)	
Бардыгы		300	153 (51,0%)	100 (33,3%)	47 (15,7%)	

Жогоруда алынган көрсөткүчтөр төмөнкү диаграммаларда ачык баяндалат.

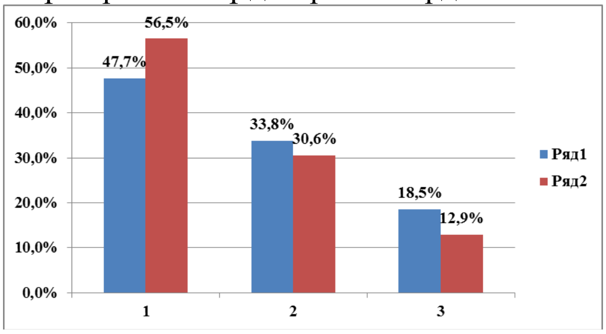

2-сүрөт. 7-класстын окуучуларындагы агрессиянын көрсөткүчтөрү.

- балдар

- кыздар

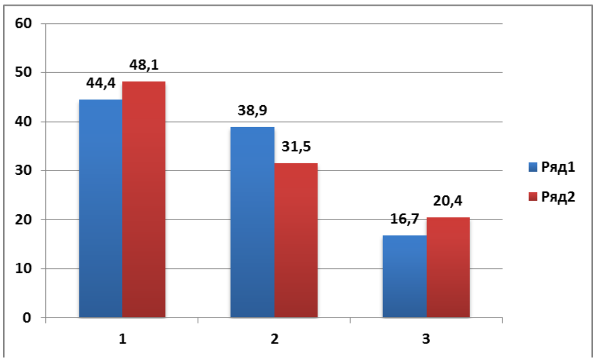

3-сүрөт. 8- класстын окуучуларындагы агрессиянын көрсөткүчтөрү.

- балдар

- кыздар

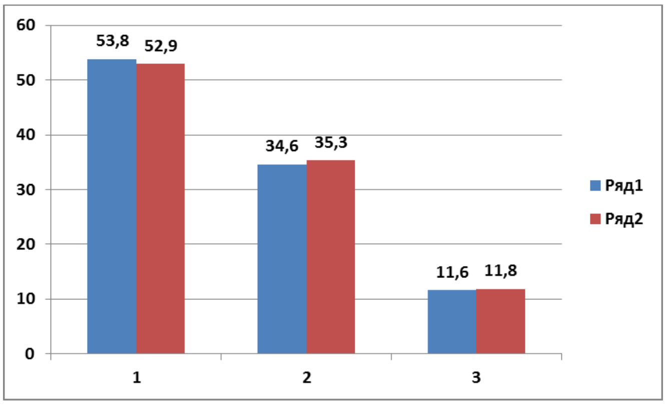

4-сүрөт. 9- класстын окуучуларындагы агрессиянын көрсөткүчтөрү.

- балдар

- кыздар

Демек, өспүрүм курактагы девианттык жүрүм-турум толкун сымал бир калыпта эмес мүнөздө ар кандай себептреге байланыштуу болот. Өспүрүмдөр арасындагы девианттык жүрүм-турумдун себептерин бир нече группага топтоштурууга болот.

1. Үй-бүлө тарбиясындагы кемчиликтер: үй-бүлөнүн бузулушу, үй-бүлөдөгү адамзат баалуулуктарына маани бербегендик, ата-энелердин туура эмес тарбиясы, зордук-зомбулук, аракечтик, чыр-чатактар, акыйкатсыз мамилелер үстөмдүк кылган учурлар өспүрүмдөгү ички психикалык чыналууга, б.а. жан дүйнөнүн жабыркануусуна алып келет. Айрым учурда «Куш уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат», дегендей өспүрүм, бала кезден үй-бүлөдөгү терс мамиленин моделин кабыл алат, кайталайт, белгилүү бир көндүмдөргө ээ болот.

2. Мектептеги билим берүү процессин максаттуу уюштуруунун төмөндүгү, окуучулардын курактык жана жекече психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуунун жетишсиздиги, тарбия иштеринин начардыгы, мугалимдердин акыйкатсыз мамилелери.

3. Массалык-маалымат каражаттарындагы терс көрүнүштөгү рекламалык роликтер, фильмдер, социалдык тармактар, интернет булактарын пайдалануунун чексиз эркиндиги.

Девианттык жүрүм-турумга дуушар болгон окуучулар мектепке келгенде да абдан кыйналышат, себеби, тентуштар менен мамиле түзүү, дос күтүү, мектеп тартибине баш ийүү, алар үчүн кыйынчылыктарды пайда кылат. Кээ бир агрессивдик жүрүм-турумдагы өспүрүмдөр жакшы мамиле, жакшы жүрүм-турум бар экендиигин, жакшы жүрсө да боло тургандыгын билбеген учурлар кездешет. М: алкоголиктердин үй-бүлөсүндө чонойгон өспүрүмдөр. Мындай өспүрүмдөргө өзгөчө көңүл буруп, адамдардын ортосунда керемет, ачык айрым, достук мамилелер болоорун көрсөтүп, түшүндүрүү зарыл.

Ошондуктан, билим берүү мекемелеринде өспүрүмдөр арасындагы девианттык жүрүм-турумдун алдын алуу иштерин жүргүзүү зарыл. Өспүрүмдөрдөгү жүрүм-турумдун бузулууларын алдын алууда төмөнкү факторлорго көңүл буруу керек.

1. Өспүрүм курактагы окуучулардын жеке инсандык сапаттарынын жана “Мен” концепциясынын бузулушу, өздүк баанын өтө жогору же өтө төмөн болушу, окууга болгон кызыгуунун жана интеллектуалдык деңгээлдин төмөндүгүн эске алуу.

2. Социалдык факторлордун таасири. Өспүрүмдөрдү курчап турган социалдык чөйрөнү эске алуу. Мектептеги, өспүрүмдөр жашаган көчөдөгү аракечтердин, тамеки чегүүчүлөрдүн, токсикомандардын, бузукулардын топторунун таасирин эске алуу.

3. Дисфункционалдык үй-бүлөдөгү социалдык ролдордун туура эмес бөлүштүрүлүшү. Ата-энелердин аракечтиги, жумушсуздугу, жашаган жери, ажырашуулар, сабатсыздыгы ж.б. терс көрүнүштөрдү эске алуу.

*Ө*спүрүмдөр арасындагы девианттык жүрүм-турумдун *алдын алуу иштеринде протекция факторлорун эске алуу өзгөчө мааниге ээ.*

Протекция – жүрүм-турумдун бузулуп кетүүсүнө жол бербөөчү же тоскоолдук кылуучу факторлор башкача айтканда кооптуулукка (рискке) карама-каршы болуучу шарттар. Алар төмөнкүлөр:

а) адамдагы ички ресурстук механизмдерди пайдалана билүү. Ар бир адамда тубаса ички ресурстар бар. Өспүрүмдөрдө да ар кандай кырдаалда өзүн кармап калуу, өзүн башкара билүү көндүмдөрүн б.а. каршылык көрсөтүү иммунитетин калыптандыруу зарыл, “жаман айтпай жакшы жок” дегендей ар кандай кырдаалга даяр болууга үйрөтүү;

б) өспүрүмдөрдөгү адекваттуу, ан сезимдүү, ишенимдүү, активдүү “МЕН” концепциясын калыптандыруу, “Атадан алтоо болсон да, ар жалгыздык башында”деген сыяктуу ар кандай чечимди жеке өзү кабыл алуу көндүмдөрүн калыптандыруу;

в) комуникативдик, сензитивдик, ассертивдик (өзүнө-өзү ишене билүү, башкаларды сезе билүү, өз оюн далилдүү, ишенимдүү, токтоо айта билүү) көндүмдөрүн арттыруу;

г) үй-бүлө мүчөлөрүнүн социалдык-эмоционалдык, жеке инсандык коопсуздугу, ролдордун туура бөлүштүрүлүшү, чоңдордун позитивдүү үлгүлүү жүрүм-турумун арттырууга көңүл буруу;

д) өспүрүмдөрдүн инсандык позитивдүү керектөөлөрүн, руханий баалуулукка таасир этүүчү мотивдерин өнүктүрүү. М: адамды сүйүү, жашоону, тынчтыкты, мекенди, эмгекти сүйүү жана баалай билүү.

Девианттык жүрүм-турумду жөнгө салууда аталган компоненттер өз ара таасир этип, бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Мындай учурда окуучунун өзүн башкара билүү, жөнгө салуу, токтоо кармай билүү жөндөмүн калыптандыруу маанилүү болот. Руханий керектөө материалдык керектөөлөрдөн жогору тураарын эске алсак, өспүрүмдөргө болгон жагымдуу карым-катнаш, мугалимдердин жана чондордун туура мамилеси алардын девианттык жүрүм-турумун алдын алуу менен ийгиликтүү болуусунун бирден бир себеби катары көңүл буруу зарылдыгы келип чыгат.

Колдонулган адабияттар:

1. Белопольская Н.Л. Детская патопсихология. / Хрестоматия. М.: Когито-Центр, 2001. - 348 с. 2-издание. ISBN: 5-89353-036-5
2. Выготский Л.С. Проблема возраста. // Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т.; Т.4. - М.: Педагогика, 1984. - с. 244-268
3. Зейгарник Б.В. Патопсихология: учебное пособие / Б.В. Зейгарник. - М.: Издательский центр «Академия», 2000
4. Змановская Е.В. Девиантология: учебное пособие для студентов / Е.В. Змановская - М.: Академия, 2004. - 288 с.
5. Карелин А.А. Большая энциклопедия психологических тестов. – М.: Издательство Эксмо, 2007. - 416 с. (32-34)
6. Кон. И.С. Психология ранней юности. – М., 1989.
7. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. - М., 1999.
8. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб.заведений, – 15-е изд., – М., 2015. - 656 с.
9. Основы специальной психологии: учебное пособие/ Л.В.Кузнецова, Л.И. Переслени, Л.И.Солнцева и др.; под ред. Л.В.Кузнецовой. - М.: Издательский центр «Академия», 2008
10. Специальная педагогика: учебник / под ред. Н.М.Назаровой.- М.: Издательский центр «Академия», 2006. - 400 с.

* * *

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ АТА-ЭНЕЛЕРДИ ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАКТАН АГАРТУУНУН ЗАРЫЛЧЫЛЫГЫ

Юлдашева Нурзида Абдуганиевна – магистрант,
Ош мамлекеттик университети
Илимий жетекчи - Батыралиев А.Б., п.и.к,
ОшМУнун педагогика кафедрасынын доценти

***Аннотация**: Бул макалада ата-энелердин педагогикалык маданиятынын, билим деңгээлинин азыркы абалы, проблемалары, ата-энелердин педагогикалык жактан агартуу, педагогикалык маданиятын жогорулатуу максатында, улуу окумуштуу, педагогдордун эмгектеринен, турмуштук тажрыйбадан мисал келтирүү менен кеңири токтолуп өттүк.*

Бала тарбиялоо бүгүнкү күндө коомдогу эң орчундуу маселелердин бири. Учурда ар бир үй-бүлөдө, ар бир коомдо, ар бир мамлекетте деги эле бүлкүл дүйнөдө бала тарбиялоого олуттуу мамиле жасалууда. Азыркы илимий жетишкендиктерден улам,

бала тарбиялоодогу, жаңы түшүнүктөр, жаңы мүмкунчүлүктөрдү пайдалануу менен ата-энелерди педагогикалык жактан агартуу маселесине өзгөчө көңүл бурулду.

Ачкыч сөздөр: *үй-бүлө, бала, окуучу, мугалим, ата-эне, билим берүү, көйгөй, тарбия, маданият, агартуу, педагогика, көндүм.*

НЕОБХОДИМОСТЬ, ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ В НАШЕ ВРЕМЯ

Юлдашева Нурзида Абдуганиевна, магистрант Ошского государственного университета
Научный руководитель - Батыралиев А.Б., к.п.наук, доцент кафедры педагогики Ошского государственного университета

Аннотация*: В данной статье мы подробно рассмотрели современное состояние и проблемы педагогической культуры родителей и образовательного уровня, с целью воспитания родителей в плане педагогического образования и повышения их педагогической культуры, приводя примеры из трудов великих ученых и педагогов, а также жизненный опыт.*

Воспитание ребенка – одна из важнейших проблем современного общества. В настоящее время в каждой семье, в каждом обществе, в каждой стране и даже во всем мире серьезно подходят к воспитанию ребенка. Благодаря современным научным достижениям особое внимание уделялось вопросу педагогического воспитания родителей с использованием новых концепций и новых возможностей в воспитании детей.

Ключевые слова: *семья, ребенок, ученик, учитель, родители, воспитание, проблемы, образование, культура, просвещение, педагогика, навыки.*

PEDAGOGICAL EDUCATION AND PROVISION OF TEXTBOOKS PARENTS IN THE COUNTRYSIDE

Yuldasheva Nurzida Abduganiyevna, master student, Osh State University
Scientific adviser - Batyraliev A.B., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Osh State University

Annotation*: In this article, we examined in detail the current state and problems of the pedagogical culture of parents and the educational level, with the aim of educating parents in terms of pedagogical education and improving their pedagogical culture, giving examples from the works of great scientists and teachers, as well as life experience.*

Raising a child is one of the most important problems of modern society. Nowadays, in every family, in every society, in every country and even in the whole world, the upbringing of a child is taken seriously. Thanks to modern scientific achievements, special attention was paid to the issue of pedagogical education of parents using new concepts and new opportunities in raising children.

Key words: *family, child, student, teacher, parents, upbringing, problems, education, culture, enlightenment, pedagogy, skills.*

Учурда жаш үй-бүлөлөр бир катар социалдык-экономикалык, психологиялык көйгөйлөрдү башынан кечирип жаткандыктан, бала тарбиялоодо бир топ мүчүлүштүктөргө туш келип жатат.

Социологдордун, психологдордун, педагогдордун изилдөөлөрүнө таянсак, үй-бүлө мамилелери, чоңдордун тарбиялык абалы, ошондой эле материалдык жактан да, мектепке

чейинки жана мектеп жашындагы балдардын үй-бүлөлөрүнүн 70%ти гана балдардын өнүгүүсү үчүн коопсуз деп эсептеле тургандыгы белгиленген. Үй-бүлөнүн коопсуздугу, мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдарды өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзүү. [3, 4-7бб.]

Үй-бүлөлүк тарбиянын эң курч проблемалары катары изилдөөчүлөр баланын үй-бүлөдөгү эмоционалдык бакубаттуулугунун көйгөйлөрүн аныкташат – биздин изилдөөбүз боюнча мектепке чейинки жана башталгыч класста окуган балдардын үчтөн бирине жакыны өздөрүн жакындары жетиштүү сүйбөйт, аларга муктаж эмес деп эсептешет. Аларда ишенбөөчүлүк, тынчсыздануу, сагынуу, куса болуу ал тургай, үй-бүлө мүчөлөрүнө карата кастык сезими да пайда болоору бышык. Себеби ата-энелери жанында эмес. Буга ички жана сырткы миграциянын таасири чоң. Ал эми жаш ата-энелер ушул эле учурда, балдарын акча каражаты менен камсыздап, айылдагы чоң ата чоң энелерине, жакын туугандарына ал тургай атайын жеке менчик балдар бакчаларына, мектептерге берүүгө даяр. Бирок балдарга ошол нерсе керекпи? - деген суроо туулат.

Көпчүлүк ата-энелер бул көйгөйлөрдү түшүнүшпөйт, алардын таасиринин кесепеттеринин маанисин, мектепке чейинки жана башталгыч класста окуган балалык куракта үй-бүлөнүн балага тийгизген таасирин түшүнүшпөйт жана бул көйгөйлөрдү көргөндөрдүн 40%га жакыны гана күч-аракетин жумшоого даяр жана аларды чечүүгө аракеттешинет.

Педагогдордун 90%ти үй-бүлө менен өз ара аракеттенүүдө ар кандай кыйынчылыктарга туш болушат. Бул «Ата-энелердин пассивдүүлүгү, балага болгон кайдыгерлиги», «Ата-эненин ашыкча иш менен камсыз болушу», «Ата-энелердин мугалимдерге ишенбөөчүлүктөрү, байланыш түзүүнү каалабашы, сыйлабагандыгы» жана ал тургай «Мугалимден келген маалыматты агрессивдүү кабыл алуусу», ж.б. бир топ проблемаларды белгилеп кетсек болот. Ал эми көпчүлүк педагогдор бул кыйынчылыктарды азыркы ата-энелердин өзгөчөлүгү менен байланыштырышат. Мугалимдердин дээрлик баары, мектеп менен үй-бүлөнүн кызматташтыгындагы кыйынчылыктардын себеби катары муглимдердин жана ата-энелердин үй-бүлө менен толук кандуу иштешүүсүнө убакыттын жетишсиздигин белгилешет. [3, 44-47бб.]

Мунун баары, бир жагынан, көпчүлүк мугалимдер менен кээ бир ата-энелер кызматташууга бел байласа, экинчи жагынан, аларда жеке кызыкчылык, мындай кызматташуу балдарынын өзгөчө өнүгүүсү үчүн эмне бере аларын түшүнбөйт.

Алынган маалыматтарды талдоодо биз мугалимдерге да, ата-энелерге да өз ара аракеттенүүнүн эффективдүү формаларын тандоо кыйынга турганын көрөбүз.

Мектепке чейинки билим берүү жана мекемеси менен үй-бүлөнүн өз ара аракеттенүүсүнүн салттуу формалары көп учурда билим берүү системасынын өнүгүү тенденцияларын, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү эске албайт, бул өз ара аракеттенүүнүн катышуучуларынын максаттарынын дал келбей калышына алып келет.

Изилдөөчүлөр (Березина Т.А., Хоменко И.А.) балага педагогикалык жактан компетенттүү ата-энелер керек, бул анын толук өнүгүү шарттарына болгон укуктарынын сакталышы деп эсептешет. Ата-энелердин супедагогикалык сабаттуулугун жогорулатуунун каражаттарынын бири – алардын педагогикалык билими. [3, 32-37бб.]

Психологиялык-педагогикалык билимдерди өздөштүрүү процессинде ата-эненин өзүнүн инсандык сапаты өнүгүүсүн улантат. Ата-энелердин тарбиясы алардын чыгармачылык потенциалын ачуунун, үй-бүлөлүк тарбияны жакшыртуунун негизи болуп саналат.

Мектептин башталгыч класстарында окуган балдар үчүн ата-энелердин педагогикалык билими «орточо ата-энеге» багытталган, мугалимдер балдарды үй-бүлөлүк тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн жетишерлик деңгээлде билишпейт, балдарды мектепте

тарбиялоонун мазмунун жана ыкмаларын көбүнчө үй-бүлөлүк шартка өткөрүп, ата-энелерге сунушташат.

Ата-энелерге педагогикалык билим берүүнүн жүрүшүндө үй-бүлөлүк тарбиялоо процессин оптималдаштырууга, балдарды жана ата-энелерди бириктирүүгө көмөктөшүүчү милдеттер чечилиши керек. Ата-эне балага бирдей мамиле жасоону, аны башка балдар менен салыштырууга жол берилбестигин түшүнүүнү үйрөнө алат жана үйрөнүшү керек; баланын күчтүү жана алсыз жактарын ачуу жана аларды тарбиялоо маселелерин чечүүдө эске алуу, баланын иш-аракеттерине чын жүрөктөн кызыгуу көрсөтүү жана эмоционалдык колдоого даяр болуу.

Билим берүү (агартуу) – бул маданиятты пропагандалоо жана жайылтуу процесси, ал жеке адамдар тарабынан билдирилген маалыматты салыштырмалуу өз алдынча жана эркин тандоону билдирет. Агартуу пикирлердин болушун, айрым маселелерди талкуулоонун жүрүшүндө субъекттердин позицияларын аныктоону билдирет – бул учурда катышуучулар (угуучулардын) активдүүлүгү жогору. [7, 177б.]

Ата-энелер үчүн заманбап билим берүү программаларын түзүү үчүн төмөнкү принциптер негиз боло алат:

• Артыкчылык принциби – баланын инсандыгын өнүктүрүүгө үй-бүлөлүк мамилелердин, үй-бүлөдөгү тарбиянын таасири;

• Үй-бүлөнүн тарбиялык потенциалынын алдыңкы компоненти катары үй-бүлө ичиндеги мамилелердин маанилүүлүгү принциби;

• Баланы тарбиялоодо үй-бүлө менен билим берүү мекемесинин таасиринин биримдиги жана ырааттуулугу принциби;

• Баланын инсандыгын калыптандырууга үй-бүлөнүн таасиринин көп түрдүүлүгүн чагылдырууну камтыган баланы комплекстүү өнүктүрүү принциби. [6, 72-78бб.].

Ата-эненин тарбиясынын, билим деңгээлинин натыйжасы ата-эненин компетенттүүлүгүн өнүктүрүү, өз баласын тарбиялоо жана көндүмдөргө ээ болуу мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүү жөндөмү, ата-эне менен баланын ортосундагы мамиленин жакшырышы, алардын өз ара түшүнүшүүсүнүн жакшырышы, алардын билиминин маанилүүлүгүн түшүнүү сыяктуу аспектилерден көрүнүп турат. Ата-эненин педагогикалык иш-аракети, алардагы жоопкерчиликтин пайда болуусу, баланын инсандыгын калыптандырууда үй-бүлөнүн таасиринин маанилүүлүгү болуп эсептелет.

Ата-эне тарбиясы - дегенде энелердин тарбиясын түшүнөбүз. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодексине кайрылсак, жубайлар энелик, ата болуу, тарбиялоо, балдарга билим берүү жана үй-бүлөлүк турмуштун башка маселелерин жубайлардын тең укуктуулук принцибинин негизинде биргелешип чечерин баса белгилей алабыз. Демек, ата-эне тарбиясы дегенде, экөөнүн тең түздөн-түз тиешеси бар деген чоң түшүнүк келип чыгат. [5, 21-27бб.]

Аталар кимдер? Биринчиден, бул эркектер, үй-бүлө камсыздоочулары, багуучулары, алар дайыма балдарга жетишпейт, бирок алардын көбүнүн каалоосу жана умтулуусу бар. Аталар көбүнчө балдарын ызы-чуу жана башаламандык менен байланышкан ар кандай экспромтук оюндарга тартышат, балдары менен коомдук жайларда: оюн-зоок парктарында, зоопарктарда, музейлерде көбүрөөк баарлашышат. Изилдөөлөргө ылайык, аталар энелерге караганда балдары менен күнүнө орто эсеп менен 10 мүнөт көбүрөөк убакыт өткөрүшөт, бирок аталар балага кам көрүү жагынан энелерден бир топ артта калышат. Азыркы аталар балдарына көбүрөөк көңүл бура баштаганын белгилеп кетсек жаңылышпайбыз. [1, 7-11бб.]

Мисалы: заманбап оюнчуктарды сатып алып гана бербестен кошо ойноо (лего, лото, ролики... ж.б.) бирок аларга педагогикалык компетенттүүлүк жетишпейт. Эмне себептен? – деген суроо туулат. Мына ушундай суроолорго эксперимент жүргүзүү менен, жооп табууга аракет жасадым.

Аталардын билиминин зарылдыгы энелердин билиминен кем эмес.

Биздин милдет аталардын педагогикалык өз алдынча билим алууга болгон кызыгуусун ойготуу, алардын педагогикалык компетенттүүлүгүн жогорулатуу.[1,17-21бб.]

Аталардын тарбиясын бир нече этапка бөлүүгө болот:

1. Аталардын диагностикасы – муктаждыктарды аныктоо жана катышуучулардын типологиясын аныктоо. Биринчи кадам ата-энелер менен байланыш түзүү болуп саналат. Аларды биргелешкен ишке кызыктыруу жана тартуу үчүн мындай кызматташуунун зарылдыгын негиздөө, иштин жыйынтыгын көрсөтүү (болжолдоо) зарыл. Аталарга анкеталар жана анкеталар берилет, алар мугалимдерге кандай маалыматты жана кандай формада алууга даяр жана даяр экендигин билүүгө жардам берет. [1, 12-17бб.]

2. Аталарга педагогикалык билим берүүнүн программасын түзүү – темаларды, формаларды, ресурстарды тандоо. Диагностиканын жыйынтыгы боюнча методисттер жана педагогдор биргелешип аталарды тарбиялоо программасын түзүшөт: бир катар класстар, чогулуштар, ата-энелер чогулуштары, журналдар ж.б. конок бөлмөсү, тегерек стол жолугушуусу, суроо-жооп кечеси, семинар, педагогикалык семинарлар, ата-энелер жана башкалар үчүн тренинг. Педагогикалык билим берүүнүн предмети да өзгөрүүдө.

3. Мектептин башталгыч классынын мугалимдери жана жетекчилик менен биргеликте программаны талкуулоо жана оңдоо. Программанын мазмуну педагогикалык кеңеште талкууланат жана оңдолот. Бул процесске мектеп жамааты толук катышуусу зарыл.

4. Бул программага катышуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө аталарга алдын ала маалымат берүү керек. Ата-энелерди педагогикалык жактан агартуу маселесин камтыган программаны ишке ашыруу жөнүндө маалымат аталар арасында бөлүштүрүлөт, ата-энелер чогулуштарына, лекцияларга, практикалык көнүгүүлөргө ж.б. катышууга чакыруулар берилет.

5. Жогорудагы программаны ишке ашырууда, ата-энелер чогулушун өткөрүү, ата-энелердин класстык (тарбиялык) сааттарды өтүп берүүсү жана ата-энелер үчүн дубал гезитин, атайын гезиттерди, журналдарды чыгаруу маселесин колго алуу зарыл.

6. Программанын аягында жыйынтыктарды диагностикалоо, анализ жүргүзүү жана талдоо иштери жүргүзүлөт. Мугалимдер ата-энелердин алынган маалыматка болгон муктаждыктары канааттандырылганбы же жокпу, билүүгө жардам бере турган анкеталарды таратышат. Алынган билимдерди жыйынтыктоо үчүн жыйынтыктоочу сабакты же тегерек столду өткөрсө болот. [1, 42 -47бб.]

Биздин оюбузча, ата-энелерди педагогикалык жактан агартуунун эң эффективдүү формалары: ата-энелер чогулуштары, ата-энелер өтүп берүүчү тарбиялык сабактар, аталардын балдардын оюн-зоок кечелерине, спорттук таймаштарына, конкурстарга катышуусун камсыздоо, алар үчүн атайын дубал гезиттерди, журналдарды же гезит беттерине макалаларды жарыялоо.

Ата-энелердин мындай жолугушууларынын пайдалуулугу ата-энелердин балдарынын билим берүү мейкиндигин уюштуруу, окуу процессинин мазмуну боюнча ар кандай көшөгө артындагы сүйлөшүүлөрүн алып салууга мүмкүндүк бергендигинде.

Ата-энелер жамааты менен өз ара иш алып барууда мугалим сылык-сыпаалык, тууралык, чынчылдык, балдардын социалдык-экономикалык абалына карабай, баарына бирдей болуу, өз эмоцияларын ооздуктай билүү иштерин колго алуусу зарыл. Ошондо гана бардык иштерде ата-эненин колдоосуна ишенүүгө болот. [4, 11-15бб.]

Ата-энелерге кандайдыр бир булакты берүү менен, аларга булакта камтылган керектүү маалыматты кабыл алууга багытталган түшүндүрмө катты сунуштоо зарыл. [8, 72б.]

Негизинен ата-энелерди педагогикалык жактан агартуу, алардагы, түшүнүү, бала менен кошо окуу, убакытты чогуу өткөрүү, алардын ички дүйнөсүн да аңдап билүү,

сырдашуу ж.б. мугалимдин ишмердүүлүгүнүн татаал жана маанилүү бөлүгү болуп саналат. Мекеме жетекчисинин жана мугалимдердин негизги максаттарынын бири ата-энелерди педагогикалык процесске кызыктыруу менен тартуу болуп саналат. Мугалим ата-энелер менен иштөөнүн кандай формаларын тандабасын, бул эң негизгиси анын ишке болгон жеке кызыгуусун, балдарга болгон сүйүүсүн жана алардын ата-энелерине болгон достук мамилесин айгинелейт. Ошондой эле мындай иш-чараларды такай өткөрүп туруу менен бир топ ийгиликтерди багындырууга жол ачылат.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Акматов К.К., Маматов Т. "Эң мыкты Ата!" – Б. «КРЕАТИВ», 2020.
2. Акматов К.К., «Бала тарбиялоодогу жаңы ыкмалар» - Б. «КРЕАТИВ», 2019.
3. Березина Т.А., Хоменко И.А. Беседа для родителей "Наша семья и ребенок"
4. Мадаминов Г.М. «Акыл эмгегинин маданияты» – Б., 2019.
5. Мадаминов Г.М. «Ата энелер сиздер үчүн" – Б., 2020.
6. Макаренко А.С. – «Книга для родителей» - М.: Litres, 2022.
7. Макаренко А.С. – «Правильно воспитывать детей. Как? – М.: ООО «Издательство АСТ», 2013-ж.
8. Сухомлинский В.А. "Мугалимге жүз насаат" / которгон Д.Айтмамбетов – Ф.: Мектеп, 1983.
9. Сухомлинский В.А. "Родительская педагогика" – М.: 2017.
10. Ушинский К.Д. Моя система воспитания. О нравственности (сборник) -М.:Litres, 2022
11. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Тома I и II. –Фрунзе: Кирг.сов.энцикл., 1985. -475 б.

* * *

АЙЫЛ ЖЕРГЕСИНДЕ АТА-ЭНЕЛЕРДИ ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАКТАН АГАРТУУ БОЮНЧА ОКУУ КИТЕПТЕРИ МЕНЕН КАМСЫЗ КЫЛУУ

Юлдашева Нурзида Абдуганиевна – магистрант,
Ош мамлекеттик университети
Илимий жетекчи - Батыралиев А.Б., п.и.к,
ОшМУнун педагогика кафедрасынын доценти

Аннотация: *Бул макалада айыл жергесинде жашаган ата-энелерди педагогикалык жактан агартуу, алардын маданиятын, билим деңгээлин жогорулатуу максатында окуу китептери, тарбиялык маанидеги гезит-журналдар, көркөм адабияттар менен камсыз кылуу маселесине көңүл бурулду.*

Ата-энелер менен иштөөдө, аларды кызыктуу китептерди балдары менен кошо окууга, анализдөөгө, туура жазууга үйрөтүүгө көнүктүрүү. Ошондой эле ата-энелерди окуп-түшүнүү, угуп-түшүнүү процесстерин сезе билүүгө көнүктүрүү. Учурда заманга жараша ыңгайлашып, бир топ аудио китептер да чыгып "You Tube" каналы аркылуу тартууланып жаткандыктан, балдар менен кошо угуп анализдөө, жыйынтык чыгаруу ж.б. бир топ маселелердин үстүндө иштеп, бул да болсо, билимдүүлүккө ата-энелерди багыттоонун бир жолу экендигин далилдөөгө аркеттендик.

Ачкыч сөздөр: *үй-бүлө, бала, окуучу, мугалим, ата-эне, билим берүү, агартуу, көйгөй, китеп, гезит-журналдар, аудио материалдар, окуп-түшүнүү, угуп-түшүнүү, анализ, педагогика.*

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ УЧЕБНИКАМИ РОДИТЕЛЕЙ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

Юлдашева Нурзида Абдуганиевна, магистрант Ошского государственного университета
Научный руководитель - Батыралиев А.Б., к.п.н, доцент кафедры педагогики Ошского государственного университета

Аннотация: *В данной статье мною уделено внимание проблеме обеспечения учебниками, учебными газетами и журналами, художественной литературой с целью педагогического просвещения родителей, проживающих в сельской местности, повышения их культуры и уровня образованности.*

Работа с родителями, приучение их к чтению интересных книг вместе с детьми, анализ и обучение правильному письму. Также приучать родителей уметь чувствовать процессы чтения, понимания и аудирования. На данный момент, приспосабливаясь к временам, выпущено и представлено множество аудиокниг через канал "You Tube", так что вы можете слушать и анализировать вместе с детьми, делать выводы и т.д. Мы работали над рядом вопросов и пытались доказать, что это еще и способ направить родителей на образование.

Ключевые слова: *семья, ребенок, ученик, учитель, родитель, образование, просвещение, проблема, книга, газеты и журналы, аудиоматериалы, чтение, аудирование, анализ, педагогика.*

PEDAGOGICAL PROBLEMS OF THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Yuldasheva Nurzida Abduganiyevna, master student Osh State University
Scientific adviser - Batyraliev A.B., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Osh State University

Annotation: *In this article, I paid attention to the problem of providing textbooks, educational newspapers and magazines, fiction in order to educate parents living in rural areas, improve their culture and level of education.*

Working with parents, teaching them to read interesting books with their children, analyzing and teaching correct writing. Also teach parents to be able to feel the processes of reading, understanding and listening. At the moment, adapting to the times, many audio books have been released and presented through the You Tube channel, so that you can listen and analyze with the children, draw conclusions, etc. We worked on a number of issues and tried to prove that this is also a way to send parents to education.

Key words: *family, child, student, teacher, parent, education, enlightenment, problem, book, newspapers and magazines, audio materials, reading, listening, analysis, pedagogy.*

«Ата-эне окумайын, бала окубайт»
Г.Мадаминов [4, 3б.]

Бул азыркы учурдагы орчундуу маселелердин бири. Себеби, илим менен техника канчалык өнүккөн сайын, окуучулар гана эмес, ата-энелер да китеп, гезит-журналдарды окуп маалымат алуу процессинен алыстап бараткандайбыз. Муну менен биз, китепке болгон кызыгууну гана жоготпостон, элдик оозеки чыгармачылыктан, бир канча улуттук баалуулуктардан куру каларыбыз турган кеп.

Учурда окуучунун билим деңгээлин жогорулатуу, билим алууга кызыктыруу жөнүндө жогоруда бир топ эле көйгөйлөрдү айтып өттүк. Мисалы биздин улуу муундар айтып калат: “Союз убагында, айылдардагы ар бир колхоз, совхоздун менчик китепканасы боло турган. Ал жыл сайын жаңы китептер менен толукталып турчу. Китепти койчу, малчы, саанчы, жылкычы, чөп чабыкка келгендер, тракторист, айдоочу деги койчу песинерлер да барып талашып окуй турган... Окуп эле тим болбостон, анда оң жана терс каармандардын образдарын анализдеп, талкуулоого алган убактар өткөн...” Биздин муун үчүн бул жомок... Өкүнүчтүүсү, китеп окубай калган, улуттук каада-салтты сыйлабаган, оозеки кебинде нукул кыргыз сөздөрү эмес сырттан келген заманбап сөздөрдү кошуп сүйлөгөн муундар өсүп келе жатат. Алар үчүн мунун баары ыңгайлуу жана модага айланып бараткандай. [5, 7-9б.]

Ата-энелер менен иштөөдө, аларды кызыктуу китептерди балдары менен кошо окууга, анализдөөгө, туура жазууга үйрөтүүгө көнүктүрүүбүз зарыл. Учурда заманга жараша ыңгайлашып, бир топ аудио китептер да чыгып “You Tube” каналы аркылуу тартууланууда. Бул да болсо, билимдүүлүккө ата-энелерди багыттоонун бир жолу эмеспи. Мугалим өзү дайыма изденүү үстүндө жүрүүсү зарыл, себеби, кандай гана маалымат болбосун кабардар болушу керек. Ошол эле учурда, ата-энелерге маалыматтарды жеткире билүү да мугалимдик чеберчиликке көз каранды экендигин эсибизден чыгарбашыбыз керек. [3, 11б.]

Ата-энелердин үй-бүлө тарбиясында балдарын окутуу, тарбиялоо боюнча билим жана билгичтиктерин өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттары терең жана кең мазмунду камтыган маанилүү маселе. Үй-бүлөдө балдарды туура тарбиялоо үчүн ата-энелердин педагогикалык, психологиялык билимдеринин өстүрүүчү, физиология, гигиена боюнча маалымат берүүчү ж.б. тарбия маселелери боюнча китеп, гезит, журнал менен камсыздоо зарыл. Эксперимент алкагында сурамжылап чыкканыбызда айыл жерлеринде мындай адабияттар жокко эсе экен. Бул жаатта Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими, улуу педагог Г.Мадаминовдун 2020-жылы ата-энелер үчүн турмуштук мисалдар менен жазылган, илимий маалыматтарга негизделген “Ата-энелер сиздер үчүн” китеби жарыкка чыккан. Анын негизги мазмуну төмөнкү темалардан турат: [5, 11-15б.]

1. Үй-бүлө тарбиясында балдардын жаш курак өзгөчөлүктөрүн эске алуу жөнүндө.
2. Ата-эне болуу бул чоң жоопкерчилик.
3. Тарбия баалуулугу, тарбиялоо методдору ж.б. (жалпы 57 тема).

Автордун бул окуу-колдонмосу окуучулардын ата-энелерине таркатылып, колдонулуп келүүдө. Ошондой эле бул китепте ата-энелерге бала тарбиясы жөнүндө китептердин тизмеси сунушталган.

1. Ж.Баласагын. “Куттуу билим”. 1993-ж.
2. Ой гүлдөрү 1991-ж.
3. Макаренко А.С. “Ата энелер китеби”. 1965- ж. ж.б.

Муну менен эле токтолуп калбастан Г.Мадаминов балдардын жаш курагын эске алып, тарбиялоочу ата-энелер мектебин уюштурууга да жетишкен. Педагогикалык маданиятын, деңгээлин өстүрүү максатында аларды атайын тузулгөн программалардын негизде окутуу зарылчылыгы келип чыгууда. Ошол максатта 1997-жылдан бери атайын программанын негизинде **“Энелер мектеби”** өтүлүп келүүдө. [4, 12-14б.]

Бул жобо, программанын негизинде №3 гимназияда 1997-жылдан бери “Энелер мектеби” өтүлүп келүүдө жана аны 1000ден артык энелер бүтүрүп чыгышты. [5, 27-29бб.]

Ата-энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун эффективдүүлүгү, көбүнчө мугалимдердин, класс жетекчилердин, жалпы педагогикалык коллективдин педагогикалык маданиятынын деңгээлинен көз каранды. Ошол себептүү ата-энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун маанилүү фактору-мугалимдин педагогикалык маданиятын жогорулатуу болуп саналат.

Педагогикалык маданият – педагогикалык нормалардын, жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы, педагогикалык такттын, педагогикалык техника менен чеберчиликтин, педагогикалык сабаттуулуктун жана билимдүүлүктүн көрүнүшү.

Ал эми мугалимдердин педагогикалык маданияты – бул таалим тарбия берүү ишмердүүлүгүн жүргүзгөн адамдардын кесипкөйлүк, тарбиячылык маданияты болуп, ал өз ичине педагогикалык билим, ойлоо, чыгармачылык ж.б. камтыйт.

Мугалимдердин педагогикалык маданиятынын ата-энелердин педагогикалык маданиятынан айырмасы – алар атайын ЖОЖду бүтүргөн дипломдуу адис катары педагогикалык маданиятты мамлекеттик стандарт жана программанын талабына ылайык жогорку даражада билип, өздөштүрүүсү керек. Ошондой адистик даражада педагогикалык маданияты жогорку деңгээлде өздөштүргөн мугалим, класс жетекчи, тарбиячылар гана ата-энелердин педагогикалык маданиятынын өсүүсүнө жана калыптануусуна таасир берүүсү мүмкүн. [8, 17-19б.]

Мугалимдин педагогикалык маданиятына байланыштуу негизги маселелердин бири алардын адепахлак, кулк мүнөзүнүн сапаттары. Аалым болуу оңой, адам болуу кыйын демекчи, биз мугалимдердин педагогикалык маданиятын өстүрүүдө, алардын чыныгы инсандык сапаттарын: чынчылдык, адамгерчилик, адилеттүүлүк, кичипейилдик, ой-өрүшү кругозорун ж.б. сапаттарын тарбиялап, өстүрүүгө чоң маани берүү зарыл.

Ал эми мугалимдин ишмердүүлүгүн жогорулатуучу жекече сапаттар катары: жарандуулук, иштиктүүлүк, жоопкерчилик, чыгармачылык ой жүгүртө билүүсү, өз жумушун терең билүүсү, бийик маданияты жана башкалар эсептелет. Класс жетекчилердин педагогикалык маданиятын жогорулатуу мектептеги класс жетекчилердин методикалык бирикмесинин жардамында ишке ашырылат.

Ал эми жаш мугалимдердин педагогикалык маданиятын өстүрүү үчүн тажрыйбалуу мугалимдерден үлгү алуу менен “Жаш мугалимдер мектебин” уюштурууга болот. Жаш мугалимдер мектебинин максаты – мектеп, аймак, район масштабында жаш мугалимдерди бириктирип, алардын проблемаларын чечүүгө, педагогикалык кесиптин сырларын үйрөнүүгө, педагогикалык маданиятын өстүрүүгө, билимтарбия чыгармачылыгын өстүрүүгө жардам берүү. Аймактык, Кыргызстан, дүйнөлүк педагогикалык идея, тажрыйбаны үйрөнүү, устат, чыгармачыл, насаатчы мугалимдер менен байланышты орнотуу. Жогорудагылардын негизинде кесиптик чеберчилигин арттыруу болуп саналат. [7, 9б.]

Ата-энелердин педагогикалык маданиятын, билим деңгээлин өркүндөтүү, балдары менен кошо окуу маданиятын арттыруу маселеси мугалимдердин педагогикалык маданиятынан көз каранды, ошол себептүү мектептердеги билим-тарбия сапатын жакшыртуу үчүн ата-энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатууну кааласак, анда:

1. Педагогикалык окуу жайларда болочок мугалим студенттердин ата-энелер менен иштөө компетенттүүлүгүн калыптандыруунун теориялык жана социалдык-педагогикалык маселелерине көңүл буруп, жакшыртуу зарыл деп ойлойм.

2. Областык жана республикалык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институттары жана метод борборлордо курска келген мугалимдер үчүн өзгөчө класс жетекчилер үчүн үй-бүлө, ата-эне менен иштөө, ата-энелердин педагогикалык маданиятын, билим деңгээлин жогорулатуу боюнча атайын курстарды киргизүү учур талабы деп эсептейм. [9, 11б.]

Ошондой болсо да ата-энелердин педагогикалык маданиятын, билим деңгээлин жогорулатууда материалдык чөйрө да маанилүү рол ойнойт. Мында мектепте жана үй-бүлөдө ата-энелердин информациялык технологиялардын болуусу жана аларды пайдаланууга үйрөтүү, ата-энелер үчүн бала тарбиясы жөнүндө фильм, слайд, видеоролик жана башкалар топтоштурулуп, демонстрацияланышы керек. Мына ушуларды эске алып төмөнкүлөргө токтолдук:

1. Мектептерди компьютер ж.б. окуу техникалары менен камсыз кылууга көңүл бурулса жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүгү ата-энелерге да берилсе;

2. Айыл жериндеги бардык эле үй-бүлөдө компьютер болбогондугу үчүн азырынча чөнтөк телефонду колдонууну, пайдалуу билим алуу процессине айландыруу;

3. Акырындап үй-бүлөлөрдө интернеттин болуусу үчүн үгүт иштерин жүргүзүү жана ага болгон кызыкгууну окуучуларда гана эмес ата-энелерде да ойготуу;

4. Ата-энелерге зарыл болгон маалымат программаларды интернеттен табуу, көчүрүп алуу, бөлүшүү процесстерин үйрөтүү жана жайылтууга көмөктөшүү;

5. Телерадио аркылуу ата-энелердин педагогикалык маданиятын, билим деңгээлин жогорулатуу боюнча атайын программа, телеберүүлөрдү, серия-сабактарды, акыл-таймаштарды уюштуруу. Бугу мисал катары айта кетсек, Баткен облусунун губернаторунун орун басары Ч.Саттарованын колдоосу менен Г.Мадаминовдун "Энелер мектеби" сабактары 2018-жылдын апрель айында 19 күн телесабак болуп, 15-20 минутадан берилген жана бул телеберүү ата-энелер, коомчулук арасында өтө чоң кызыгуу, талкууну жана колдоону пайда кылгандыгын тануугa болбойт. [4, 14-17б.]

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Акматов К.К., Маматов Т. "Эң мыкты Ата!" – Б. «КРЕАТИВ», 2020.
2. Акматов К.К., «Бала тарбиялоодогу жаңы ыкмалар» - Б. «КРЕАТИВ», 2019.
3. Березина Т.А., Хоменко И.А. Беседа для родителей "Наша семья и ребенок"
3. Мадаминов Г.М. «Акыл эмгегинин маданияты» – Б., 2019.
4. Мадаминов Г.М. «Ата энелер сиздер үчүн" – Б., 2020.
5. Макаренко А.С. – «Книга для родителей» - М.: Litres, 2022.
6. Макаренко А.С. – «Правильно воспитывать детей. Как? – М.: ООО «Издательство АСТ», 2013-ж.
7. Симоненко В.Д. Общая и профессиональная педагогика" / Учебное пособие для педагогических вузов. М.:, 2007.
8. Сухомлинский В.А. "Мугалимге жүз насаат" / которгон Д.Айтмамбетов – Ф.: Мектеп, 1983.
9. Ушинский К.Д. ""Моя система воспитания. О нравственности (сборник) – М.: Litres, 2022.

УДК 37:37.02

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ПРАВОВЕДЕНИЕ» В СРЕДНЕ-ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Акматбеков Мар Зулпуевич - преподователь
mar_akmatbekov@mail.ru
ЖАГУ имени Б. Осмонова, г.Жалал-Абад,
Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы эффективности, цели и задачи использования инновационных методов при подготовке специалистов по специальности «Правоведение». Уточняется необходимость разработки и внедрения, соответствующей современным реалиям, интерактивные методы обучения в преподавании русского языка. Определяется повышение мотивации обучающихся при изучении русского языка. Описывается компиляция существующих классических образовательных методик с инновационными методами обучения, а также роль инновационных методов в повышении качества образования.*

Ключевые слова: *ситуация, практическая необходимость, традиция, мотивация, информационно - коммуникационные технологии, компиляция, коммуникативность, академическая мобильность, компетентность.*

ОРТО КЕСИПТИК ОКУУ ЖАЙЫНДА «УКУК ТААНУУ» АДИСТИГИ БОЮНЧА ОРУС ТИЛИ САБАКТАРЫНДА ОКУТУУНУН ИННОВАЦИЯЛЫК МЕТОДДОРУН КОЛДОНУУ

Акматбеков Мар Зулпуевич - окутуучу
mar_akmatbekov@mail.ru
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад
шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада «Укук таануу» адистиги боюнча адистерди даярдоодо инновациялык ыкмаларды колдонуунун натыйжалуулугу, максаттары жана милдеттери каралат. Орус тилин окутууда заманбап реалдуулукка жооп берген интерактивдүү окутуу методдорун иштеп чыгуу жана ишке киргизүү зарылдыгы көрсөтүлөт. Студенттердин орус тилин үйрөнүүгө мотивациясын жогорулатуу аныкталат. Учурдагы классикалык билим берүү ыкмаларын инновациялык окутуу методдору менен чогултуу, ошондой эле билим берүүнүн сапатын жогорулатууда инновациялык ыкмалардын ролу жөнүндө баяндалат.*

Ачкыч сөздөр: *кырдаал, практикалык зарылчылык, салт, мотивация, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар, компиляция, коммуникация, академиялык мобилдүүлүк, компетенттүүлүк.*

THE USE OF INNOVATIVE TEACHING METHODS IN THE LESSONS OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE SPECIALTY "JURISPRUDENCE" IN A SECONDARY PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTION

Akmatbekov Mar Zulpuyevich - teacher
JASU named after B. Osmonov, Jalal-abad city,
Republic of Kyrgyzstan

Annotation: *This article discusses the issues of efficiency, goals and objectives of using innovative methods in the training of specialists in the specialty "Jurisprudence". It clarifies the need to develop and implement, corresponding to modern realities, interactive teaching methods*

in the teaching of the Russian language. The increase in the motivation of students in the study of the Russian language is determined. It describes the compilation of existing classical educational methods with innovative teaching methods, as well as the role of innovative methods in improving the quality of education.

Key words: *factor, innovative methods, adaptation, electronic resources, information and communication technologies, attribute, strategic task, system modernization, competence.*

Благодаря благоприятной геополитической и экономической ситуации между Кыргызстаном и Россией, интерес к русской культуре, традициям и языку не только не ослабевает, но и наоборот, крепнет год от года. Сотрудничество с Россией, где русский язык является государственным, создаёт жизненную необходимость изучения русского языка нашими гражданами. Множество государств проявляют интерес в изучении русского языка, естественно, принимая во внимание тот факт, что русский язык является родным для огромного количества жителей земного шара, в том числе признано Организацией Объединенных Наций, включившей русский язык в перечень языков, используемых при проведении Генеральных ассамблей ООН.

В нынешнее время внедрение курса русского языка в учебный процесс весьма актуально и соответствует духу времени. Академическая мобильность обучающихся предполагает свободное владение несколькими иностранными языками, что представляется вполне закономерным в контексте системы многополярного мира и поликультурной образовательной парадигмы.

Соответственно, перед преподавателем русского языка остро встает вопрос о необходимости разработки и внедрения, соответствующей современным реалиям, интерактивные методы обучения в преподавании русского языка. Одним из главных аспектов при решении этой проблемы следует считать стремление к повышению мотивации обучающихся при изучении русского языка. Необходимо увеличивать эффективность учебного процесса, рассматривать и внедрять новые методы, технологии в обучения русскому языку. Этого можно добиться путем компиляции существующих классических образовательных методик с инновационными методами обучения. [6]

В систему методики преподавания русского языка должна быть положена коммуникативная деятельность, которая ориентирует обучающегося на финальное достижение цели коммуникации, – выражение своих мыслей вербальным, свободным способом и их адекватное восприятие собеседником. Следовательно, методику преподавания русского языка следует строить на инновационных методах обучения, которые можно трактовать как совместную образовательную деятельность преподавателя и обучающегося в рамках определенной коммуникативной компетенции. Таким образом, основной целью современной методики преподавания русского языка становится развитие навыков коммуникации и межкультурного взаимодействия.

Использование интерактивных технологий при обучении русскому языку для обучающихся, имеет ряд определённых преимуществ: способствует формированию и дальнейшему развитию речевых навыков и умений; повышает мотивацию при изучении русского языка, т.к. расширяет горизонты общения и возможности для исследования культурных, социальных, философских аспектов жизни страны изучаемого языка; нивелирует неуверенность в своих силах и устраняет «страх языковой ошибки». [2]

Сочетание традиционных методов работы с инновационными образовательными технологиями приносит наибольший эффект от использования. Следовательно, помимо традиционных и привычных занятий по русскому языку с базовым набором упражнений на закрепление, целесообразно внедрять и нетрадиционные формы обучения, базирующегося на интерактивности как основном принципе учебного процесса. Где коммуникативная составляющая будет являться основным. Коммуникативность опирается

на различные схемы взаимодействия преподавателя и обучающегося и привносит элемент импровизации в запланированный ход учебного процесса: подобная педагогическая технология помогает увлечь обучающегося, помочь ему рассмотреть языковую ситуацию с разных сторон, адекватно отреагировать на нее, выразить свои мысли и представления о предмете обсуждения, тем самым помогает обучающемуся погрузиться в языковую среду, начать думать на изучаемом языке, рассуждать на нем и изъясняться. [4]

В настоящее время при преподавании русского языка широко применяются такие интерактивные методы обучения, как работа в парах или группах, командные, мозговой штурм, кроссворды лингвистические, кейс-задания, ролевые игры, проекты, интерактивные экскурсии, дискуссии, дни русской культуры, языка и письменности, литературные вечера и конференции, мультимедийные и сетевые технологии и проч. Многие из перечисленных методов являются достаточно традиционными в современной педагогической системе, иные же методы воспринимаются неоднозначно и считаются нетрадиционными, инновационными формами педагогической деятельности. Внедрение инновационных методик преподавания необходимо для повышения качества преподавания и мотивации обучающихся.[3]

Грамотная компиляция инновационной интерактивной педагогики и существующей методической традиции помогут современным преподавателям русского языка добиться значительных успехов в образовательном процессе, показать положительную динамику и готовность противостоять всем вызовам современного мира.

В настоящее время в средне-специальных учебных заведениях основой современного образования является: **подготовка конкурентоспособных, компетентных, активно участвующих в общественных процессах, стремящихся к лидерству, кадров с высоким качеством средне-профессионального образования.**

Цель и задачи

В связи с этим система современного средне-специального образования определила задачу профессиональной деятельности учителя – сформировать у учащихся способность к успешной социализации в обществе, активной адаптации на рынке труда.

Таким образом, целью учителя является разработка и использование инновационных методов в процессе обучения. Инновационные методы обучения характеризуются новым стилем при организации учебно-познавательной деятельности учеников. Педагоги новаторы признают, что в развитии творческих способностей учащихся и их интеллектуальной деятельности максимальные возможности представляет технология проблемного обучения.

Также, целью обучения русскому языку с использованием инновационных методов обучения является повышение уровня практического владения современным русским литературным языком. Овладение новыми навыками и знаниями в этой области совершенствование имеющихся неотделимо от углубления основных характерных свойств русского языка как средство и общения и передачи информации, а также расширение общегуманитарного кругозора, опирающегося на владение богатым коммуникативным, познавательным и эстетическим потенциалом русского языка.

Задачей инновационных технологий является совместный поиск преподавателя и учащегося в производстве новых знаний. Оба субъекта образовательного процесса, преподаватель и студент, являются партнерами в рефлексивном добывании знаний. Прошлый опыт в подготовке специалистов уже не представляет больше жизненно важной ценности, компетентностные характеристики, навыки самостоятельного принятия решений в непредвиденных ситуациях имеют в современном обществе большую значимость. И в современной образовательной системе у преподавателя больше консультирующая роль, чем обучающая. Он знает пути и способы поиска, добывания

новых знаний, а новое становится предметом совместного поиска преподавателя и студента.
Инновациями в обучении являются новшества, нововведения в содержании образования, в формах и методах обучения, в отношениях «преподаватель – студент».

На своих занятиях при обучении русскому языку учащихся колледжа по специальности «Правоведение», мною активно применяются интерактивные методы и приѐмы для развития креативных способностей учащихся такие как: кластеры, инсерт, диаграмму Вена, Т-схему, стратегия ЗХУ.
Приведу пример на основе метода «инсерт».
Одним из современных требований к занятиям русского языка является работа с текстом. В связи с этим, мною используется в своей работе следующая форма занятия, как исследование на основе метода «инсерт». В самом названии «занятие - исследование» просматривается основная задача - исследование языкового материала на основе текстов.
При работе с текстом, мною подбираются тексты соответствующие специальности учащихся, они должны быть небольшого объёма и не слишком сложные. При работе с текстами в основном применяю метод «инсерт».
Этот метод «инсерт» является одним из самым продуктивных методов т.к. при работе по этому методу на примере текста «Корысть», учащиеся учатся размышлять, анализировать, рассуждать, делать определенные выводы. Проводятся жаркие дебаты и споры на вопрос: «Почему некоторые граждане идут на корыстные действия ради наживы?». Стирается грань между преподавателем и учащимся. Происходит совместный поиск преподавателя и учащегося в решений определённого вопроса. Оба субъекта образовательного процесса, преподаватель и студент, являются партнерами в рефлексивном добывании правды жизни. При работе над текстом, учащиеся, также выполняют разнообразные грамматические задания, составляют предложения с трудными словами из текста, делают синтаксический разбор некоторых предложений и т. д.
Стратегия – «инсерт»
Прочитайте текст, маркируя его специальными значками:

- V — я это знаю;
- + — это новая информация для меня;
- - — я думал по-другому, это противоречит тому, что я знал;
- ? — это мне непонятно, нужны объяснения, уточнения.

Корысть

Корысть (корыстные побуждения) – в уголовном праве один из возможных мотивов преступления, состоящий в стремлении к наживе, обогащение путём совершения преступлений. Уголовное право относит корысть к числу обязательных условий ответственности уголовной или отягчающих ответственность обстоятельств. Для отдельного составов преступления корысть является обязательным признаком. Для некоторых составов преступления корыстные побуждения являются квалифицирующим признаком.
Например, убийство считается совершенным при отягчающих обстоятельствах, если имели место корыстные побуждения, причем корысть может проявляться не только в стремлении получить конкретное имущество, но и какие-либо имущественные права (напр. получить право наследования, избавиться от уплаты алиментов). Во всех других случаях, когда корысть специально не предусматривается в качестве мотива данного состава, совершение преступления из корыстных деяний является обстоятельством, чающим ответственность виновной.
Заполните таблицу

V	+	—	?

Беседа по тексту

- Почему корысть в уголовном праве является одним из возможных мотивов преступления?
- Для каких преступлений корысть является обязательным признаком?
- Для каких преступлений корыстные побуждения являются квалифицирующим признаком?
- В каких случаях корысть специально не предусматривается в качестве мотива преступления?

Вывод:

Нынешняя традиционная система обучения несколько отстает от потребностей общества. Следовательно, перед преподавателем русского языка возникает важнейшая задача внедрять в процесс обучения интерактивные технологий обучения. Внедрение поможет повысить качество обучения, проявит интерес и мотивацию у учащихся к русскому языку. Улучшать эффективность учебного процесса путём внедрения копиляции, сочетая традиционные с нетрадиционными методами. Коммуникативность – должна является одной из неотъемлемой частью обучения. Учащийся должен свободно общаться, свободно выражать свои мысли и не чувствовать «страха языковой ощибки». Помочь погрузиться в языковую среду, начать думать на изучаемом языке, рассуждать на нём и изъясняться. Наша задача воспитать кадров конкурентоспособных, компетентных, высоко профессиональных, стремящихся к лидерству, умных, грамотных, соответствующих современным требованиям.

Использованная литература:

1. Алтухова, О.Н. Преподавание русского языка как иностранного в условиях внеязыковой среды (из опыта работы в Малайзии) / О.Н. Алтухова, О.П. Игнатенко, О.В. Самохина // Paradigmata poznani. – 2016. – №2. – С. 54–56.
2. Капитонова, Т.И. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному / Т.И. Капитонова, Л.В. Московкин, А.Н. Щукин; под ред. А.Н. Щукина. – М.: Русский язык; Курсы, 2008.
3. Резникова, А.В. К вопросу о роли инновационных образовательных технологий при обучении иностранным языкам в современной образовательной парадигме / А.В. Резникова, Н.Г. Вартанова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №5. – С. 454.
4. Канарская О. В. Инновационное обучение. СПб,
5. Логвина И., Мальцева-Замковая Н., Рождественская Л. Есть «Надежда»! Итоги сетевого образовательного проекта. Русский язык за рубежом, 4,
6. Мировые образовательные технологии: основные тенденции, проблемы адаптации и эффективность. Материалы республиканской научно- методической конференции, 25-26 апреля, Алматы,
7. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения или как интересно преподавать: Учебное пособие. 2009
8. Инновационные методы обучения русскому языку. Автор: Кенжекулова А.А. Журнал: «Вестник» Актюбинского университета им. С.Баишева. 2012.

* * *

УДК 37.01843

ДИСТАНТТЫК ОКУТУУДАГЫ МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Ивлева М.Б.- магистрант
Бекмамат Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад шаары, Кыргызстан

Аннотация: *ЖОЖдордо дистанттык окутууну ишке ашыруу үчүн колдонулган маалыматтык технологиялардын оң жана терс жактары талкууланат: кейс-технологиялар, спутниктик жана телекөрсөтүү технологиялары жана тармактык технологиялар. Дистанттык окутууну уюштурууга катышкан маалыматтык технологиялар салыштырылат. Ал ошондой эле онлайн окутуу кызматтарын функционалдуулук жана онлайн лекциялар, семинарлар жана лабораториялар үчүн мүмкүнчүлүктөр жагынан сүрөттөйт.*

Негизги сөздөр: *технология, кейс технологиясы, прогресс, окутуу, интернет, технология, мүмкүнчүлүк, тармак, ыкма, түшүнүү, дистанттык окутуу, илим.*

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Ивлева М.Б.- магистрант
ЖАГУ имени Бекмамат Осмонова
город Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация: *Обсуждаются положительные и отрицательные стороны информационных технологий, используемых для реализации дистанционного обучения в вузах: кейс-технологии, спутниковая и телевизионная техника и сетевые технологии. Сравниваются информационные технологии, задействованные в организации дистанционного обучения. В нем также описаны услуги по организации онлайн-обучения с точки зрения как функциональности, так и возможностей для проведения онлайн-лекций, практических занятий и лабораторных работ.*

Ключевые слова: *технология, кейс-технология, прогресс, обучение, интернет, техника, возможность, сеть, метод, понимание, дистанционное обучение, наука.*

INFORMATION TECHNOLOGIES IN DISTANCE LEARNING

Ivleva M.B. - undergraduate
JAGU named after Bekmamat Osmonov
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Abstract: *The positive and negative aspects of information technologies used for the implementation of distance learning in universities are discussed: case technologies, satellite and television technology and network technologies. The information technologies involved in the organization of distance learning are compared. It also describes online learning services in terms of both functionality and opportunities for online lectures, workshops, and labs.*

Key words: *technology, case technology, progress, learning, internet, technology, opportunity, network, method, understanding, distance learning, science.*

Теперь, в ответ на социальный прогресс, науку и информационные технологии, возникла ситуация относительно перспектив развития дистанционного обучения и его места как системы в образовательной системе. Современные информационные технологии позволяют вести учебный процесс удаленно. Важным преимуществом дистанционного обучения является то, что он всегда в курсе; он использует несколько информационных технологий для проведения обучения или переподготовки, что позволяет проводить

обучение через Интернет. Технологии, широко используемые в дистанционном обучении можно разделить на три типа.

К первому типу относится кейс-технология - технология, основанная на приобретении комплектов учебных материалов (на бумаге и на компакт-дисках) и отправке их студентам для самостоятельного изучения. Для выбора этого типа потребуются учебные пособия (как в бумажной, так и в электронной форме), которые должны быть доступны на протяжении всего курса и которые должны содержать необходимая теоретическая информация и практические задания. Задания, которые будут выполнять студенты. Для внедрения кейс-технологии в дистанционное обучение и успешного выполнения студентами заданий также необходимо сопровождение тьютора - куратора, который поддерживает все возможные виды общения со студентами.

Это означает, что ученик может в любой момент обратиться к своему наставнику для консультации по тому или иному вопросу. При необходимости репетитор может лично встретиться со студентами.

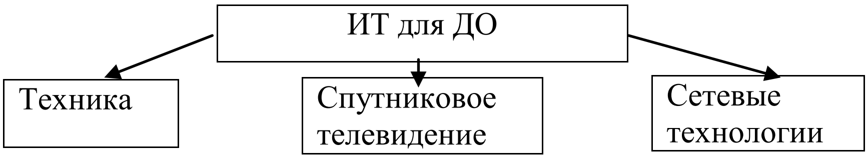

1. Виды информационных технологий в дистанционном образовании

Однако реализация кейс-технологии (обучения) - технологии, основанной на применении ситуационно-обучающих методов обучения, будет способствовать лучшему обучению студентов и большей вовлеченности в материал.

Сравнительно недавно началось активное использование кейс-технологии (тренинга) в образовании, и сейчас такой подход стал популярной технологией обучения. Преимущества метод случая:

Практическая направленность. Кейс-метод позволяет применять теоретические знания для решения практических задач. Этот подход обеспечивает более широкий взгляд на процессы;

- Интерактивный формат. Кейс-метод обеспечивает более эффективное усвоение

материал благодаря высокой эмоциональной вовлеченности и активному участию студентов. Участники погружаются в ситуацию: кейс имеет главного героя, на место которого команда ставит себя и решает задачу от своего имени. В упор в обучении делается не на усвоение готовых знаний, а на их развитие;

- Конкретные навыки. Кейс-метод позволяет улучшить «гибкие навыки», которые крайне необходимы для реального рабочего процесса.

Следующий тип - спутниковое телевидение. Это технология, реализующая телевизионное обучение, а также пополнение и обновление информации в локальных сетях по каналам спутниковой связи. Это очень дорого, и поэтому не очень потребность. У него также плохая интерактивность, что означает слабую обратную связь. На сегодняшний день в России только Негосударственное образовательное учреждение «Современный гуманитарный университет» имеет эту технологию, разработанную еще в 1997 году в качестве эксперимента для тестирования и анализа различных аспектов дистанционного обучения, а также для подготовки нормативных документов Минобрнауки.

Третий тип - сетевые технологии. Это технология, основанная на использовании Интернета для предоставления студентам учебных материалов и их обучения.

Сетевые технологии, наиболее подходящие для использования в дистанционном обучении, включают:

- Вебинары;
- Мультимедийные лекции и лабораторные практикумы;

- Электронные мультимедийные учебники;
- Компьютерные системы обучения и тестирования;
- Имитационные модели и компьютерные тренажеры;
- Консультации и тесты с использованием телекоммуникаций;
- Встречи по видеоконференцсвязи.

2. Возможности удаленных информационных технологий

Рассмотрим сравнительные характеристики информационных технологий для дистанционного обучения. Сравнительная характеристика информационных технологий, задействованных в организации дистанционного обучения, представлена в таблице 1.

Типы	Инструменты	Характеристики	Актуальность
Техический	- Аудиовизуальные СМИ (печатные, аудио видео материалы), - Электронная почта	- Низкое общение интерактивность. -Стоимость про дукции линейно зависит по количеству сту дентов. - Известные методы разработки учебных материалов. -Высокая долговечность -Средняя интерактивность. - Низкая стоимость	Облачное хранилище, почтовые сервисы (Google, Mail, Яндекс), системы онлайн-библиотек
Сетевые технологии	Видеоконференцсвязь в режиме реального времени через Интернет	- Высокая степень интерактивности. - Использование широко распространенных компьютерные платформы. - Низкая стоимость.	Порталы дистанционного обучения, Google Classroom платформа, видео услуги конференц-связи (Skype, Zoom)
Телевизионно-спутниковая техника	Видеоконференцсвязь через цифровой выделенный спутник канал с использованием сжатие видео. - Видеоконференцсвязь через аналоговый спутник канал	- Высокая степень интерактивности, хорошая передача изображения качественный. - Высокая цена. -Максимально возможное передача изображения качество при минимальном технологическом задержка в изображении и передача звука	Телесабак

Для правильного усвоения всего материала в процессе дистанционного обучения все вышеперечисленные виды технологий дистанционного обучения используются в разных пропорциях. Теоретический материал можно заранее записать и представить в виде видеолекций. В то же время, чтобы получить обратную связь от студентов, имеет смысл читать онлайн-лекции, чтобы отвечать на вопросы или более подробно объяснять материал.

3. Описание услуг по организации онлайн-обучения

Такие сервисы, как Skype, Zoom и Discord подходят для проведения онлайн-лекций с точки зрения функциональности и возможностей. Для создания полного и систематического

курса с использованием видеороликов, тестов, заданий и т. Д. Удобно использовать, например, такую платформу, как Google Classroom, которая организована специально для обучения. Платформа позволяет своим пользователям:

- Создать свой класс / курс;
- Организовать зачисление студентов на курс;
- поделиться со студентами необходимым учебным материалом;
- Предлагать задания студентам;
- Оценивать задания студентов и следить за их успеваемостью;
- Организовать общение между студентами.

Оказалось, что приложение, изначально ориентированное на геймеров, очень хорошо подходит для проведения онлайн-лекций. Discord - это бесплатный мессенджер с поддержкой двустороннего обмена голосовыми сообщениями и видеоконференций.

Приложение может организовывать голосовые конференции, где есть возможность настроить канал связи и работать по принципу push-to-talk, создавать публичные и приватные чаты для обмена текстовыми сообщениями.

К достоинствам приложения можно отнести простой интерфейс, хорошие возможности для назначения прав, качественное общение, а также возможность создавать отдельные чаты для людей, чтобы они не пересекались друг с другом, возможность совместного использования экрана. Текстовый чат поддерживает прикрепление файлов, изображений и вставку ссылок.

Также существуют сервисы, изначально предназначенные для видеоконференций, популярность которых растет с каждым годом. Например, ZOOM.US - облачная платформа для проведения онлайн-видеоконференций и вебинаров в высоком разрешении. Однако дыра в безопасности была обнаруженной на платформе, который позволяет удаленному неавторизованному злоумышленнику удалять пользователей из конференций, отправлять фальшивые сообщения от имени пользователей или перехватывать общие экраны.

Тем не менее, многие платформы зарекомендовали себя в онлайн-обучении и никогда не обвинялись в небезопасности использования, например, система дистанционного обучения российской разработки Teachbase.

Teachbase - это система с удаленным доступом, что означает, что вам не нужно устанавливать ее на свой компьютер или мобильное устройство, обслуживать и настраивать. При всей своей простоте Teachbase имеет широкий набор функций. Доступные возможности включают:

- Личный кабинет для каждого пользователя. Когда вы входите в свою учетную запись, вы сразу видите материалы, предназначенные для обучения;
- Тестирование после изучения материала с настройками параметров проверки;
- Статистические отчеты для организатора курса для анализа и улучшения курса;
- База пользователей, которую можно фильтровать;
- Инструменты редактирования - с материалами курса можно работать прямо в системе. Автор может иметь свободное место на сервере для удаленного хранения материалов;
- Общение между пользователями с помощью вебинаров и других инструментов.

Еще одна сетевая технология для дистанционного обучения, которая является основой дистанционного обучения в большинстве высших учебных заведений и курсов повышения квалификации, - это технология MOODLE, которая позволяет образовательным учреждениям создавать онлайн-ресурсы для обучения, тестирования и сдачи экзаменов. Суть данной технологии - создание интерактивного веб-сайта учебного заведения, на котором должны зарегистрироваться как студенты этого учебного заведения, так и их преподаватели. Содержание этого веб-сайта, который по сути является учебной платформой, на которой происходит весь процесс дистанционного обучения, состоит из

следующих компонентов. Во-первых, это прямое общение между учениками и преподавателями посредством обмена электронными сообщениями и видеоконференций. Воспитатель также использует этот ресурс для размещения учебных материалов для самостоятельного изучения с последующей их проверкой. Студенту разрешается выполнять следующее задание только после выполнения предыдущего, что обеспечивает непрерывность и последовательность учебного процесса.

Каждое задание оценивается как учителем, оценка которого может быть субъективным, так и итоговым тестированием с использованием тестовой системы. Эта система позволяет объективно оценить знания и пробелы студента и, при необходимости, указать на них студентам и помочь им усвоить новый материал. Поскольку итоговая оценка по предмету основывается на сумме баллов, полученных за выполнение каждого из заданий, а также на общей оценке заданий учителем, эта система дистанционного обучения хорошо зарекомендовала себя.

Если проблема с лекционными материалами решается без проблем благодаря сетевым технологиям, то вопрос с практическими и лабораторными работами еще не решен полностью. Он не подходит для всех специальностей и не все дисциплины, а также их практические занятия можно реализовать удаленно. Тем не менее, некоторые из них могут быть выполнены с использованием тех же Интернет-технологий. На многих платформах, например в Google Classroom, вы можете создавать онлайн-тесты, как для оценки понимания лекционных материалов, так и для проверки своих знаний. В облачном сервисе, все о том же Google, студенты могут познакомиться с документами Google и таблицами Google (сетевые аналоги Word и Excel) и научиться использовать их основные функции под руководством преподавателя. Учитель может оставлять комментарии к определенному месту в документе и выделять ошибки, а также учеников, которые могут отмечать места, вызывающие затруднения.

Заключение

Исходя из всего вышесказанного, к положительным сторонам дистанционного обучения можно отнести:

- Использование технологий дистанционного обучения позволяет учителю вести одновременное обучение гораздо большего числа студентов, чем при очной форме обучения;
- Студенты, обучающиеся дистанционно, могут сами решить, сколько времени в семестре посвятить изучению материала, то есть составить для себя индивидуальный график обучения, который может повысить успеваемость, если студент также имеет работу;
- Относительная дешевизна получения знаний - еще один плюс дистанционного обучения. Получение диплома университета, в котором вы учились дистанционно, в среднем будет стоить примерно в три раза меньше, чем обучение на дневном отделении. Тем не менее, довольно много университетов предлагают дистанционное обучение в чистом виде.

Дистанционное обучение очень подходит занятым студентам. Однако помимо положительных моментов есть и отрицательные. К недостаткам дистанционного обучения можно отнести:

- Потребность в сильной мотивации. Студенты дистанционного обучения самостоятельно осваивают практически все учебные материалы. Это требует большой силы воли, ответственности и самообладания. Не каждый может поддерживать необходимый темп обучения без какого-либо внешнего контроля;
- Дистанционное образование не способствует развитию коммуникативных навыков. При дистанционном обучении личный контакт студентов друг с другом и учителями минимален, если не полностью отсутствует. Следовательно, эта форма обучения не подходит для развития коммуникативных навыков, уверенности в себе и командной работы;

- Отсутствие практических знаний. Дистанционное обучение по специальностям, предполагающим большое количество практических занятий, затруднено. Даже самые современные тренажеры не заменят личный опыт будущих врачей или учителей.
- Проблема идентификации пользователя. Пока что самый эффективный способ проверить, сдал ли студент экзамены или тесты честно и самостоятельно, является видеонаблюдение, что не всегда возможно. Поэтому для итоговой аттестации студенты должны лично явиться в Университет или его филиалы.
Глядя на недостатки, легко сделать вывод, что дистанционное обучение подходит далеко не всем: если человек лучше слушает информацию, то такое обучение может показаться скучным и трудным. Если кто-то не может обменять живое общение с учителем и другими учениками на переписку по электронной почте, Интернет-образование вряд ли им подойдет.
В заключение можно сделать вывод, что преимущества и недостатки информационных технологий в дистанционном образовании примерно равны, поэтому разработка технологий для лучшего использования в образовании еще впереди.

Литература:

1. Рут Колвин Кларк и Ричард Э. Майер. Электронное обучение и наука об обучении. - Wiley, (2016).
2. Кутузов О., Татарникова Т. Об ускорении имитационного моделирования. В материалах 22-й Международной конференции по мягким вычислениям и измерениям 2019 г., SCM 2019, стр. 45-47, (2019). DOI: 10.1109 / SCM.2019.8903785.
3. Арсентьев Д.А., Грицук А.В. Информационные системы в дистанционном образовании. Вестник МГУП им. Ивана Федорова, №1. 5, 17-18 (2015).
4. Бейкер К. Успех LMS: пошаговое руководство по администрированию системы управления обучением. - Лос-Анджелес, (2014).

* * *

УДК 37.018.43

ДИСТАНТТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Ивлева М. Б. - магистрант
Бекмамат Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад шаары, Кыргызстан

***Аннотация**: Бул макалада аралыктан окутуу көп көңүл буруууну талап кылган себептердин тизмеси келтирилген. Маалыматтык коомдо окуу стратегиясы да абдан өзгөрүүдө жана анын эң негизги өзгөчөлүгү – маалыматтык технологиялардын кеңири колдонулушу.*
***Негизги сөздөр**: окутуу, окутуу, билим берүү, билим берүү системасы, лекциялар, иштеп чыгуу, методика, окуу процесси, технология, иштеп чыгуу, методология, прогресс, система, ачык окутуу, электрондук китепкана.*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ивлева М. Б. – магистрант
ЖАГУ имени Бекмамата Осмонова
город Жалал-Абад, Кыргызстан

Аннотация: *В данной статье даётся перечисление причин почему же дистанционное обучение требует большого внимания. В обществе информации очень сильно меняется и стратегия обучения, причем важнейшей его чертой является широкое использование информационных технологий.*

Ключевые слова: *обучение, подготовка, образование, система образования, лекции развитие, метод, учебный процесс, технология, развитие, методология, прогресс, система, открытое обучение, электронная библиотека.*

DIDACTIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF DISTANCE EDUCATION SYSTEMS

Ivleva M. B. - undergraduate
JASU named after Bekmamat Osmonov
Jalal-Abad city, Kyrgyzstan

Annotation: *This article lists the reasons why distance learning requires a lot of attention. In the information society, the learning strategy is also changing very much, and its most important feature is the widespread use of information technology.*

Key words: *learning, training, education, education system, lectures, development, method, educational process, technology, development, methodology, progress, system, open learning, electronic library.*

Всемирная паутина сделала доступ к информации и распространение образовательного контента доступным для значительной части населения мира и помогла перевести дистанционное образование (ДО) в цифровую эру. ДО становится все более распространенным во многих университетах по всему миру. Тем не менее, есть еще много университетов, которые не предоставляют такой возможности, потому что это не является частью их институциональной культуры. Поскольку ДО становится все более распространенным, странам и высшим учебным заведениям, которые не предоставляют курсы ДО, необходимо будет рассмотреть этот вариант, чтобы сохранить и увеличить количество своих студентов.

Основополагающая статья Кигана (1980) представляет ключевые аспекты ДО. Вот некоторые из элементов: физическое разделение учителя и ученика, обучение происходит в контексте образовательного учреждения, используются технические средства, учитель и ученик общаются, возможны встречи лицом к лицу, и используется промышленная модель предоставления образования. В последнее время различные определения ДО, по-видимому, основаны на точке зрения различных педагогов и отражают образовательную культуру каждой страны и ВУЗа. Тем не менее, некоторые общие дескрипторы, по-видимому, принимаются большинством заинтересованных сторон в этой области. Дистанционное образование — это образовательный опыт, при котором инструкторы и учащиеся разделены во времени и пространстве (Keegan, 2002), что означает, что оно может происходить вне академического учреждения и может привести к получению степени или сертификата.

До недавнего времени, такие понятия, как дистанционное обучение, заочное обучение, открытое обучение и д.р., практически разницы никакой не имели. Но в настоящем времени с этим столкнулись все. И теперь, все поняли значимость и востребованность дистанционного обучения (ДО). Оказалось, что у такого рода обучения хорошие перспективы, за счет реализации обучения всю жизнь. Однако, до сих пор стоит огромный вопрос ДО - это форма обучения или всё же технология? Что является серьезной проблемным вопросом, так как имеется ли стратегия, тактика реализаций ДО, и естественно, подготовка преподавателей к работе в ДО. В этой статье мы предлагаем вам

подробнее ознакомиться с организацией учебного процесса при использовании дистанционных образовательных технологий.

1)Учебный процесс, который проводится на ДО организовывается на основании учебных планов, разработанных на основе стандартов высшего образования и утвержденных в установленном порядке.

2) Главными видами учебных занятий при дистанционном обучении являются самостоятельные изучения учебных материалов, статей, лекций, консультаций, семинаров, что делает такого вида обучение одним из сильных при подготовке высококвалифицированных кадров.

3)При таком обучении всегда становится доступным в поиске материалов: электронных книг, сайтов, статей и т.д.

4) Лекционное занятие в системе дистанционного обучения представляет собой набор страниц (печатных или электронных) с необходимым учебным материалом, который слушатель должен изучить самостоятельно. В большинстве случаев лекция представлена в виде аудио или видеофайла. В том и другом случае живой контакт слушателя с преподавателем исключен.

5) Консультация – это учебный процесс, по которому студенты дистанционно получают ответы от преподавателя на конкретные вопросы. На ДО это становится куда доступнее.

6)Семинары представляют собой электронные дискуссии (Интернет-форумы). Непосредственно дискуссии предшествует подготовительный этап. Слушатель или студент получают от преподавателя задание к семинару и список литературы к изучению. Преимущество асинхронного семинара (текстового форума) заключается в том, что студент может присоединиться к обсуждению в любой момент, изучив при этом историю развития беседы. Однако семинары при дистанционном обучении эффективнее проводить в режиме on-line. Для этого все участники семинара должны быть в сети одновременно. Семинары могут проводиться и в виде web-конференций. Подобные занятия практически не отличаются от традиционных очных, так как участники видят друг друга на мониторах своих компьютеров.

7) Дискуссия – это учебное занятие, его проведение определяется преподавателем в связи с необходимостью решения текущей проблемы, которая возникла у студентов в ходе обучения.

8) Практическое занятие – это учебное занятие, во время которого происходит внимательное рассмотрение студентами отдельных теоретических положений учебной дисциплины. Для практического занятия студенты используют мультимедийные материалы для проведения практических занятий, размещенные на сервере дистанционного обучения, которые включают текстовый материал (с выделением особенно важных вопросов для усвоения), схемы, фотографии, видео. Практические занятия выполняются дистанционно, результаты высылаются преподавателю по электронной почте.

9)Лабораторное занятие – форма учебного занятия, которое предусматривает, что студенты лично проводят эксперименты или опыты с целью практического подтверждения отдельных теоретических положений, приобретают практические привычки работы с лабораторным оборудованием, техникой, методикой экспериментальных исследований в конкретной предметной области.

10)Студенты - это слушатели дистанционной формы обучения, которые работают по выбранной специальности, освобождаются от прохождения практик только по предложению кафедры, с обязательным представлением соответствующих документов в установленном порядке.

11)Основной формой входного и текущего контроля рекомендуются тестирования. Помимо этого, текущий контроль осуществляется во время проведения практических, лабораторных, семинарских занятий.

12)Испытания и зачеты сдаются студентами очно, в время экзаменационных сессий и по индивидуальному графику, который утверждается руководством университета.

13)Результаты текущего и семестрового контроля оцениваются в порядке, который определяется в соответствии с действующими положениями.

14)Результаты семестрового контроля хранятся в электронном виде и дублируются на бумажных носителях (экзаменационных и зачетных сведениях, книгах и зачетных книжках деканата).

В исследовании, сравнивающем онлайн-обучение и очное обучение, (2012) обнаружили, что студенты выбирают онлайн-курсы, чтобы избежать времени на дорогу до занятий и проблем с расписанием. Большинство как очных, так и онлайн-студентов не сталкивались с технологическими проблемами. Обе группы также обнаружили, что общение с инструктором было адекватным. Онлайн-студенты указали, что время ответа инструктора на вопросы было быстрым. Напротив, онлайн-студенты воспринимали общение со сверстниками как происходящее гораздо реже. Удовлетворенность курсом была сопоставима для обоих форматов. Ответы на другой опрос, касающийся онлайновых и традиционных форматов курсов, показали, что причины, по которым студенты посещают онлайн-курсы, включают гибкость, позволяющую приспособиться к рабочему и семейному расписанию, возможность избежать поездок в университет и доступность большего количества онлайн-курсов. Как онлайн, так и традиционные студенты согласились с тем, что традиционные курсы были проще, и они узнали больше в этом формате.

Очевидно, что дистанционное обучение должно приносить не менее квалифицированных и образованных людей, так как ДО - самостоятельное обучение, где приходится самому всему обучаться. На сегодняшний день ДО уже неотъемлемая часть Кыргызстана. Стоит отметить, что этот вид обучения один из современных видов обучения, поэтому ДО имеет полное на существование в системе образования с традиционными формами обучения.

Список литературы:

1. Густырь А.В. Проблемы нормативного обеспечения и выбора базовой модели дистанционного образования // Дистанционное образование в России. Постановка проблемы и опыт организации. Сост. Овсянников В.И. - М.:РИЦ "Альфа" МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2001.
2. Демкин В.П., Вымятнин В.М. Принципы и технологии создания электронных учебников: Электронный учебник. Томск, 2002.
3. Демкин В.П., Можаева Г.В. Технологии дистанционного обучения. - Томск, 2002.
4. Дистанционное образование в России. Постановка проблемы и опыт организации. Сост. Овсянников В.И. - М.:РИЦ "Альфа" МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2001.
5. Дистанционное обучение: Учебное пособие / Под ред. Е.С. Полат. - М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1998. - 192 с.
6. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М., 1981.
7. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Полат Е.С. - М.: Изд. Центр "Академия", 2001. - 272 с.

* * *

УДК: 159.9.010

ГУМАНДУУ ПЕДАГОГИКА УЛУТТУН ӨНҮГҮҮ БАШАТЫ КАТАРЫ

Найманбаев Муктарбек Жумашович п.и.к., доцент
Шишкараева Ажар Козубаевна улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

***Аннотация**: Макалада гумандуу педагогиканын окутуу жана тарбиялоо процессине тийгизген таасири көрсөтүлүп, тиешелүү сунуштар берилген.*

***Түйүндүү сөздөр:** окутуу, тарбия, гумандуу педагогика, үч муундан турган үй-бүлө модели, жөндөмдүүлүк, шык, боорукердик, мээримдүүлүк, адеп, инсан, методдор.*

ГУМАННАЯ ПЕДАГОГИКА КАК ИСТОКИ РАЗВИТИЯ НАЦИИ

Найманбаев Муктарбек Жумашович к.п.н.,доцент
Шишкараева Ажар Козубаевна сарший преподаватель
ЖАГУ им.Б.Осмонова

***Аннотация:** В статье показаны влияние гуманной педагогики на учебно-воспитательного процесса и даны соответствующие рекомендации.*

***Ключевые слова:** обучения, воспитание, гуманная педагогика, модель семьи из трёх поколений, способности, задатки, доброта, мораль, личность, методы.*

HUMANE PEDAGOGY AS THE ORIGINS OF THE NATIONS DEVELOPMENT

Naimanbaev Muktarbek Jumashovich Candidate of Pedagogical Sciences, docent,
mukhtar.68@gmail.com
Shishkaraeva Azhar Kozubayevna Senior Lecturer
JAMU named after B. Osmonov

***Annotation:** The article shows the influence of humane pedagogy on the process of teaching and upbringing, also gives appropriate recommendations.*

***Key words**: education, growing-up, humane pedagogy, three-generation family model, abilities, makings, kindness, morality, personality, methods.*

Гумандуу педагогика адамдын инсан катары эң башкы баалуулугу анын жаратылышынан берилген касиеттерин, жөндөмдөрүн өнүктүрүүнү эсептейт. “Гуманизм” сөзүн латынчадан которгондо “адамдык”, “адамгерчиликтүү” дегенди түшүндүрөт.

Гумандуу педагогика улуу педагогдор Я. Коменский, Я.Корчак, И.Г. Песталоцци, К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинскийлердин ар бир баланын инсанын калыптандырууга жана алардын шык, таланттарын өнүктүрүүгө умтулган идеяларына таянат.

Ал эми алгачкы кыргыз гумандуу педагогикасына чыйыр салгандар катары Молдо Кылыч, И.Арабаев, Нурмолдону көрсөтсөк болот.

Кыргыз коомчулугунда адам баласы адамгерчиликке, адеп-ыйманга, боорукердик, мээримдүүлүккө суусап, руханий дүйнөбүз жардыланып турган мезгилде,турмуштун агымына жаңыдан аралашып келе жаткан жаш муундардын келечегине кайдыгер мамиле

жасабай, аларды татыктуу тарбиялоо, өстүрүү, Ата-журттун эртеңин ойлогон, аны сүйгөн, боорукер, мээримдүү инсан кылып тарбиялоо өтө актуалдуу.

Өз алдыбызча көз карандысыз мамлекет болгондон баштап адеп-ахлак кризиси, укуктук деградация күч алды.Булардын алдын алууда мамлекеттик жетекчилер, бийлик өкүлдөрү үлгү болуш керек эле. Бирок, көпчүлүгү андай болбоду жана ошонун кесепетинен 3 революция, көптөгөн элдик токундоолор, митингдер, нааразычылыктар болуп, бийлик да уламдан–улам алмашып келет. Ошентсе да жарытарлык экономикалык өнүгүү болбой, экономикалык, саясий, адеп-ахлак кризиси тереңдеп барат.

Азыркы өзгөргөн коом адамдын жаңы тибин талап кылууда. Улуу даанышман инсандардын, улуу педагогдордун пикири боюнча элдин келечеги, эртеңки күнү жаңы инсандын калыптанышына байланыштуу деп белгиленет. Чындыгында адам баласы өзү рух жагынан кайра курулуп, пейили оңолуп жаңыланбаса, ички нукура өзөгү өркүндөбөсө кайра-кайра бийлик алмашуулар, реформалар алгылыктуу натыйжа бербей тургандыгын дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы окуялар таасын көрсөттү. Ушуга байланыштуу бүгүнкү күндө дүйнөлүк философиялык–педагогикалык даанышман идеялар адамдын ички дүйнөсүн өркүндөтүп, пейилин оңдоо, шык, жөндөмүн оожалдыруу зарылчылыгын белгилейт.

Белгилүү окумуштуу философ, психолог Эрих Фром “Эгерде жаңы турмушту куруу процессинде жаңы адам калыптанса гана, башкача айтканда, азыркы адамдын мүнөзүнүн, рухунун структурасында фундаменталдуу өзгөрүүлөр болуп өтсө гана жаңы коом курулушу мүмкүн ”- деп жазган. Демек, ушундай шартта гумандуу педагогикага чоң милдет артылып жатканы түшүнүктүү. Жаш муундарды калыптандырууда руханий (адеп) тарбиянын алдыда турушу керектигин белгилүү улуу ойчулдар жана атактуу окумуштуулар айтып келишкен. М.; улуу ойчул Аль Фараби “Адамга эң биринчи билим эмес, руханий тарбия берүү керек, тарбиясыз берилген билим-адамзаттын кас душманы, ал келечекте анын бардык өмүрүнө апаат алып келет”-деп эскерткен. Ал эми чех элинин улуу педагогу Я.А.Коменский “Адегенде адамдын жүрүм-турумун тарбияла, анан акылмандыкты үйрөт. Биринчисине үйрөтпөй туруп, экинчисин үйрөтүү акылсыздык,”-деп белгилеген. Ошондой эле кыргыз элинин алгачкы агартуучусу Нурмолдо да мындай деген: “Аш берсең-аш аласың, таш ыргытсаң-таш аласың, тарбияна жараша, уулуң болот замана”. Демек, тарбия маселеси биринчи планда туруу менен анын мааниси, ролу адамзат жашоосунда өтө жогору экендигин жогорку ойлордон баамдасак болот.

Азыркы жаш муундар кантип тарбия алат, кайда барат? Дүйнө таанымы калыптана элек жаш муундарды азыркы кездеги адам табиятына туура келбеген терс адаттардан кантип коргоп калабыз?-деген суроо өтө ойлондурат. Ушуга байланыштуу өлкөбүздөгү жаштар арасындагы кылмыштуулук, уурулук, зөөкүрдүк, терс жүрүм-турумдар көп кездешүүдө.

Ушуга окшогон коомдогу терс көрүнүштөр эмнененин натыйжасында, кантип, кандайча пайда болду? Ага толук кандуу маани берип, проблеманын ички маанисине анчалык көңүл бурбайбыз?

Ааламдашуу заманында жаштардагы рухий вакуумду (боштукту) Батыштын арзан стандарттары ээлеп алды. Ошону менен кошо компьютеризация, интернет байланышынын чектөөсүздүгүнөн улам (терс жактары) ата менен баланын ортосунда баарлашуу азайды. Көбүнчө бала жагымсыз маалыматтардын кучагында калды. Себеби алар системалуу көзөмөлдөнбөйт. Ушуга байланыштуу казактын белгилүү акыны, жазуучусу Мухтар Шахановдун “Компьютер баштуу жарты адамдар” концепциясы бекеринен келип чыкпады.

М.Шахановдун “Цивилизациянын адашуусу” романында бейнеленген бул мааниси чоң маселеге сын көз менен карап, тез каршылык көрсөтпөсөк, чоң утулушка түшөрүбүздү “Азыркы жарты адамдар формуласы” эскертет. Ааламдык маалымат ташкынынын

техникалык тез өнүгүүсүнүн, кесиптик адистердин бир жактуу даярдоо себебинен, асыресе адамдык баалуулуктардын эскерилбөөсүнөн коомдо “компьютер баштуу жарты адамдардын” ылдам өсүп кетүүсү, заманыбыздагы кезек күттүрбөгөн проблемага айланды. Рухсуз билимдин зыяндуулугу, демек, соңку кездери дүйнөлүк деңгээлде өрүш алган ар намыс, уят, адилеттүүлүк, кайрымдуулук, ызаттуулук, боорукердик, мээримдүүлүк, улууну сыйлоо сыяктуу касиеттерге жеткиликтүү көңүл бөлүнбөө туңгуюкка алып келүүдө.

Илгертен бери келе жаткан кыргыз элиндеги гумандуу тарбиянын болушунда боз үй ичиндеги үч муундан турган үй-бүлө тутуу моделинин ролу чоң экендигин белгилесек болот. Андай үй-бүлөдө турмуштук тажрыйбасы мол чоң ата, чоң энелер, абдан турмуштук тажрыйбасы жетиле элек, турмушка толук кандуу быша элек баласына, келинине турмуштун туура жолун тандоого багыт берип, ал эми жаңы эле дүйнө таанымы өсүп келе жаткан неберелерине дүйнө таанымдык, турмуштук сабактарды үйрөтүп, көрсөтүп тарбиялуу атуул катары калыптануусунун пайдубалын түзүшкөн.

Чоң ата, чоң энелер неберелерин койнунда алып жатышып, же жетелеп ээрчитип жүрүшүп, дүйнө таануу боюнча таалим-тарбиялык оозеки чыгармаларды: жомокторду, макал-лакаптарды, табышмактарды, турмуштук окуяларды, насааттарды айтып берүү менен балдардын тарбиясын бекемдеген.

Ал эми азыркы мезгилде келиндер тез эле өзүнчө үй-бүлө катары бөлүнүп чыгууга аракеттенишет жана жаш үй-бүлөлөр экономикалык кризиске байланыштуу бала тарбиясына көңүл бурбай, материалдык камсыздоого гана басым жасашат. Буга мисал катары дин аалымы Абдишүкүр Нарматовдун айтканын бөлүп көрсөтсөк болот. Шаарда кээ бир үйгө барып: саламалейкум десең, баласы чыгып, “Вам кого?” дейт. Алик алганды да билбейт. Бул албетте өкүнүчтүү. Ата–энелер жада калса элементардык учурашууну да балага үйрөтпөгөнүн айтсак жетиштүү. Ошондой эле мектеп шартында билимге гана көбүрөөк басым жасалып, тарбия маселеси ойдогудай максатка ылайыктуу жүргүзүлбөй жаткандыгын да белгилесек болот.

Балдарды окутууда жана тарбиялоодо гумандуу педагогиканы ар тараптуу колдонуу менен алардын жекече өзгөчөлүктөрүн, психологиялык касиеттерин оожалдыруу башкы милдеттерден болуп саналат. Окуучулардын окуу иш-аракеттерин тыкыр көзөмөлдөө менен кубаттоо, шыктандыруу, кызыктыруу, гумандуу мамиле түзүү аркылуу инсандык сапаттарын, шык, талантын өнүктүрүү абдан маанилүү. Ошондуктан гумандуу педагогика улутту тарбиялоонун башаты катары кызмат кылат.

Ар кандай негативдүү жүрүм-турумдардын, терс көрүнүштөрдүн, адеп-ахлактык кризистин келип чыгышына, гумандуу тарбиянын болбой жатышына төмөндөгүдөй себептерди көрсөтсөк болот:

1) көпчүлүк ата-энелердин чет өлкөгө иштөө үчүн кетиши;
   Бала көзөмөлсүз калууда, системалуу тарбия жок. Баланын керектөөсү, ички кызыгуулары эске алынбайт. Алардын шык, жөндөмүн өнүктүрүүгө басым жасалбайт. Айрыкча, ата-эненин мээриминен, боорукерлигинен, адеп-ахлактан ажыроодо (балдар).
2) мектеп менен ата-энелердин ортосундагы тыгыз байланыштын жоктугу;
   Баланын катышуусун, жетишүүсүн билмек тургай, кээ бир ата-энелер баласы кайсы класста окугандыгын да так билбейт. Себеби баланын сабагына көзөмөл кылып, көңүл бурбайт, күндөлүгүн карабайт, кайдыгер. Мисалы, Финляндияда ата-эне мугалим менен эки-үч жумада жекече жолугат. Ал эми жума сайын ата-эне мектепке барат. Баланын билим, тарбиясына өзгөчө көңүл бурат.
3) мугалимдик кадрларга мамлекет тарабынан жакшы камкордуктун болбошу;
   Жаш мугалим үчүн тиешелүү шарттын болбошу, социалдык жактан корголбошу ж.б.
4) массалык-маалымат каражаттарында терс маалыматтардын жарыяланышы, көрсөтүлүшү;

Балдардын жүрүм-турумуна, тарбиясына терс таасирин тийгизген окуялардын чагылдырылышы, боевик фильмдер, порнография ж.б.у.с.

5) интернет аркылуу зыяндуу маалыматтар менен кеңири кабардар болуусу;
Азыркы мезгилде бала көп убактысын интернет менен өткөрөт. Пайдалуусуна караганда пайдасызы көбүрөөк. Андан сырткары интернет баланын ден соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Себеби бала көп убакыт бою кыймылсыз абалда калат. Өсүп келе жаткан бала көбүрөөк кыймылда болушу зарыл. Интернетте көп отуруу көзгө, эс тутумга, келбетке сөзсүз түрдө терс таасирин тийгизбей койбойт.

6) ата-энелерди педагогикалык агартуунун жоктугу;
Көпчүлүк ата-энелер тарбия маселеси, педагогиканын мыйзам ченемдүүлүктөрүнөн кабарсыз. Гумандуу тарбия берүү боюнча ата-энелерге маалымат берүү, кызматташуу зарыл. Ата-эне өзү канчалык үлгү болсо жана тарбиялоо үчүн уул–кызына шарт жаратса, тарбиялык жагдайларды түзө билсе, аларга көзөмөл мыкты болсо анын жемиши сөзсүз болот. Мисалы, Лейлектеги Г.Мадаминовдун мектебиндеги иш-тажрыйбалар.

7) мамлекет тарабынан тарбиялоого өзгөчө көңүл буруу менен коомдук талапты күчөтүүнүн жоктугу;

Гумандуу педагогиканын идеялары аркылуу окутуу жана тарбиялоодо төмөндөгүдөй сунуштарды белгилей кетсек:

- бала–эң жогорку асылнарк катары анын инсандык сапаттарын сыйлоо аркылуу өнүктүрүү;
- баланын жаратылыштык касиеттерин ар тараптуу өнүктүрүү;
- баланы окутууда жана тарбиялоодо алардын жөндөмүн, шыгын, мүнөзүн, эмоциясын, темпераментин, кызыкчылыгын, курактык өзгөчөлүгүн эске алуу.

Ошондуктан жогорудагы ойлорду эске алуу менен тарбиянын элдик өзөктүү тамырынан айрыбай, баланын инсанын сыйлоо менен эркиндигин зордобой, тарбияны системалуу, үзгүлтүксүз жүргүзүү аркылуу сиңирүү мезгил талабы.

Бекеринен атактуу окумуштуу, педагог И.П.Подласый тарбия өксүгөн коомдун келечеги тууралуу өз пикирин билдирип: “Руханиятсыз коом–бул макулуктардын коому”-дебесе керек!

Адабияттар:

1. Апыш Б., Бабаев Д., Жоробеков Т., Педагогика –Б., 2002-ж.
2. Байгазиев С.О. Педагогикалык руханият.-Б.,2008-ж.
3. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т., Элдин келечек тагдыры-туура уюштурулган тарбияда. 2007-ж.
4. Найманбаев М.Ж., Чоюнова А.Т. Муктарбекова А. Элдик педагогика-улуттун тарбиялоо башаты катары. ЖАМУ жарчысы. 2009-ж.

* * *

УДК 0913+82

АДАБИЙ ОКУУДА ОКУУ ЖАНА ТҮШҮНҮҮНҮ ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Сакиева С.С. – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кафедра башчысы, п.и.д., профессор
Алиева Р.А.-М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин улук окутуучусу
Байиева Б.А.- Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин окутуучусу

Аннотация: *Макаланын мазмуну башталгыч класста адабий окуу сабагында окуу жана түшүнүүнү уюштуруунун технологияларына арналган. Окуу жана түшүнүүнү уюштурууда колдонулуучу технологиялар боюнча окумуштуулардын эмгектери анализденип, аларды окуп-үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык маселелери талкууланган. Адабий окуу сабагында окуу жана түшүнүүнү уюштуруунун үч денгээли сунушталып, аларды колдонуунун жолдору каралган. Окуганын түшүнүү уюштуруунун технологиялары суроо, суроону түзүүнүн курамы, формаларын практикадан сунуштоонун варианттары сунушталган.*

Түйүндүү сөздөр. *Интериперитация, визуализация, мониторинг, Адабий окуу предмети, тексттин денгээли, окуу жана түшүнүү, суроонун структурасы, окуу көндүмү.*

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ПОНИМАНИЮ ПРОЧИТАННОГО ПО ЛИТЕРАТУРНОМУ ЧТЕНИЮ

Сакиева С.С. - заведующий кафедрой Джалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова, д.п.н., профессор
Алиева Р.А. - старший преподаватель, Ошский технологический университет им М.Адышева
Байиева Б.А. - преподаватель Кыргызско-Узбекского Международного Университета

Аннотация: *Содержание статьи посвящено технологии организации чтения и понимания на уроке литературного чтения в начальной школе. Проанализированы работы ученых о технологиях, используемых в организации чтения и понимания, обсуждены теоретические и практические вопросы их изучения. На уроках литературы есть три уровня чтения и понимания и способы их использования. Представлены технологии понимания прочитанного, вопросы, состав вопроса, варианты практической подачи форм.*

Ключевые слова. *Интерперитация, визуализация, мониторинг, предмет литературного чтения, уровень текста, чтение и понимание, структура вопроса, навыки чтения.*

TECHNOLOGIES FOR TEACHING READING COMPREHENSION IN LITERARY READING

Sakieva S.S. - Head of the Department of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Alieva R.A. - Senior Lecturer, Osh Technological University named after M. Adyshev
Bayieva B.A. - teacher of the Kyrgyz-Uzbek International University

Annotation: *The content of the article is devoted to the organization technology reading and understanding in the lesson of literary reading in elementary school. The works of scientists on the technologies used in the organization of reading and understanding are analyzed, theoretical and practical issues of their study are discussed. In literature lessons, there are three levels of reading and understanding and how to use them. Reading comprehension technologies, questions, the composition of the question, options for the practical submission of forms are presented.*

Keywords: *Interpretation, visualization, monitoring, subject of literary reading, text level, reading and understanding, question structure, reading skills.*

Бала өз эне тилин үйрөнүү менен айланадагы чындыктын эмне экендигин туура түшүнө баштайт; табияттагы заттарды нерселерди көрүп байкап, конкреттүү элестерге ээ болот. Алардын аттарын айтып, сөз байлыгын арттырат. Мына ушулардын бардыгы баланын өсүшүнө табигый шарт болуп саналат (8;100). Окуганын түшүнүү – окуган текстинин маанисин түшүнүү жөндөмдүүлүгү, аны интерперитациялоо жана окуган текстине карата өз пикирин, оюн, мамилесин, көз карашын калыптандыруу көндүмү. Бул башталгыч мектептен тартып окуучуларды үйрөтүү зарыл болгон маанилүү көндүм болуп саналат.

Адабий окуу сабагында окуганын түшүнүүгө карата түрдүү технологияларды колдонуу менен ишке ашыруу практикаланып келе жатат. Бир топ окумуштуулардын эмгегинде (8; 120., 7;22 1;7) бул иш-аракет денгээлдер боюнча үйрөтүүнү сунуштап келген. Алар денгээлдерди төмөнкүчө сунуштаган:

Таблица 1.Окуганын түшүнүү денгээлдери

Башталгыч класста окуу жана түшүнүүнү калыптандыруу бир топ узак убакытты талап кылат. Окуучу текстти окуп түшүнүү үчүн, окуу көндүмү калыптаныш керек. Демек, бул иш-аракеттер жогорку денгээлди ишке ашырууда пландуу жүргүзүлүүсү шарт.С.Турусбековдун эмгектери негизинен текстти түшүнүү учүн бала текстт туура, шар, сезимдүү, көркөм окуу менен түшүнүү маанилүү экендигин баса белгилейт (8;126). Ал эми аларды ишке ашырууда эн алгач тексттеги сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн жана ангемелердин өз ара байланышы аркылуу үйрөтүүнү сунуштаган. Демек, тексттин маанисин сөзмө-сөз түшүнүү үчүн негизги максат – тексттин негизги маалыматын бөлүп алуу, башкы каармандарды ажыратуу, идеяны, окуянын болуп өткөн ордун, мезгилин, сюжетин, кыймыл-аракетин аныктоо аракети ишке ашууга тийиш. Бул денгээлдин маанисин практикалоодо окуучуда текст жөнүндө жалпы тушүнүк, тексттин түзүлүшү, көркөм чыгармабы, элдик оозеки чыгармабы, ушулардын мазмунуна карата иреттөө эске алынат. Белгилүү болгондой, текстти талдоодо жана түшүндүрүүдө тексттин түзүлүшү эске алынат. Жалпылап айтканда тексттин моделинин окуянын башталышы ишке ашат.

Ал эми текстти талдоонун ой-жүгүртүп түшүнүүдө тексттеги автордун оюн таба билүү, аларды талдоо, түшүнүү, интерперитациялоо жана талдоо, жаны маалыматтарды салыштыруу көндүмдөрү калыптанат. Кааармандардын иш-аракеттерин талдайт, салыштырат, сүрөттөйт,аларга баа берет. Бул иш-аракеттер оозеки жаша жазуу жүзүндө ишке ашырылат.Окуу процессинде бул түшүнүүнүн экинчи денгээли катары каралат, тексттин моделинин окуянын ортосу анализденет

Сынчыл баа берүү менен түшүнүү окуу процессинде түшүнүүнүн үчүнчү денгээли катары аныкталат. Бул денгээл чечүүчү, же жыйынтыктоочу көндүм катары бааланат. Тактап айтканда, текстке карата окурмандын көз карашы, текст боюнча өзүнүн оюн айта билүү, окуганын баалоо көндүмдөрү бааланат. Окуучу өзү окуган тексттин мазмунун баалай алат. Жалпылап айтканда, тексттин моделинин чыгарманын аягынын мазмуну каралат, талкууланат.

Таблица 2.Окуганын түшүнүүгө үйрөтүүнүн текст менен иштөөнүн технологиялары
2.1.Окуганга чейин

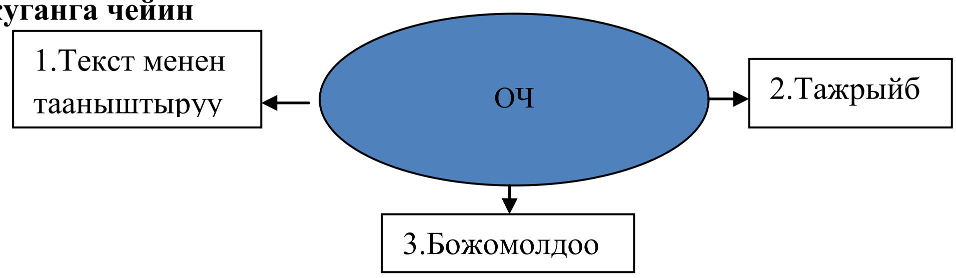

Окуганын түшүнүүгө үйрөтүүнүн баскычтары С.Турусбековдун, С.Рысбаевдин, Б.Абдухамидованын (1;2;3; 7;22, 8;122) эмгектеринде 3 баскыч катары сунушталып келет. Окуганга чейинки иш-аракет текст менен таанышытыруудан башталат.эн алгач текст, тексттин аталышы, автору, сүрөттөрү, форматын, чыгарманын жанры аныкталат. Тексттин аталышына карата окуучунун жекече иш-тажрыйбасы менен байланышытырлат. Мындай иш-аракеттер окуучунун текстти түшүнүүсүнө болгон иш-аракет болуп саналат. Каралган иш-аракеттер чыгарма жөнүндө алгачкы маалымат алуу менен тексттин маанисин түшүнүүгө багытталгандыгын байкоого болот. Текстте кандай маалымат, же окуя баяндалгандыгын божомолдоого, ал божомолдо тексттин маанисин түшүнүүгө багытталат. Окуу учурунда, окуганлан кийин болжолдоо боюнча маалыматын текстти окуу учурунда аныктап тактап алат. Демек, окуучу бул денгээлди текст жөнүндөгү түшүнүүнүн алгачкы көндүму калыптанат.

2.2.Окуу учурунда

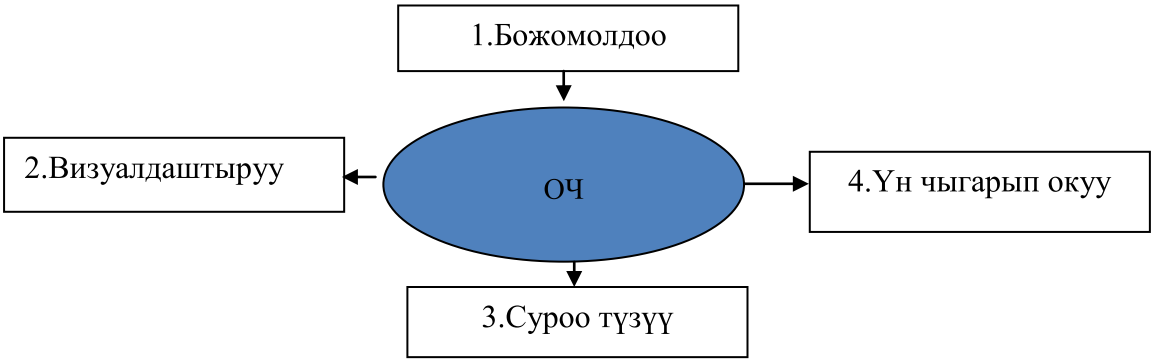

Окуу учурнда окуунун түрдүү формаларын (үлгүлүү окуу, биргелешип, башкарып жана өз алдынча окуу) колдонуу менен окуучулар чыгарманын мааниси же идеясы алар үчүн канчалык денгээлде түшүнүктүү экендигин,ийгиликтүү өздөштүрүүлөрүн байкашат. Бул денгээлде окуучулар чыгарманын башкы идеясын аныктоо менен сөздүн, сүйлөмдүн,

абзацтын, бөлүмдүн, чыгарманын маанисин түшүнүүгө каддам таштайт. Чыгарманы визуалдаштырууга көздөйт. Визуалдаштыруунун милдети окуп жаткан чыгарманвн картинасын элестетип көрүү, өз кыялында ошол жерде, ошол мезгилде, ошол доордо болуп, башкы идеяны, т.а. тексттеги окуянын баарын элестетүү, алардын сүрөтүн тарта билүү ж.б.лар аркылуу визуалдаштырат. Бул иш-аракет аркылуу текстти божомолдоо жумуштары колдонулат. Окуучу окуган текстине карата автордун ой пикирин колдоо менен аларга мүнөздөмө бере алат, корутунду чыгарат. Окуучу тексттин маанисин толук түшүнгөндон кийин гана тексттин мазмунуна суроо түзүүгө көнүгө баштайт.Суроо аркылуу окуучу эмнени окуп, эмнени түшүнгөнүн аныктап, тактай алышат. Демек, окуучулардын окуу процессинде суроо берүүсү – бул алардын өздөрүнүн окуп түшүнүүсүнө жүргүзгөн мониторинг болуп эсептелет. Ар бир суроого берилген жооптор окуучунун тексттин маанисин түшүнүүсүнө багыт берет.

2.3.Окугандан кийин

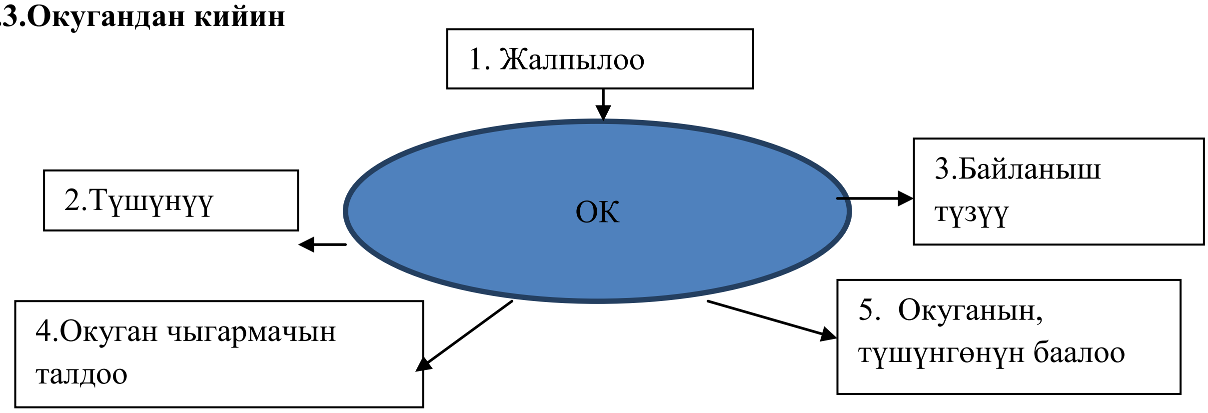

Бул денгээл негизинен тексттин мазмунун талдоого арналат. Башкы маселе окуганын айтып берүүнү чечмелөөгө багытталат. Айтып берүү- бул окуган текстти сөзмө-сөз же жалпы маанисин түшүнгөнүн аныктоого мүмкүнчүлүк берген оозеки кайра жаратуу, же түзүү. Кайра айтып берүүнүн толук, тандоо менен, кыскача жана чыгармачылык менен өндүү формалары колдонулат. Түшүнүү формасы – бул окуган чыгармасын, тексттен, же китептен алынган маалыматтарды бириктирүү үчүн анын негизги маанисин өз сөзү менен билдирүү. Байланыш түзүү окуучунун билимин байытат, баалуу, пайдалуу болгон, ойго салган маалыматтарды берет, окурмандын андан ары өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Окуган чыгармасын талдоо бул чыгарманын терен түшүнүү максатында ой жүгүртүп, анын идеясын, стилин түшүнүү, көйгөйлөрдү чечүү же тексттеги фактыларды жана маалыматтарды салыштыруу. Башталгыч мектепте талдоо үч багытта болот: сюжеттик образдык, проблемалык, стилистикалык салыштыруу. Окуганын түшүнгөнүн баалоо. Бул тексттин мазмунуна, же формасына карата кайтраым байланыш жана ага коюлган баа, текстке берилген идеяларга, каармандарга карата өз оюн билдирүү жана окуганынын негизинде буга чейинки билимдери менен тажрыйбаларын кайра түшүнүү. Жогорудагы көрсөтүлгөн денгээлдер тексттин мазмунун талдоодо окуучунун текстти окуу жана түшүнүүсүндө ишке ашырылып келе жатат. Демек, бала текстти окуп, анын маанисине түшүнүү үчүн текстти (сөздөп шар окууга, корктүү, түшүнүп, ичинен, шыбырап,ролго,чынжырча,

ролго бөлүп, тез окуу, үзүп окуу, салыштырып окуу, жатка айтуу ж.б.) өз денгээлинде түшүнүү көндүмү пайда болот, калыптанат. Жалпысынан алганда, текстти окуунун жана түшүүнүн негизги функцияларынын бири катары кароо манилүү

Таблица 3. Суроо түзүүнүн курамы

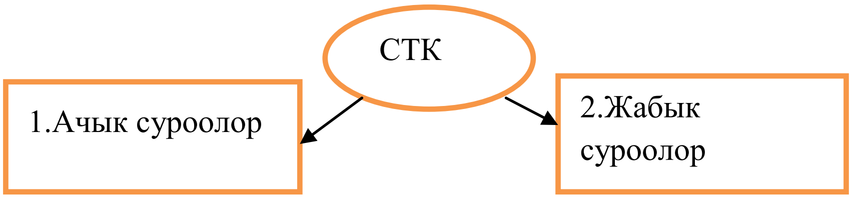

Адабий окуу сабагында текст менен иштөөдө суроо, суроо тузүү, суроолорго жооп берүү процесстери активдүү жургүзүлөт. Адабий окуу сабактарында жүргүзүлүүчү иш-аракеттердин баары суроо түзүүгө байанышкан. Текстти талдоо, каармандын кейипкерин талдоо жана баалоо, оозеки жана жазуу түрүндөгу суроо-жооптор. Адабий окуу сабагында жүргүзулүүчу иш-аракеттер суроолордун тибине жана мазмунуна жараша жүргузулот.Алар жабык жана ачык суроо түрүндө колдонулат.Жабык суроолорго ооба, же жок деп жооп берилет. Мындай суроолор ырастоого, же жокко чыгарууга багытталган кенири жоопту талап кылбайт..Аларга жоопту тексттен табууга болот.Мисалы, окуя качан болду? Сен каармандардын бул аракетине макулсунбу? Жжб. Ачык суроолор бул толук жоопту талап кылган суроолор Бул суроону жаны билимдерди аныктоо максатында берилет жана суроонун ичинде колдонулат. -Бул чыгарма силерге эмнеси менен жакты? – Балдар таап алган оюнчуктарын эмне кылышты? ж.б. Суроолордун түзүлүшү кенже мектеп жашындагы балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен түзүлөт. Суроолор өтүлгөн теманы бышыктоодо, жаны теманы түшундүрүүдө, жаны теманы бышыктоодо,т.а.сабактын бардык моделинде колдонулат.

Таблица 4. Суроолордун типтери

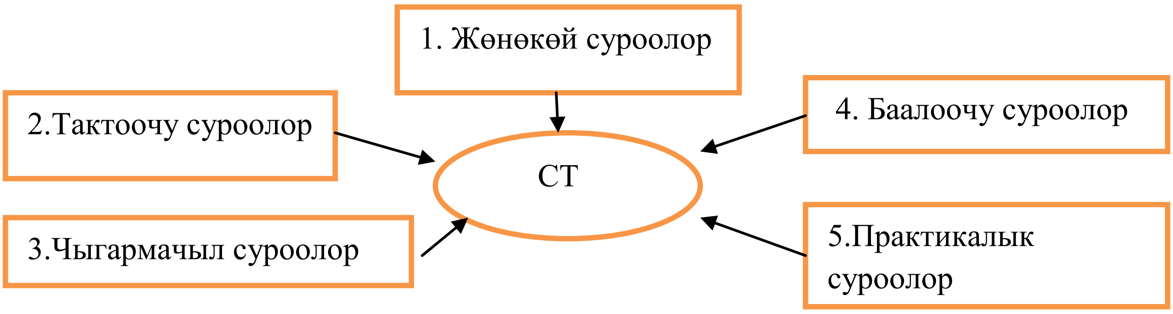

Адабий окуу сабагында текстти талдоо процеси суроолор менен иштөөгө өзгөчө басым жасалат. Суроолорду тузүү, алар менен иштөө тексттин мазмунуна жана түзулүшүнө жараша болот. Алар: Жөнөкөй, тактоочу, баалоочу, чыгармачыл, практикалык суроолор болуп саналат. 1.Жөнөкөй суроолор. Бул суроолорго жооп берүү менен окуучулар кандайдыр бир фактыларды аташат, кайсы бир маалыматты эстешет, айтышат.2.Тактоочу суроолор. Бул суроонун тиби ангемелешүүчү адам менен кайтарым байланыш түзүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.3. Чыгармачыл суроолор. Бул суроолор сынчыл окууну жүргүзүүдө көп колдоунлат. Мисалы,” Мындан ары окуя кандай уланат деп ойлойсун?”деген фразалар менен башталат. 4.Баалоочу суроолор “Бул каарман менен тигил каарман эмнеси менен айрымаланат?” Бул окуялар бул же тигил окуяны, көрүнуштү, фактынын баалоо критерийин аныктоого багытталат. 6.Практикалык суроолор.”Бул кармандын ордунда болсон эмне кылмаксын?”. Бул суроолор каарман менен баланын ортосундагы өз ара мамилени орнотууга багытталат.

Таблица 5. Суроо түзүү

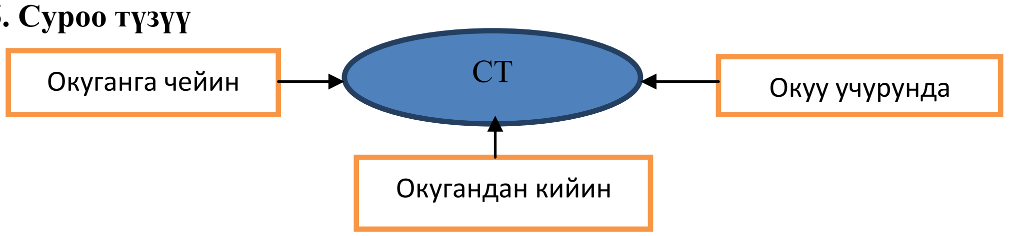

Адабий окуу сабагындагы текстти талдоодо башкы орун суроо, суроолор менен иштөөгө өзгөчө орун берилет. Текстке карата түзүлгөн суроолор баланын тексттин мазмунуна айтып берүүсүнө багыт берет, каармандарды салыштырууга, сүрөттөгө, каармандын кеиипкерин түзүүгө, өз оюн оозеки жана жазуу түрүндө айтууга, жеке, жупта иштөөгө, чыгарманын картасын түзүүгө, каармандын класстерин түзүүгө ж.б. көндүмдөргө ээ болот. Суроолор мене иштөөнү биз жогоруда көрсөткөндөй 3 жол менен каралат: 1. Окуганга чейинки суроолор. 2. Окуу учурундагы суроолор. 3. Окугандан кийинки суроолор. Окуганга чейинки суроолор негизинен текст жөнүндө эмне маалымат билүүсү жалпы аныктоо үчүн колдонулат. Бул стратегия божомолдоо, буга чейинки иш-тажрыйбаларын активдештирүү максатында колдонулуп келе жатат. Окуучунун текст жөнүндөгү маалыматын кызыгууларын жана мотивациясын арттырат, өздүк билимдерин, тажрыйбалары менен тексттен алынган жаны маалыматтын байланышын түзөт. 2. Окуу учурундагы суроолордун кызматы: тексттин маанисин терен түзүүгө жардам берет. Суроолор текстти өздөрүнүн жеке кабылдоосу, окулуп жаткан чыгарманы анын автору менен же башка чыгармалар менен байланыштыруу үчүн коюлат. 3.Окугандан кийинки суроолордун кызматы: Суроолор текстти изилдөөдө жана андан ары маалымат издөөдө же окуп-үйрөнуп жаткан тема боюнча тажрыйба алууда керектөөлөрду жаратат.

Текст менен иштөөдө айтып берүү көндүмү, алар менен иш жүргүзүү адабий окуу сабагынын негизги проблемасы катары окуп-үйрөнүлүп келе жатат Окуганын кайра айтып берүү баланын туура сүйлөөсүн, кеп маданиятын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт, эс тутумун бекемдейт, сөздөрүн пассивдүүлуктөн активдүүлүккө багыттайт. Демек, кайра айтып берүү окуган текстинин мазмунун байланыштуу ирети менен оозеки айтып берүүгө багыттоо болуп саналат. Мындагы башкы көнүл – текстти кайра айтып берүүну уюштуруу башкы планга коюлат. Адабий окууда окуганын түшунгөнү боюнча айтып берүүнүн төмөнкү түрлөрү сунушталып келе жатат.

Таблица 6. Кайра айтып берүүнүн түрлөрү

Классы	Кайра айтып берүүнүн түрлөрү	Колдонуу
1-класс	Толук (кенири айтып берүү)	Тексттин маанисине жакындатып айтып берүү
2-класс	Тандоо боюнча айтып берүү	Текстти тандап бир элементин айтып берүү
3-класс	Кыскача айтып берүү	Чыгарманын негизги идеясын, негизги мазмунун кыскартып айтып берүү.
4-класс	Чыгармачылык менен айтып берүү	Өз оюн чыгармачылык менен айтып берүү

Кайра айтып берүүдө окуган чыгарманын мазмунун пландаштыруунун технологиясы белгилүү окумуштуу Султан Турусбековдун эмгегинде кенен берилген. “Окулган ангеменин мазмунун пландап, ирети менен сүйлөп берүү иши окуу жумуштарында эн негиздүү болуп эсептелет” деген пикирине кошулууга болот. План кыскартылган мүнөздө түзүлүп, чыгарманын негизги учурун ичине алгандай болуу керек.

Пландоонун негизинде окуучу өзүнүн оюн оозеки жана жазуу жүзүндө кыска, ачык, так айып берүүгө үйрөнүшөт.

Окуу жана түшүнүүдө окуганын айтып берүү методикасы да кошо каралат. Окуганын айтып берүүнүн методикасы окуучулардын чыгармачылык менен иштөөсүнө өбөлгө түзөт. Окуу, түшүнгөнүн айтып берүү 1-класстан эле башталат. 1-класста алиппе мезгилинде эле үйрөтүлөт. Мында алиппедаги сүйлөмдөрдү, окуганда, же сүрөт боюнча суроо-жооп иретинде ангеме жүргүзгөндө аз да болсо баланын түшүнгөнүн айтып берүүгө көндүрүлөт. Окуучуну окуган тексттин мазмунун айтканда, өз сөзү менен бардыгын айтып берүүгө, ирети менен системалап айтууга үйрөнөт. 2-класста элементардык мүнөздө мугалимдин жетекчилиги менен окуганын кыскартып айтып берүүгө багытталат. Ушул иш-аракеттер женилден оорго карай толукталып үйрөтүлөт.Демек, окуу жана түшүнүүнүн методикасы дайыма окуу процессиндеги активдүү метод катарында окуп-үйрөтүлөт. Башталгыч класстагы окуу жана түшүнүү технологиясы адабий окуу сабагында колдонулат, өркүндөтүлөт, калыптанат.

Адабияттар:

1. Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев .2-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.-Бишкек, 2013
2. Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев 3-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.-Бишкек, 2013
3. Б.А.Абдухамидова, К.Ибраимова, С.К.Рысбаев 4-класста Адабий окуу предметин окутууга карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.-Бишкек, 2013
4. Башталгыч класстардагы кыргыз тили жана окуу предмети боюнча предметтик стандарт. -Бишкек, 2019. https://kao.kg/wp-content/uploads/2020/03/Кыргыз-тил-жана-окуу_1-4_кырг.pdf
5. Башталгыч класстардын программасы.-Бишкек, 2018https://kao.kg/wp-content/uploads/2020/09/Начальный-класс-2018.pdf
6. Рысбаев С. Баланын китеп окуусун уюштуруунун технологиялары.-Бишкек, 2022
7. Рысбаев С.Кыргыз тили, адабияты мугалимине 100 кенеш.-Бишкек, 2022
8. Турусбеков С.,Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы.- Фрунзе, 1965

* * *

УДК 004

СТУДЕНТТИН КЕСИПТИК-ПЕДАГОГИКАЛЫК МААЛЫМАТ МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Токторбаев Айбек Мамадалиевич – к.ф.-м.н.,
Талантбекова Зарина - магистрант
ОшМУ, ain7@list.ru
Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Маалыматташтыруу жана компьютерлештирүү адам ишмердигинин ар кандай чөйрөсүнө укмуштуудай таасирин тийгизип жатат. Бирок алардын адамдын жашоосунун интеллектуалдык чөйрөлөрүнө, билим топтоо, колдонуу жана бөлүштүрүү технологияларына, анын ичинде билим берүү ресурстарына өзгөчө таасири. Макалада билим берүү процессиндеги студенттин маалыматтык маданиятынын компоненттери логикалык өз ара көз каранды жана ырааттуу этаптар катары кыскача маалыматтары менен каралат.*

Ачкыч сөздөр: *маалыматтык жана телекоммуникациялык билим берүү ресурстары; формация; маалымат маданияты; маалымат технологиясы; социалдык сурамжылоо.*

ФОРМИРОВАНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Токторбаев Айбек Мамадалиевич – к.ф.-м.н.,
Талантбекова Зарина - магистрант
ОшГУ, ain7@list.ru
г.Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: *Информатизация и компьютеризация проявляют удивительные воздействия на любые сферы человеческого занятия. Но особенное их влияние на интеллектуальные области жизнедеятельности человека, на технологии накопления, применения и распределения знаний, в том числе образовательные ресурсы. В статье рассматриваются составляющие информационной культуры студента в образовательном процессе как логические взаимообусловленные и последовательные этапы с краткой их детализацией.*

Ключевые слова: *информационно-телекоммуникационные образовательные ресурсы; формирование; информационная культура; информационные технологии; социальный опрос.*

FORMATION OF STUDENT PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL INFORMATION CULTURE

Toktorbaev Aibek Mamadalievich - Ph.D.,
Talantbekova Zarina - undergraduate
Osh State University, ain7@list.ru
Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: *Informatization and computerization are amazing impact on all spheres of human activities. But especially their influence on the intellectual field of human activity, technology accumulation, use and distribution of knowledge, including educational resources. The article discusses the elements of students of information culture in the educational process as logical interdependent and sequential stages with a brief detail.*

Key words: *information and telecommunication educational resources; formation; information culture; information technology; social survey.*

Алгачкы маалыматтар. Маалыматтык технологиялар экономиканын динамикалуу өнүгүп келе жаткан тармагы катары студенттердин маалыматтык маданиятын калыптандыруунун маанилүү фактору болгон жарандардын маданияттар аралык жигердүү алмашуусуна өбөлгө түзөт.

Маалыматтык жана телекоммуникациялык билим берүү маданиятынын билим берүү мектебинин түзүмүндөгү ордун аныктоо үчүн, бул түшүнүктүн мазмуну жана өзгөчөлүгү изилденди.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуу жана илимий адабияттарда "маалымат маданияты", "инсандын маалымат маданияты", "мамлекеттик башкаруу тутумундагы маалымат маданияты", "маалыматтык компетенттүүлүк", "компьютердик сабаттуулук" сыяктуу түшүнүктөргө чоң маани берилет. Бул көйгөйлөр социологиялык, педагогикалык, психологиялык изилдөөлөрдө иштелип чыгып, студенттердин билим берүү процессинде активдүү колдонулат.

Азыркы учурда жалпы адамзат маданиятынын элементи боло турган маалыматтык жана телекоммуникациялык билим берүү ресурстарын билүүдө студенттердин маданиятын калыптандыруу жөнүндө толугу менен жана толук айта алабыз. Анын негизи маалымат чөйрөсү, анын иштөө мыйзамдары, маалымат агымдары боюнча навигация

мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө билимдерге негизделиши мүмкүн. Орус илимпоздорунун айтымында, маалымат маданияты дагы деле жалпынын көрсөткүчү эмес, тескерисинче, кесипкөй маданияттын көрсөткүчү болуп саналат, бирок убакыттын өтүшү менен ал ар бир инсандын өнүгүшүнүн маанилүү факторуна айланат. Айрым эксперттер маалымат маданияты адамдын жалпы маданиятынын компоненти болуп калды деп эсептешет. Окумуштуулар В.А.Кравец жана В.Н.Кухаренко ("Маалыматтык маданиятты калыптандыруу маселелери", 2001) Маалыматтык маданият деп этностук жана улуттук маданияттардын өз ара аракетин, алардын жалпы адамзаттын тажрыйбасына байланышын камсыз кылган принциптер менен механизмдердин жыйындысы түшүнүлөт [1, с.1]. Бул теориялык жана практикалык маселелерди чечүү үчүн маалыматты колдонуунун жана керектөөчүгө сунуштоонун оптималдуу жолдору. Бул маалыматтарды өндүрүү, сактоо жана берүү үчүн техникалык чөйрөнү жакшыртуу механизмдери; окутуу тутумун өнүктүрүү, адамды маалымат каражаттарын жана маалыматты натыйжалуу пайдаланууга даярдоо. Өзүнүн илимий-изилдөө ишинде В.Ю.Кочергина (2003) бирдиктүү билим берүү мейкиндигинде чет тил мугалиминин маалыматтык-педагогикалык маданиятын калыптандыруу өзгөчөлүктөрүн изилдейт [2, б. 14].

Илимпоздордун үстөмдүк кылган көз караштары боюнча, маалымат маданияты төмөнкү компоненттерди камтыган ажырагыс түшүнүк катары калыптанат: аудиовизуалдык маданият, логикалык маданият, семиотикалык маданият, концептуалдык жана терминологиялык маданият, технологиялык маданият, байланыш маданияты, тармактык маданият, бул баалуулук мамилесин калыптандырат жалпысынан маалыматка, айрыкча заманбап адисти даярдоого.

Башка булактар "маалымат маданияты" түшүнүгү маалымат жана маданият сыяктуу түшүнүктөргө негизделгенин аныкташкан. Ошондуктан, айрым изилдөөчүлөр бул түшүнүктү чечмелөөдөгү "маданий" жана "маалыматтык" ыкмаларды бөлүп көрсөтүүнү сунушташат. Бул кубулуштун ажырагыс бөлүгү болуп студенттердин билимин, билгичтиктерин жана жөндөмдөрүн калыптандырууга мүмкүнчүлүк берген "Маалыматтык маданият" факультативдик окуу планы саналат.

Коомдо маалыматтык дүйнө тааным - маалымат коому, маалыматтык ресурстар, маалымат агымдары жана массивдери, аларды уруксатсыз кирүүдөн коргоо идеясы сыяктуу түшүнүктөр дагы бар. Маалыматтык маданияттын бул позициялары, илимпоздор Хангелдиева И.Г. (1993), Семенюк Е.Л. (1994), Соснина Т.Н., Гончуков П.Н. (1997) жана башкалар жалпы адамзаттык руханий баалуулуктар артыкчылыктуу болгон маалыматты алуу, берүү, сактоо жана пайдаланууда адамдын турмуштук ишмердүүлүгүнүн сапаттык мүнөздөмөсү катары каралат. Илимпоздордун эмгектеринде ачылган негизги тенденция - бул "маалымат маданияты" түшүнүгүнүн түптөлүшүнүн динамикасы жана аны илимий-техникалык прогресстин шарттары, электрондук иштетүү каражаттары менен аныкталган көрүнүш катары кароонун көп өлчөмдүүлүгү, коомдук маалыматтарды сактоо жана өткөрүү, доорлорду жана цивилизацияларды, адам ишмердүүлүгүнүн чөйрөлөрүн, инсандык өнүгүү этаптарын камтыган ишмердүүлүк инфраструктурасы.

Белгилей кетүүчү нерсе, окутуу процессинде студенттин маалыматтык жана телекоммуникациялык билим берүү маданияты түшүнүгү колдонулат. Бул адамдын билим берүү жана өзүн-өзү тарбиялоо процессинде компьютердик технологиялар, спутниктик байланыш жана программалык камсыздоонун түрлөрү колдонулгандыгына негизделген. Билим берүү өнүмдөрүн берүүдө жана алууда телекоммуникация, тутумдагы мугалим - окуучу, студент - студент, мугалим - мугалим байланыштары маанилүү компонент болуп саналат.

Студенттин маданияты - бул анын билим берүү иш-аракетинин уникалдуу мүнөздөмөсү. Ал өзүнүн көрүнүштөрү боюнча ар кандай жана, сыягы, сиңирет: коммуникативдик, маалыматтык жана башкаруучулук маданият. Жеке адамдын,

студенттин, бакалаврдын, магистрдин, билим берүү менеджеринин, технологдун, мугалимдин маданияты өзгөчө акыл-эс жана интеллектуалдык жөндөмдөрдүн болушу менен байланышкан инновациялык ой жүгүртүү стилин калыптандырууну болжолдойт.

Студенттин маалымат маданияты кокустан пайда болгон эмес, бул көрүнүштүн объективдүү башаты - бул билим берүү процессинде байланышуу үчүн программаны, реалдуу убакыт режиминде, нанотехнологияны активдүү иштеп чыгуу. Бул процесстин катышуучуларынын баарынын кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандырууну аныктоочу кесиптик жана жеке парадигма катары каралышы керек.

Окуучунун билим маданиятынын маалыматтык маданиятынын компоненттерин кыскача деталдаштыруу менен логикалык өз ара көз каранды жана ырааттуулук баскычтары катары кароо максатка ылайыктуу.

1-этап - мотивациялык-баалуулук жана функционалдык-максаттуу деп сунуш кылат:

- ✓ маданияттын маанилүүлүгүн жана баалуулугун, окуучуну атайын даярдоонун зарылдыгын түшүнүү;
- ✓ маалымат чөйрөсүндө студенттин кесиптик даярдыгына таасир этүүчү кызыкчылыктар жана муктаждыктар;
- ✓ маданиятты калыптандыруунун принциптерин жана методдорун изилдөөгө позитивдүү мамиле.

2-этап - уюштуруучулук жана программалык-технологиялык төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ жалпы билим берүү процессинде студенттин атайын даярдыгын пландаштыруу;
- ✓ материалдык-техникалык, финансылык, медициналык жана илимий изилдөөлөрдү камсыздоо;
- ✓ компьютердик паркты жана программалык камсыздоону түзүү жана жаңыртуу.

3-этап - маалыматтык жана мазмундуу төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ университеттин кесиптик жана башкаруу иш-аракетинде колдонулган маданияттын концептуалдык жана категориялык адистештирилген аппаратынын мазмунун түзүү жана иштеп чыгуу;
- ✓ студент тарабынан фундаменталдык жана практикага багытталган билим тутумун өздөштүрүү;
- ✓ ой жүгүртүү стилин калыптандыруу, маданият чөйрөсүндө окуучунун компетенттүүлүгүн жана сабаттуулугун ишке ашыруу.

4-этап - билим берүү-өзүн-өзү тарбиялоо жана тарбия-адеп-ахлактык божомолдор:

- ✓ маалыматтык технологияларды колдонуу менен студенттин билим берүү жана өзүн-өзү тарбиялоо иш-аракетинин баалуулуктарын кабыл алуу;
- ✓ колдонмо маалыматтык технологиялар жаатында билим берүү жана өзүн-өзү тарбиялоо иш-аракеттерине туруктуу умтулуу;
- ✓ жогорку адептүүлүктү жана өзүн-өзү тарбиялоону калыптандыруу.

5-этап - иш-аракет жана коммуникация-жүрүм-турум төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ башкаруучулук маселелерди чечүү методдорун колдонуу үчүн кесиптик иштин жеке стилин жүзөгө ашыруу;
- ✓ айлана-чөйрөнүн субъекттери менен социалдык жана маданий өз ара аракеттенүү нормаларын өздөштүрүү;
- ✓ натыйжалуу мамилелерди орнотууга жана башкарууга даярдыгы жана жөндөмү;
- ✓ маданиятты андан ары калыптандыруу үчүн студенттердин муктаждыктарына жана каалоолоруна багыт алуу;
- ✓ окуу процессиндеги инновациялык контекстте чыгармачыл активдүүлүктүн көрүнүшү;
- ✓ инсандар аралык баарлашууда адамзаттын басымдуулук кылышы.

6-этап - көзөмөлдөө-текшерүү критерийи-баалоо төмөнкүлөрдү камтыйт:

- ✓ тесттик, тренингдик жана экзамендик суроолорду түзүү;

✓ студенттик маданиятты калыптандыруунун бардык деңгээлдеринде контролдоо;

✓ студенттердин билимин аралык контролдоо, текшерүү жана баалоо.

7-этап - маалыматтык маданияттын деңгээлин калыптандыруу (кесиптик компетенттүүлүк) төмөнкүлөрдү камтыйт:

✓ талдоонун маалыматтык технологияларын өздөштүрүү, билим берүү процессине нано технологияларын киргизүүнү болжолдоо, суроо-талапты өнүктүрүү жана маданияттын калыптанышына түрткү берүү, ушул иш чөйрөсүндө стратегияларды иштеп чыгуу жана иш-чаралардын комплексин пландаштыруу;

✓ студенттин маданиятын калыптандыруунун өзгөрүлүп жаткан шарттарына ылайыкташууга даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү;

✓ типтүү жана стандарттуу эмес тапшырмаларды аткарууда кесиптик башкаруу иш-аракеттеринде инструменттерди өз алдынча колдонууга даярдыгы жана жөндөмдүүлүгү.

Биздин оюбузча, окуучунун дүйнө таанымын, эмоционалдык жана руханий-адеп-ахлактык жүрүм-турумун калыптандырууга шарт түзүү керек. Баалоо критерийлери жана көрсөткүчтөрү жалпы адамдык адептүүлүккө, башкалар менен болгон мамилесин түзө билүүгө, башка студенттерге карата кунт коюп, боорукер жана сылык мамиле кылууга багытталууга тийиш. Ар бир этапта студенттердин маданиятынын калыптануу деңгээлдерин баалоону аныктоо же жаңыртуу зарыл, бул маалыматтык технологиялар жаатындагы кесиптик компетенттүүлүктүн индикатору болушу керек, ошондой эле диагностикалык методдор жана баалоо натыйжаларынын таблицалары көрсөтүлөт. Буга байланыштуу ОшМУнун математика жана маалыматтык технологиялар факультетинин студенттери арасында изилдөөлөр (анкеталык сурамжылоо, байкоо жүргүзүү, баарлашуу, маектешүү) жүргүзүлдү. Респонденттердин саны 280 студентти түздү.

Окуучулардын маалыматтык муктаждыктары канчалык деңгээлде илимий маалыматтын булактары жана сабактарга даярдануу учурунда аны алуу каналдары менен канааттандырылаарына кызыгуу. Сунуш кылынган сурамжылоодо студент тизмеленген маалымат булактарынын ар бирине мамилесин иреттик масштабда баалашы керек (маалымат булактары тарабынан маалымат муктаждыктары канааттандырылабы же аларды канчалык деңгээлде жактырат деген суроо берилет).

Мисалы үчүн:

	Абдан канааттандырат	**Жок, тескерисинче, ооба**	**Айта албайм**	**Ооба, жок**	**Такыр эле канааттандырбайт**
«+»	01	02	03	04	05
«-»	05	04	03	02	01

Эгерде жооп "+" позитивдүү баалоодон турса, анда аны менен эң көп макулдашуу төмөнкү баллга туура келет. Эгерде терс белги ("-") бар болсо, анда чоңдуктар чоңураак жагына берилет (1-таблица).

1-таблица

Булактар маалымат	Абдан канааттандырарлык	караганда	*айтуу*	жок, ооба караганда	Канаат-тандырбайт
Мезгилдүү электрондук басылмалар (Интернетте)	01	02	03	04	05
Интернеттеги электрондук китепканалар	01	02	03	04	05
Ар кандай уюмдардын вебсайттары	01	02	03	04	05
Сиздин университеттин	01	02	03	04	05

электрондук китепканасы					
Сиздин университеттин медиа китепканасы	01	02	03	04	05
Менин университетимдин жергиликтүү тармагы	01	02	03	04	05
Башка булактар жана каналдар	01	02	03	04	05

Ар бир масштабдын беш баалоодон турушу алардын семантикалык дифференциациясынын ыңгайлуулугу менен түшүндүрүлөт.

Социологиялык сурамжылоо көрсөткөндөй, студенттердин канааттануусу 94,6% ды түздү. Тактап айтканда, студенттер электрондук мезгилдүү басылмаларга баа беришти (Интернетте) - 91,7%; Интернеттеги электрондук китепканалар - 89,6%; Ар кандай уюмдардын интернет сайттары - 80,7%; өз университетинин электрондук китепканасы - 90,5%, өз университетинин медиа китепканасы - 88,3%; алардын университетинин жергиликтүү тармагы - 87,5%, башка булактар жана каналдар - 25%.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, сурамжыланган студенттердин көпчүлүгү (91,7%) сабактарга даярданууда мезгилдүү электрондук басылмаларды (Интернетте) колдонушат. Ал эми 25% студенттер үчүн башка булактар жана каналдар маалыматтын негизги булагы болуп саналат. Демек, жаштар үчүн интернет булактарын колдонуу пайдалуу.

Кесипкөй квалификациялуу адис, өзүнүн кесиптик билиминен жана жөндөмүнөн тышкары, маалымат коому берген мындай мүмкүнчүлүктөрдү өз ишинде натыйжалуу колдонушу керек. Бул, сыягы, маалымат тармактарындагы электрондук маалымат жана телекоммуникациялык ресурстардын ар кандай түрлөрүн натыйжалуу пайдалануу.

Бул максатка жетүү үчүн коомдордун заманбап деңгээлдеги маалыматтык инфраструктурасын иштеп чыгуу табигый нерсе. Эң башкысы, билим берүү процессинде маалыматтык жана телекоммуникациялык билим берүү ресурстарын оптималдуу камсыздоо шарттарында адистердин даярдыгын камсыз кылуу.

Белгилей кетүүчү нерсе, студенттерди окутууда, биздин оюбузча, 2 кредиттик сабакты (30 саат) кошуу керек, мисалы, "Студенттин маалыматтык маданиятын калыптандыруу". Бул үчүн адистер жумушчу окуу планын, дисциплинанын окуу-методикалык комплексин, жумушчу окуу куралдарын, лекцияларды, тесттик базаларды жана тренингдерди, прогрессти көзөмөлдөө жана студенттерди аралык аттестациялоо үчүн экзамендик суроолордун базасын иштеп чыгышы керек. "Студенттин маалыматтык маданиятын калыптандыруу" предметин билим берүү процессинде ишке ашыруу бул изилдөөнүн актуалдуу жана келечектүү багыты. Маалыматтык ресурстарды билүүдө студенттердин маалыматтык маданиятынын деңгээлин жогорулатуу маселесин чечүү керек.

Ошентип, студенттин маалыматтык маданияты - бул ар кандай баалоо критерийлерин камтыган татаал тутум, алардын ар бири мазмунун, принциптерин жана методдорун, билимин, шыгын, акыл-эс жөндөмүн жана интеллектуалдык сапаттарын калыптандырууга, кесиптик деңгээлин жогорулатууга багытталган тест шарттары. Маалыматтык чөйрөдө компетенттүүлүк, жөндөмдүүлүктү башкаруу жана баарлашуу. Маданият кесиптик билим берүү жана өзүн-өзү тарбиялоо процессинде инсанды калыптандыруу катары каралат, ал жигердүү чыгармачыл иш-аракет жана социалдык баарлашуу процессинде гана ишке ашат.

Белгилей кетүүчү нерсе, өзүнчө баалоо критерийинин жоболорун эске албаганда, студенттин маалыматтык маданиятынын жалпы деңгээлинин төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Башка жеке мүнөздөмөлөр менен байланыштардын болушу сизге бул процессти

башкарууга мүмкүндүк берет, анткени баалоо критерийлеринин ортосунда жеке жана жалпысынан кайтарым байланыштар бар. Ошентип, нанотехнологиянын интенсивдүү өнүгүшү менен, компьютерге жаңы программалык шаймандар орнотулган. Студент өзүнүн билиминин деңгээлин жогорулатуу үчүн инновациялар жөнүндө билиши керек.

Эгерде билим берүү процессинин максаты мугалимден студентке билимди жана көндүмдөрдү өткөрүп берүү болсо, анда бул максатка жетүү каражаттары, биринчиден, студенттин семестр бою үзгүлтүксүз иштеши жана экинчиден, ал алган билимин системалуу көзөмөлдөө. Ушул негизге таянып, жогорку окуу жайларында билим берүү процессинде студенттердин билимин эсепке алуу жана контролдоо методдорун изилдөөнүн маанилүүлүгү жана актуалдуулугу айдан ачык болуп жатат. Окуучулардын билимине байкоо жүргүзүү - билим сапатын баалоонун негизги элементтеринин бири.

Бүгүнкү коомду маалыматташтыруунун жалпы багыттары жана алар менен тыгыз байланышкан билим берүү ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн маалыматташтыруу багыттары заманбап маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өркүндөтүү жана массалык түрдө жайылтуу багыттары менен мүнөздөлөт. Окшош технологиялар заманбап ачык жана дистанттык билим берүү тутумунда маалыматты берүү жана мугалим менен окуучунун өз ара байланышын камсыз кылуу үчүн активдүү колдонулат. Бүгүнкү мугалим маалыматтык-коммуникациялык технологиялар жаатында билимге ээ, бирок ага кошумча аларды кесиптик ишмердүүлүгүндө колдонуу боюнча адис болушу керек.

Библиографиялык тизме:

1. Кравец В.А., Кухаренко В.Н. Вопросы формирования информационной культуры [Электронный ресурс]: http://www.e-joe.ru/sod/00/4_00/ku.html
2. Кочергина В.Ю. Формирование информационно-педагогической культуры преподавателя иностранного языка в едином образовательном пространстве: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01: Ростов н/Д, 2003 152 с. РГБ ОД, 61:03-13/1463-0.

"ТАҢДАНУУ" КОНЦЕПТИН ТУЮНТУУЧУ ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН ПАРАДИГМАЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Айылчиева Назгүл Абдыгапаровна - окутуучу,
nayilchieva@gmail.com
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, ЖАК
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада илимпоздордун концепт жана эмоционалдык концепт жөнүндөгү аныктамаларынын ,далилдеринин жардамы менен ой-тутумунда концепт жашап, ага жараша идеялардын пайда болушу аныкталды. "Таңдануу" концептин туюнтуучу тилдик каражаттардын парадигмалык түзүлүшү сурамжылоо жүргүзүүнүн негизинде анализделет.*

Түйүндү сөздөр: *консепт, таңдануу, эмоция, абстракт, парадигма, аффективдүү, бейвербалдык.*

ПАРАДИГМА СТРУКТУРА ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ВЫРАЖАЮЩИХ КОНЦЕПТ "УДИВЛЕНИЕ"

Аилчиева Назгуль Абдыгапаровна -
преподаватель, nayilchieva@gmail.com
ЖАГУ им.Б.Осмонова, ЖАК
Джалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *В статье показано, что с помощью определений и доказательств учеными концепции и эмоциональной концепции, концепция живет в сознании и возникает соответствующие ему идеи. На основе опроса анализируется парадигматическая структура языковых средств, выражающая концепт "удивления".*

Ключевые слова: *концепт, удивление, эмоция, абстракт,парадигма, аффективный, невербальный.*

PARADIGMA STRUCTURE OF LANGUAGE MEANS EXPRESSING THE CONCEPT "SURPRISING"

Ailchieva Nazgul Abdygaparovna - teacher,
nayilchieva@gmail.com
JAGU named after B.Osmonov, ZhAK
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Abstract: *The article shows that with the help of definitions and proofs of the concept and the emotional concept by scientists, the concept lives in consciousness and the corresponding ideas arise. Based on the survey, the paradigmatic structure of language means expressing the concept of "surprise" is analyzed.*

Key words*: consept, surprise, emotion, abstract,paradigma, effective, nonverbaly*

Адам айлана чөйрөдөгү, дүйнөдөгү кубулуштарды жана көрүнүштөрдү, заттарды концепттер аркылуу кабылдайт. Концепт- айтылган сөздүн адамдын ой тутумунда индивидуалдуу образдар,элестер аркылуу чагылдырылышы. Бул концептерге улуттук өзгөчөлүктөр сиңип,укумдан -тукумга мурастык түшүнүктөр катары өтөт. Концептер айлана чөйрөнү рационалдык гана эмес,эмоционалдык чагылдуурунун да формасы болуп саналат. "Концепт" терминин 1928-жылы С.А. Аскольдов-Алексеев "концепт жана сөз " макаласында колдонулган. С.А. Аскольдов өзүнүн макаласында концепттин табияты жөнүндө же жалпы түшүнүктөр, эскиче аталганда универсалийлер жөнүндө маселени көтөрүп чыккан. Ал концепттин орун ээлөөчү функциясын белгилөө менен аны

төмөндөгүдөй деп аныктайт: «Концепт бул бир түргө кирген аныкталбаган көптөгөн предметтерди ой-жүгүртүү процессинде биз менен кабылдырган ойдо берилген түзүлүш»[1] Окумуштуу концептти изилдөөдөгү жана тил илимине термин катары киргизүүдөгү биринчи окумуштуу болуп эсептелет. Концепт - термини лингвистикалык изилдөөлөрдө колдонулат. Бул түшүнүк Когнитивдик лингвистикадагы негизги тушунуктөрдүн бири . Концепт боюнча бир канча окумуштуулар өз ойлорун айтышып далилдешип, илимий иштерди жазышкан. Алардын катарында Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова, В .И.Карасик, А. А. Залевская, С.Г. Воркачев ж.б.окумуштуулар эмгектенип жатышат.

Орус окумуштуусу Е.С. Кубрякова концепт боюнча төмөндөгүдөй аныктама сунунштайт: “концепт-эс-тутумдун операциялык бирдиги, акыл-эс лексикасы, мээнин концептуалдык тутуму жана тили, дүйнөнүн бүткүл сүрөтү, билимдин кванты.Эн маанилүү түшүнүктөр тилде чагылдырылган”.[2] “Адам тышкы жана ички дүйнөнүн обьектилери жөнүндө эмнени билгендиги, ага ишенгендиги бул концепт. Концепт-бул дүйнөнүн бир фрагментин чагылдыруу ”[3] -М.В Пименова белгилеп кеткен.

В.И. Карасик концептке “Дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу ”, “концепт-бул адамдын акыл- эсинде маанилүү маалымат катары баамдалган тажырыйбанын үзүндүсү, эсте сакталган менталдык маалымат” [4] деп аныктама берген.

Бул терминди тил илиминде азыркы күндө кенири колдонулуп жатат. Ал эми кыргыз окумуштууларынан Ибрагимов А.А., Дербишова К.З, Абдулатов А.А., Тагаев М.Ж., Зулпукаров К.З., Калмурзаева А.А. ж.блар да бул багытта өздөрүнүн иштерин жүргүзүшкөн. Мисалы, илимпоз К.Зулпукаровдун: концепт менталдык түшүнүк, ал адамдын ой-тутумунда гана жашайт, аны айтууга болбойт деген белгилөөсүнө кошулам.

Демек, жогорудагы окумуштуулардын концепт боюнча жазган иштерин, пикирлерин окуп чыгып, концепт- адамдын ой-жүгүртүүсүнө, дүйнө таанымына, билим тажырыйбасына жараша аң сезимде сакталып, адамдын ой-тутумунда активдүү, көп кырдуу жашап жүрүүчү бирдик же продукт деп тыянак чыгарууга болот. Концепт – нерсенин абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик, эмоционалдык-баалуулук белгисин, о.э., ага байланыштуу көп маалым атты ичине камтыган идея. Ошондой эле адамдын ой - тутумунда эмоционалдык концептер да жашайт жана аң сезиминде сакталат.

Эмоциялык концепт - татаал, объективдүү эмес субъективдүү чагылдырган көп компоненттүү акыл-лингвистикалык билим берүү

адамдын ага таасир этүүгө болгон мамилеси курчап турган дүйнөнүн объекттери жана кубулуштары. Бизди курчап турган дүйнөнү өздөштүргөндө, адамдын таанып-билүүсүн белгилөө процессинин натыйжасы.Эмоционалдык концепттер: танданув, кубануу, кайгыруу, коркунуч ж.б. Бул эмоциялык концепттерде сүйлөөчүнүн ички дүйнөсүндө болгон сезимдери туюнтулат. Ал сезимдерди сүйлөмдүн бардык түрлөрүндө бере алабыз(суроолуу, маалымдоо, илептүү,жай, суроолуу.)

“Тандануу” эмоциясы жөнүндө бир нече окумуштуулар өз илимий иштеринде анализдеп, далилдеп макалаларды жазышкан. Мисалы: Ян Кай, Михайлова А.Э, Щербекова И.В., Брызгунова Е.А., Ильин Е.П, Лепёнышева А.А., Болотакунова Г.Ж., Филология илимдеринин кандидаты Болотакунова Г.Ж. “тан калуу” психикалык абалынын тилдеги номинативдик- функционалдык талаасын изилдеген. Михайлова А.Э “Таңдануу”

[1] Аскольдов С.А. Концепт и слово. От теории словесности к структуре текста: антология. – М, 1997. – С. 267-269.
[2] Е.С. Кубрякова “Семантика в когнитивной лингвистике”//Известия АН.Сер.1998 с-58
[3] З.Д.Попова, И.А.Стернин “Когнитивная лингвистика” учебное издание Москва АСТ “Запад-Восток” 2007 с-23
[4] В.И.Карасик Языковой круг: личность, концепты, дискурс-Волгоград, 2002 с-103

эмоциясы жана анын азыркы орус тилинде чагылдыруу жолдорун изилдейт.[1] Ал азыркы орус тилинде таңдануу эмоциясын оозеки кепте үч жолун аныктаган.
-номинативдик (Это удивительно)
-сүрөттөчү (дескрептивный) (У нее глаза на лоб полезла)
-сезимталдык (Ничего себе, вот это да) . Оозеки кепте сезимталдык , көркөм чыгармада номинативдик жана сүрөттөчү жолдорун колдонууну тактаган.

Таңдануу сөздөрү сүйлөөчүнүн сезим-туюмуна, дүйнө таанымына шайкеш келбеген, өз турмуш практикасында дуушарланбаган көрүнүш, кубулушка кабылган учурунда айтылат.Таңдануунун мааниси сүйлөөчүнүн кебинде камтылып, сүйлөмдөр маалымдоо жана суроо тибиндеги болот. Таңдануу мааниси белгисиздик, күтүүсүздүк кырдаалы менен шартталып турат, башкача айтканда, сүйлөөчү качан гана өзү үчүн белгисиз, түшүнүксүз көрүнүшкө күтүүсүздөн кабылганда таңдануу абалына дуушарланат. Мындай тилдик-психологиялык жагдай жаралмайынча, таңдануу маанисин камтыган сүйлөмдөр, же айтымдар уюшулбайт. Сүйлөөчүнү таңдануу абалына дуушарланткан көрүнүш аны суктандырып кубанткан, же тескерисинче, иренжитип кабатырланткан, , кайдыгер караткан көрүнүштөрдөн болушу мүмкүн. Тандануунун негизинде сүйлөөчү эмоцияга жана сезимге дуушар болуп, кандайча?, кантип?, эмне үчүн?, эмнеге?, бул эмне?, деген суроолорго жооп берүүгө мажбур болот..

Кыргыз лингвистикасында парадигма түшүнүктөрү калыптанып, илимий иштерде колдонуп жатканы күн сайын өсүп жатат. Парадигма (грек тилинен модель,үлгү) жалпы туруктуу инварианттык маани бириктирген, колдонуу учурунда бирин-бири алмаштыра ала турган тилдик бирдиктердин көптүгүн же жыйындысын айтышат. Таңдануу концепти академик К.К Юдахиндин сөздүгүндө “таң калуу” сөзү төмөндөгүчө берилген[2]:
таңдан- удивляться, изумляться, поражаться.
таңдандыр- понуд. от таңдан- удивлять, изумлять, поражать;
таңдануу и. д. от таңдан- удивление, изумление
таңырка- удивляться, изумляться; таңыркап карап калды он удивлённо смотрел; таңыркан- возвр. от таңырка-, то же, что таңырка-.
таңыркант- понуд. от таңыркан- удивлять, изумлять.
таңыркантуу и. д. от таңыркант- удивление, изумление.
таңыркарлык удивительный; анчалык таңыркарлык болгон жок было не очень удивительно. таңыркат- понуд. от таңырка- удивлять, изумлять.
айран I ар. удивлённый, изумлённый; растерявшийся;
айранга кал- или айран кал- изумиться; растеряться;
айран калды или айран-таң калды или айран-азыр калды он растерялся, он опешил.
Демек, “таңдануу” концептин -айран калуу, -айранга кал, -айран деген тилдик каражаттар менен да колдонулат.

Лингвистиканын башка бөлүмдөрүнүн изилдөө предмети тилдик каражаттар деген жалпы термин менен белгиленет. Тыбыш, сөз, сөздүн составдык бөлүктөрү, сөз айкашы, сүйлөм жана анын түрлөрү фонетика, лексикология, сөз жасоо жана грамматика илимдеринин изилдөө предмети катары каралат.
Тандануу кыргыз адабияттарында , төмөнкүдөй тилдик каражаттардын жардамы менен берилет: бах, чиркин, ах, ох, охо, ай–и-и-й, пай-пай,кудайга шүгүр, капырай, тообо, шумдугуң түшкүр, укмушуң кургур, ботом,кокуй, алда кудай ай деген өңдүү сырдык сөздөр катышып келип, предикат болуп түшкөн сөзүнө -бы мүчөсү, же ээ,ой, ыя бөлүкчөлөрү жалганган сүйлөмдөрдө камтылат.

[1] .Михайлова Е.А. МГУ журнал Наука и сиовременность -2010 с-52
[2] Юдахин, К.К. (1965). Киргизско-русский словарь. М.: Издательство «Советская энциклопедия». –с-33,с-787

Таңдануудан аффективдүү реакциялар келип чыгат да үндүн көтөрүлүшү, сүйлөөчүнүн жүзү, көзү, оозу өзгөрөт. [Ильин, 2001. С. 262].

Англис тилдеринде таңдануу төмөндөгүдөй сөздөр, сөз түрмөктөрү жана сырдык сөздөр менен берилет:

1)surprise, wonder, astonishment, amazement, wonderment, amaze, set wondering, to set smb Wondering, set at a gaze, my wig(s)!, his influence [astonishment] grew, exclaim at, to set agape, great Caesar!, to raise laughter [a smile, astonishment, controversy], stone the crows!

2) Wow, Aah, Ahh, Aww, Bingo, Eh, Eww, Wow, Hey, Well, What, Hurrah, Hmph, Oh, Oops, Ouch, Shh, Uh oh, Whew, Yay/Yaay, Yeah, Yikes, Yippee, Uh, Hush, Hmm, Er, Um

Убакыттын өтүшү менен оозеки кепте "тан калуу" концептин туюнтуучу тилдик каражаттарды колдонуу өзгөрүп жатканын сурамжылоо жүргүзүү менен талдап чыктым.

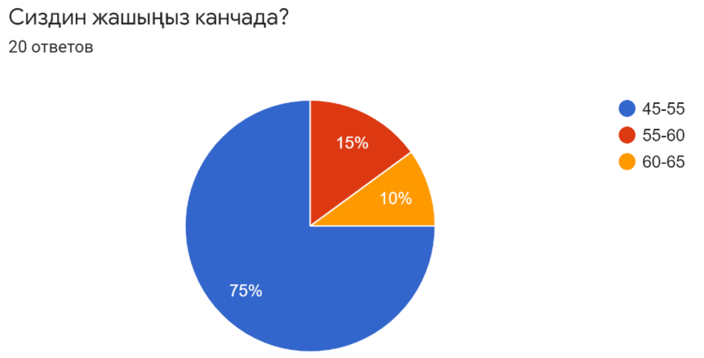

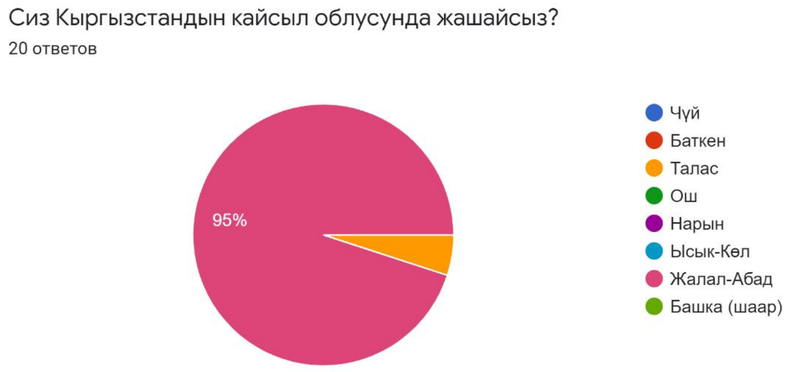

Таң калуу эмоциясына кабылганыңызда колдонуучу бөлукчөлөр
20 ответов

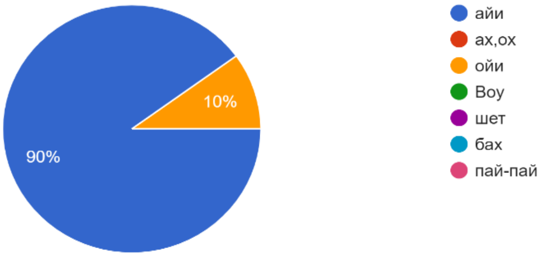

Таң калуу эмоциясына кабылганыңызда аффективдүү кандай реакциялар келип чыгат
20 ответов

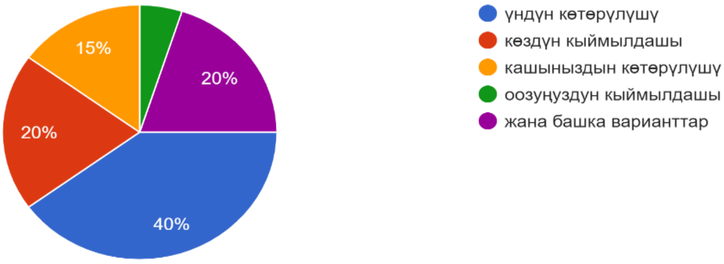

Ал эми ааламдашуу доорундагы жаштардын арасында “таңдануу” концепти төмөндөгү тилдик каражаттар менен колдонуп жатканын байкадым.

Сиздин жашыңыз канчада?
45 ответов

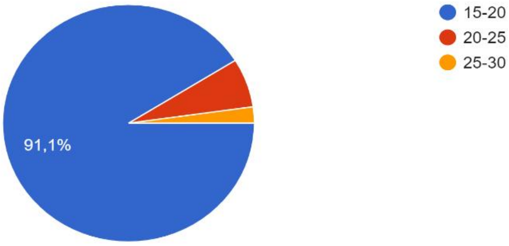

Сиз Кыргызстандын кайсыл облусунда жашайсыз?
45 ответов

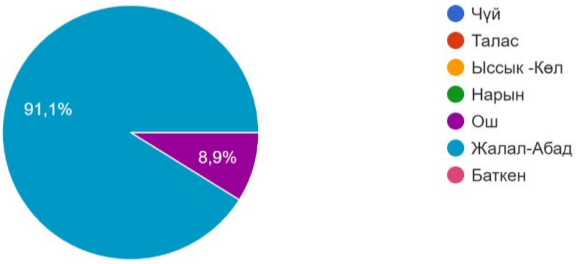

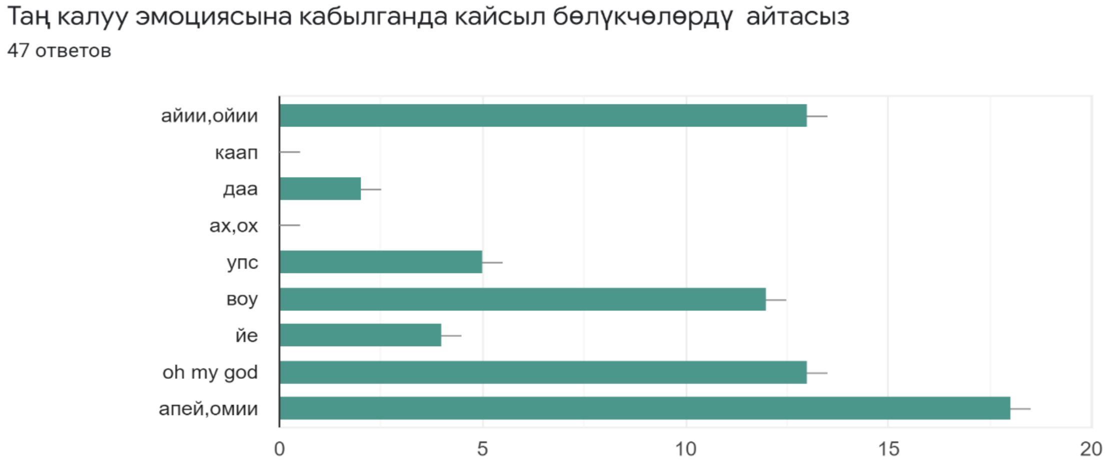

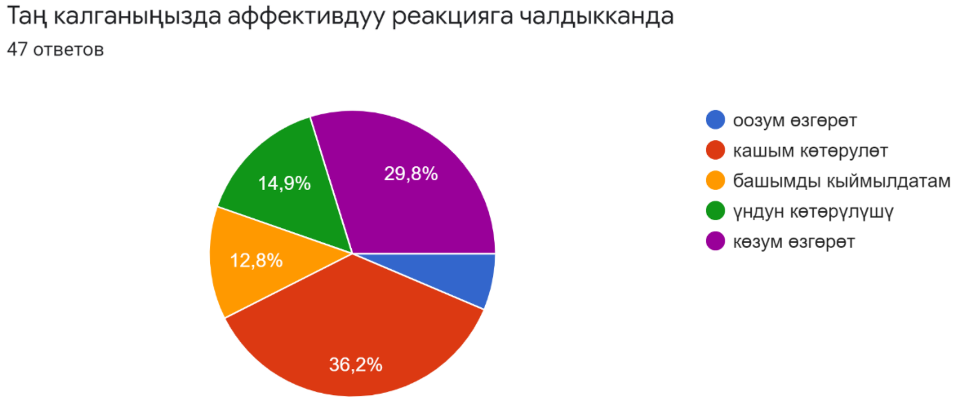

Жогорудагы сурамжылоону жүргүзүүдөн кийин, жыйынтыгында убакыттын өтүшү менен жаштар арасында "таӊдануу" эмоционалдык концептин туюндуруучу тилдик каражаттардын оозеки кепте англис тилиндеги бөлүкчөлөрдү колдонулушун анализдедим. Таӊдануу эмоциясынын жаралышы сүйлөөчүнүн кеп куруудагы активдүүлүгүн, алынган маалыматка, жагдайга ылайык билдирген мамилесин (позициясын), ички психологиялык чыӊалуусун айгинелеп турат.Таӊдануу вербалдык эмес кырдаалда башкача айтканда мимика, жест, аффективдүү менен көрсөтүлгөн. Вербалдык кырдаалда оозеки кепте , баарлашууда таӊдануу эмоциясы камтылат.

Адабияттар:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. От теории словесности к структуре текста: антология. – М, 1997. – С. 267-269.
2. К.З.Зулпукаров, Е.Н. Мурадымова, Р.К. Ормокеева, Болотакунова Г Ж, С.М.Амиралиев “Лингвистичекий антропоцентризм: проблемы, поиски и решения Бишкек-2019
3. Карасавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. М-2008
4. Е.С. Кубрякова “Семантика в когнитивной лингвистике”//Известия АН.Сер.1998
5. Михайлова Е.А. МГУ журнал Наука и сиовременность -2010 с-52
6. З.Д.Попова, И.А.Стернин “Когнитивная лингвистика” -М.:АСТ:Восток-Запад-2007
7. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. -М.: Гнозис-2008
8. Распопов И.П. О так называемое семантической структуре предложения. – М., 1981
9. Юдахин, К.К. (1965). Киргизско-русский словарь. М.: Издательство «Советская энциклопедия». –с-33,с-787

* * *

УДК. 81

КЫРГЫЗ ТИЛИ ИЛИМИНДЕ ЭТИШ СӨЗ ТҮРКҮМҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ

Джолдошева Айжаркын Абайевна – магистрант
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Кыргыз жана түрк тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн изилдениши 1930-жылдардан башталат. Макалада тилчи-окумуштуулардын этиш сөз түркүмү, этиштин чак категориялары боюнча изилдөөлөрү берилди, этиштин чактарынын бөлүштүрүлүшү, алардын маанилери талданды.*

Бул эмгекте этиштин чак категориясы, кыймыл-аракеттин боло тургандыгы, болуп өткөндүгү жана болуп жаткандыгы, башкача айтканда мезгилдик карым-катыштын туюндурулушу жөнүндө сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: *этиш сөз түркүмүнүн кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениши, этиш түшүнүгү, анын түрлөргө бөлүштүрүлүшү, маанилик өзгөчөлүгү, чак категориясы, этиштин өткөн чагы.*

ИЗУЧЕНИЕ ГЛАГОЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКОВЕДЕНИИ

Джолдошева Айжаркын Абаевна – магистрант
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
ЖАМУ имени Б. Осмонова,
г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *Изучение глаголов в кыргызском и тюркском языкознании восходит к 1930-м годам. В статье представлены исследования лингвистов о типах глаголов, категориях глагольных времен, распределении временных глаголов и их значениях.*

В данной работе рассматривается категория времени глагола, возникновение, возникновение и возникновение действия, то есть выражение сезонной связи.

Ключевые слова: *Изучение глаголов в кыргызском и турецком языках, понятие глагола, деление его на виды, семантические признаки, категория времени, прошедшее время глагола.*

STUDY OF VERB VOCABULARY IN KYRGYZ LANGUAGE SCIENCE

Dzholdosheva Aizharkyn Abaevna - master student
aijarkyndjoldosheva@gmail.com
JAMU named after B. Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract: *The study of verbs in Kyrgyz and Turkish linguistics dates back to the 1930s. The article presents the research of linguists on the types of verbs, the categories of verb tenses, the distribution of tense verbs and their meanings.*
This paper deals with the tense category of the verb, the occurrence, occurrence and occurrence of the action, that is, the expression of the seasonal relationship.

Key words: *The study of verbs in the Kyrgyz and Turkish languages, the concept of the verb, its division into types, semantic features, tense category, past tense of the verb.*

Этиш тилдин улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруудагы эң маанилүү категориялардын бири болуп саналат. Тилдеги этиштердин көптөгөн өзгөчөлүктөрү аларды ар тараптуу изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратты. Этиштердин семантикасын изилдөөдө түрк тилиндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги изилдөөчүлөрдүн көз караштары ар түрдүү.

Сөз түркүмүнүн маселеси совет бийлигинин жылдарында түрколог окумуштуулар тарабынан кеңири планда изилдөөгө алынды. Эне тилинин грамматикасы боюнча окуу китептерин түзүү, мектептерде эне тилинде сабак жүргүзүү сыяктуу олуттуу маселелер сөз түркүмдөрүн илимий жактан тагыраак иштеп чыгууну талап кылган болчу. Түркологиялык изилдөөлөрдө сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө негизинен, семантикалык принцип колдонулуп жана ал принцип сакталып да келе жатат. Андан кийинки иегизги принцип катарында синтаксистик принцип колдонулуп келди. Кийинки кездерде илимий эмгектерде болсун, мектеп грамматикаларында болсун түрк тилдериндеги сөздөрдү үч түрдүү принцип менен бөлүштүрүү кеңири орун алып бара жатат жана бул көз караш көпчүлүк тилчилер тарабынан кубатталууда. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип традициялык принцип болуп эсептелет. Ал принцип айрым окумуштуулар тарабынан тиешелүү даражада сынга алынып келе жатса да, түрк тилдери үчүн бул принцип негизги принциптерден болуп эсептелет, анткени түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн маанисин четке кагууга же анын ролун төмөн саноого болбойт. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө морфологиялык белги негизги белгилердин бирине жатат. Сөз түркүмдөрү лексика-грамматикалык категория катарында каралууга тийиш деген көз караш жалпы эле тил илиминде, ошондой эле түркологияда көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кубатталууда. Түрк тилдеринде сөздөр башка сөздөр менен ар түрдүү синтаксистик байланышта болуу аркылуу субстандивдешет жана адвербализацияланышат. Синтаксистик белги катарында сөздөрдүн сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышын гана эсепке албастан, бир сөз менен экинчи сөздүн (бир сөз түркүмү менен экинчи сөз түркүмүнүн) бир-бири менен айкалышын, айтылуу мүмкүнчүлүгүн же алардын өз ара айкалышпай тургандыгын эске алуу керек.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш сөздөр тилде кеңири орунду ээлейт. Мына ошондуктан этиш сөздөр тилдеги ири грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Ал лексикалык мааниси жагынан да, морфологиялык түзүлүшү жагынан, синтаксистик кызматы жагынан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган сөз түркүмдөрүнүн бири. [3]

Этиш жана анын грамматикалык категориялары морфологияда негизги маселелердин бири. Ошондуктан түркологияда этиш сөз туүркүмүнө окумуштуулар айрыкчакөңүл бурушат. Этиш сөз түркүмүнүн башка сөз туркүмүнөн айырмасы, анын

категорияларынын өзгөчөлүгү, этиштин өзгөчө формалары, чак, жак, ыңгай, мамиле категорияларынын туюнтулушу ж.б маселелер боюнча илимпоздордун эмгектери көп.

Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр деп атайбыз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. [1] Негизинен, этишке берилген ушундай аныктамалардын илимий адабияттарда берилишинин мазмуну жакын. Этиштер тилдеги сөздүк кордун көпчүлүк бөлүгүн түзөт жана алардын башка сөз түркүмүнө өтүшү да өтө сейрек экендигин окумуштуулар белгилешет, башкача айтканда, этиштер туруктуу лексикалык топту түзүүчүлөр.

Этиштер башка сөз түркүмдөрүндө кездешпеген грамматикалык категорияларга ээ: ыңгай, мамиле, чак. Жак жана сан категориялары менен да өзгөрүп, өн жана терс маалерди туюндурушу жагынан да өзгөчөлөнүшөт. Кыймыл-аракетти туюндурган этиши создөр ар түрдүү кыймыл-ааркеттерди, бейпилдик абалдарды, акыл-ойдогу ар түрдүү кыймыд көрунүштөрдү, кыймыл-араекттердин мезгилдик убактыларда жүрүп турарын билдиришет.

Кыргыз тилинде этиш сөздөр, аларды топторго бөлүштүрүү окумуштуу Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак, учур чак, келер чак болуп бөлүнүшү жана терминдин аталышы Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы мезгилге чейин окуу китептерде жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушундай терминдер менен жазылып келе жатат. Кыргыз тилинин грамматикасы боюнча алгачкы окуу китептер улуу окумуштуулардын китептеринде грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөр түркүмдөргө ажыратылып, анын катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөр берилген. Б.Ө.Орузбаева да баса белгилеген: «К.Тыныстанов – кыргыз тилинин грамматикасы жөнүндөгү илимдин чыныгы негиздөөчүсү деп аталышы чындыкка туура келет». Кыргыз тилинин грамматикасындагы этиш, анын чактары К.Тыныстановдон кийин чыккан окуу китептерде айтылып, кийинки жарыкка чыккан окуу китептеринде илимий изилдөөлөр, ойлор өнүгүп жазылып келген.

И.А. Батмановдун кыргыз тилинин морфологиясы боюнча “Части речи в киргизском языке” (1964) деген эмгеги жарыкка чыккан. Окумуштуу эмгекте кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрү, анын ичинен этиш сөз түркүмүнө аныктама берип, мүнөздөмө берген. Авторлоштор менен биргелешип жазылган окуу китеп кыргыз тилинин грамматикасынын изилденишинде орду чоң. 1939-40-жылдары анын үч бөлүктөн турган илимий-сыпаттама грамматикасынын III бөлүгүн этишке арнаган. Этиштин формаларын маанисине карай ажыраткан жана чак категориясына мүнөздөмө берген, учур чактагы жана өткөн чактагы чакчыл тууралуу суроолорго ар тараптан, терең жооп берүүгө аракеттенген [4].

Кыргыз тилинин морфологиясынын изилденишине, анын ичинен этиш сөз түркүмүн топторго бөлүштүрүү, семантикасын аныктоо сыяктуу маселелерге салым кошкон кыргыз филологиясынын алптары, белгилүү окумуштуулар К.Тыныстанов, К.Дыйканов, Б.О.Орузбаева, С.Давлетов, С.Кудайбергенов атайын изилдөөгө алып, сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшүн, алардын грамматикалык маанилерин жана формаларын кеңири талдоого алышкан. К.Дыйканов С.Кудайбергенов менен биргеликте “Кыргыз тилинин морфологиясы (Фрунзе, 1980), К.Дыйканов, Г.Бакинова, Б.Суранчиева, С.Давлетов, Б.Орузбаева,С.Кудайбергенов, Э.Абдулдаевдер “Азыркы кыргыз тили. 2-бөлүк: Сөз түркүмдөрү (Ф., 1958), Ү.Бактыбаевдин “Кыргыз тилинин грамматикасынын этиш бөлүгү (морфология)”, Б.Орузбаева “Этиш//Азыркы кыргыз тили: (сөз түркүмдөрү: 2-бөлүм) (Ф., 1958), “Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чагынын формалары. (канд.дисс.автореф.) (Ф., 1952), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер: (Кыскача маалымат)(Ф., 1958) жана “Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология (Ф., 1964. Авторлоштору К.К.Сартбаев, Ж.Шүкүров, С.Кудайбергенов, А.Турсунов, б.Умөталиева,

Ж.Мураталиева, М.Мураталиев), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоо” (Ф., 1964), “Кыргыз тилиндеги сөз жасоо: (доктор.дисс.автореф.) (Ф., 1964), Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: (авторлоштор менен, Ф., 1980), “Сөз курамы (Б., 2000), А.Турсунов “Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы жана учур чагы” (Ф., 1959), Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар (Ф., 1960). да ушул темада коргогон, “Кыргыз тилинин грамматикасы: Морфология (Ф., 1964. Авторлоштору К.К.Сартбаев, Ж.Шүкүров, С.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, б.Умөталиева, Ж.Мураталиева, М.Мураталиев), “Кыргыз тили: (пединституттардын педфактарынын студенттери үчү окуу китеби, Ф., 1986, авторлоштору менен), Грамматика киргизского языка: Часть 1. (Фонетика и морфология). Ф., 1987, авторлоштору менен ж.б. Сөз түркүмдөрүнүн бөлүштүрүлүшү боюнча эмгектерди жазып, кыргыз тилинин граммматикасына чоң салым кошкон тилчи окумуштуулардын саны арбы.

К.Дыйканов С.Кудайбергенов менен биргеликте “Кыргыз тилинин морфологиясы (Фрунзе, 1980) жазган эмгегинде этиштин ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкка аткарылышына карата сүйлөөчүнүн катышын (мамилесин) билдирерин белгилеп, ыңгайдын беш түрүн атайт, мамиле категориясы ээлик милдет аткарган зат өзүнүн кыймылына (баяндаачуна) грамматикалык жагынан алганда обьектиби же субьектиби, эгер субьекти болсо кандай субьект (ишти иштеген чыныгы субьектиби же субьекти эмести) экендигин аныктайт деп берилет. Мамиле категориясын бешке бөлөт: негизги, кош, өздүк, туюк, аркылуу.Жак категориясынын кыймыл-аракеттин жана субьектисининсүйлөөчүгө карата болгон катышын билдирет. Кыргыз тилинде үч жак бар: 1-жак (сүйлөөчү), 2-жак (тыңдооочу) жана 3-жак (сөзгө катышпаган жак).

Этиштин чак жана ыңгай формаларынын жак жанасан боюнча өзгөрүшүнүн жакталыш деп аталышыш, жак менен өзгөрүү этиштин бардыгына эле мүнөздүү эместиги, жак мүчөлөр менен өзгөргөн мүчөлөр баяндоочтук милдет аткаруучу этиштер жана атоочтор болуп өзгөрөрүнө кеңири токтолот. Эмгекте [2.] Этиш сөз түркүмүнүн жасалышы боюнча (морфологиялык, синтаксистик) көп сөз болот. Мамиле, ыңгай категориясы боюнча кенен сөз кылат.

Чак категориясынын кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата катышын билдирерин, башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болорун көрсөтөт. [2] Чак категориясы — этишке таандык категория, ал этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу негизги белгилердин бири. Чак категориясы, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Анткени ал кыймыл-аракетти чындыктагыдай билдирет: анын азыркы учурда болуп жатканын, мурун болуп өткөндүгүн, же келечекте болорун чындык катары баяндайт, натыйжада андан этиштин чак категориясы ачык көрүнүп турат. Баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: келер чак, учур чак, өткөн чак.

Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: -ды, -ган, -ыптыр, -чу. Булар өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт. Алар жалганган этиш сөздөр сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич арадагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет.

Окумуштуулар С.Давлетов, С.Кудайбергеновдор өз эмгегинде этиштин өткөн чагына мындай аныктама беришет: “Өткөн чак сүйлөнүп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет, кыймыл-аракет ар түрдүү кырдаалда жана ар кандай мезгилде болгондугуна карата өткөн чак өз ара төмөндөгүдөй бөлүштүрүшөт”: айкын, белгисиз, капыскы, адат. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчөлөр: -ды, -ган, -ыптыр, -чу. Булар өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт. Алар жалганган этиш сөздөр сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана

жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич арадагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет. [1]

Эмгекте айкын өткөн чакты уюштуруучу *-ды* мүчөсүнүн кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн айкын-ачык болгон учурда колдонуларын, өткөн чактын бул түрү аркылуу баяндалган иш, өзү катышкандыктан же башка бирөө тарабынан иштелсе да, көз алдында болуп өткөндөй, ал ишти сүйлөөчү да өз көзү менен көргөндөй, өзү катышып жүргөндөй таасын билерин, башка түрлөрүнөн ырастыгы, айкын-ачыктыгы менен айырмалангандыгын, кыймыл-аракеттин жакын арада, же сүйлөнгөн учурдан алда канча мурун болуп өткөндүгүн, же сүйлөнгөн мезгилге эч бир тиешеси жок эле, жалпы эле кыймыл-аракетти билдирерин белгилешкен.

Белгисиз өткөн чакты *-ган* мүчөсү уюштурарын, анын жалпы мааниси кыймыл аракеттин мурун баяндалгандыгы, анын фактысы, натыйжасы сүйлөнгөн мезгилде, азыркы учурда баяндалганда колдонуларына токтолушат. *-ды* жана *-ган* мүчөлөрүнүн айырмасы *-ды* мүчөсү сүйлөнгөн учурдан бир аз мурун болгон кыймыл-аракетти билдирсе, *-ган* мүчөсү алда качан мурун болгон кыймыл-аракет экендигин белгилешет.

Капыскы өткөн чакты уюштуруучу мүчө *-ып, -ыптыр*. Жогорудагы авторлор белгилегендей, өткөн чактын бул түрүнүн биринчи мааниси кыймыл-аракеттин качандыр бир убакта болгондугун, кыймыл-аракет жөнүндө маалымат башка бирөөдөн алынгандыгын, *-ыптыр* мүчөсү кээде кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилге жакын-алыстыгын көрсөтүү эмес, ишитн жыйынтыгын билдирүү экендиги айтылат. Экинчи мааниси корутундулоодон келип чыккан кыймыл-аракетти билдирерин, үчүнчү мааниси кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирерин, мурунку болуп өткөн иштин жыйынтыгы кийинки фактылардын негизинде экендиги, бешинчи мааниси турмуштук практикадан алынган жыйынтыкты билдиргендиги.

Адат өткөн чакты *-чу* мүчөсү уюштурат, өткөн чактын бул түрү адаттанган сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет деп айтылат эмгекте [1].

Этиштин грамматикалык категорияларынын катарында чак категориясы өзүнүн белгилүү орунуна жана чак мүчөлөрүнө ээ болуп турат. Мына ушул маселеге кайрылып, Б.Ө.Орузбаева өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» аттуу эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштин жалаң гана өткөн чак формасынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн кеңири баяндаган [5].

У. ДЖусупахмадов (1979) этиштин өткөн чак формасынын материалында кыргыз тилин сибирдик түрк тилдери менен байланышы боюнча кандидаттык диссертациясында кеңири изилдөөгө алган. Анда өткөн чактын -ды, -ган формалары жана - (ы)птыр, – (ы)п, -чу/-чык/ мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган этиштерди башка түрк тилдери менен (алтай, хакас, кыпчак, казак ж.б.у.с.) салыштырып мүнөздөгөн. [6].

1950-жылы «Правда» газетасында тил илиминин маселелерине арналган талкуудан кийин кыргыз тилинин грамматикасына изилдөөлөр боюнча алгылыктуу жүргүзүүлөр башталып, сөз түркүмдөрү деталдаштырылып такталды. Ушул жылдары автордук коллектив тарабынан кыргыз тилинин алгачкы илимий грамматикасы «Морфология» 1964-жылы басылып чыккан. Ар бир сөз түркүмү ар бир окумуштуу тарабынан майда чүйдөсүнө чейин иликтенген, алардын ичинен, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, М.Вагапова, А.Турсунов, Б.Тойчубековалар этиш жана анын формалары тууралуу бай материалдарды беришкен. Этиш башка сөз түркүмдөрүндөй эле бай факт материалдардын негизинде ар тараптан изилденген. Анын лексика-семантикалык касиеттерине, мамиле, ыңгай, чак категорияларына, этиштин өзгөчө формаларына (атоочтук, кыймыл атооч, чакчыл) көбүрөөк көңүл бурулган.

60-жылдарда этишке семантикалык жактан кененирээк изилдөө жүргүзгөн М.З. Вагапова (1964) болгон. Ал азыркы кыргыз тилиндеги де- этишин жардамчы этиш катары башка этиштерди жасоого мүмкүндүк берерин белгилеп өткөн.

Кыргыз тилиндеги элестүү тууранды этиштерге биринчи болуп С.Кудайбергенов (1981) кайрылып, аларды түрк жана монгол тилдери менен салыштырган. Эмгекте элестүү этиштердин жаралышын, пайда болуу булактарын жана анын жасалуу өзгөчөлүктөрүн аныктаган.

Көптөгөн талаш-тартышты туудурган, кыргыз тил илиминде изилдөөгө алына элек каузативдик этиштерди Т.К.Абдиев (1995) илимий ишине объект кылып алып, каузативдик этиштердин түзүлүшүн, формаларын жана каузативдик көрсөткүчтөрүн мүнөздөп берген. Сөздөрдүн маанисин, ал маанилердин өз ара байланышын, семантикалык байланыштын типтерин жана сөздүн семантикалык структураларын аныктоо сыяктуу системалуу изилдөө иштери орун алган.

Кыргыз тилчилери көптөгөн докторлук, кандидаттык диссертацияларды, монографиялык эмгектерди, илимий макалаларды жарыкка чыгарып келүүдө. Ошентсе да бул маселелердин актуалдуулугун изилдөөнүн темпи, кеңдиги жана эффективдүүлүгү дале артта. К.К.Юдахиндин сөздүгү кыргыз лексикасында жана семантикасында чоң мааниге ээ. Тактап айтканда, этиш сөздөр болочок сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Б.Сагынбаева (1999) түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрүн кыргыз тилине салыштырып сыпаттаган. Түрк жана кыргыз тилдерине этиштин чак, жак, мамиле жана ыңгай категорияларын бирдей мүнөздүү экендигин жана эки тилде булардын айырмачылыктарына караганда жалпылыктары көп орун алгандыгын көрсөткөн. Сөздүн семантикасын изилдөөдө тилдин теориялык гана эмес, практикалык мааниси да зарыл нерсе болуп саналат. Тектеш тилдердин арасында улуттук колорит, семантиканын спецификасы жана башка дагы айырмачылыктары байкалат. [6].

Белгилүү окумуштуу, профессор И.Абдувалиев өткөн чакка төмөндөгүдөй аныктама берет: “Кыймыл-ракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда болгонун билдирген этиштин өзгөргөн формалары өткөн чак деп аталат” [1]. Аны уюштуруучу мүчөлөр *-ды, -ган (-гандыр), -ыптыр (-ып), -чу* мүчөлөрү уюштурарын белгилеп, төрт топко бөлөт: айкын *(-ды)*, жалпы *(-ган),* капыскы *(-ып, ыптыр, -тыр),* адат *(-чу, -уучу).*

Айкын өткөн чактын маанилери кыймыл-аракеттин жакын эле арада болгондугун, былтыр, өткөн жылы, баягында, илгери деген сыяктуу бир топ мурда өткөн мезгилди туюнткан кыймыл-аракетти билдиргендигин, биз сүйлөп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн мезгилди билдирерин, айкын өткөн чак маани менен кошо кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүздүгү да туюндурулары айтылат. [1]. М., *Кара кыргыздардын урушка катышпай коюшканын, аларды баштаган Алымбек датканын ошол тапта орустун пайдасына кеткен табышмак мүнөзүн аскер губернаторуна саласал кылды Колпаковский* (Т.К. Келкел, 52) Мындагы *-ды* мүчөсү менен берилген айткын өткөн чак кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн мезгилдик маанисин туюндурду. М., *Ошол учурда суу бирде онтогондой, бирде кармашууга ат койгон жоокерлердей күрөш күүсүн чалып, каардуу үндөрдү чыгарып жатты*. (Ч.Айтматов, Асма көпүрө, 37) Бул сүйлөмдө кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүздүк мааниси берилди. М., *Жанагы долу жиним дагы ойгонду белем, бир маалда: - Ха! Көрдүңбү! – деп тиги шоферду ийинге бир салсам ал байкуш очорулуп калса болобу.* (Ч.Айт. Делбирим, 297) Мында -ды мүчөсү аркылуу кыймыл-аракеттин аткарылышындагы күмөндүүлүк, божомолдуулук туюнтурулду.

Жалпы өткөн чак кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап, жалпылап баяндап берген өткөн чак формасы экендигин, анын түрлөрүнүн маанилери, биринчиден, мезгилди билдирген *кечээ, азыр, азыр эле, жана, жана эле, эми эле, бүгүн, өгүнү, былтыр, өткөн жылы, илгери, баягыда, атам заманда* ж.б. сөздөр катышпаган учурда өткөн чактын берирээк, жакыныраак жана кыймыл-аракеттин биротоло аяктаганы байкалбай тургандыгы, экинчи мааниси кыймыл-аракеттин болуп

өткөндүгүнүн ырастыгы, ишенимдүүлүгү биринчи орунда, кыймыл-аракеттин аткарылгандык фактысы менен натыйжасы экинчи планда экендиги мисалдар менен далилдеген.

И.Абдувалиевдин эмгегинде капыскы өткөн чакка "мурун болуп өтүп, биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшө калган кыймыл-аракет, ал-абалдарды билдирген этиштин өзгөргөн формалары" [1]. деп аныктама берилет. Аны уюштуруучу мүчөлөр *-ып, -ыптыр (-ып, -тыр).* Адат өткөн чак "өтүп кеткен, аткарылган кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанганын, же көнүмүшкө айланып калганын билдирет" [1]. Аны *-чу, -оочу (-уучу), -ышчу* мүчөлөрү уюштурат. Анын өнөкөт болуп, улам кайталана берип өтүп кеткен кыймыл-аракеттик маанини, же жалпы эле адаттагы сыяктуу ишти билдирерин окумуштуу белгилейт.

Кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-семантикалык топтору акыркы 10-15 жылдын ичинде башка түрк, орус жана англис тилдериндеги этиштер менен салыштырып изилдөө иштери колго алынып келет. Г.Ж.Жамшитова (2000) кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн, фразеологиялык универсалдуулугуна көңүл бурган.

Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштери тууралуу кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп Ж.Семенова изилдөөгө алган. Этиштерди семантикалык жактан изилдеп, алардын көлөмүн жана чегин аныктап, лексика-семантикалык классификациясын берип, алардын семантикалык структурасын аныктап, компоненттүү анализдеген (2004). Г.С.Мусурманова (2005) кыргыз жана орус тилдериндеги сезип-туюу этиштеринин композициялык-стилистикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн жана төмөнкүдөй семантикалык классын берген жана ар бир класстагы этиштердин валенттүүлүгүн аныктаган: 1. жыттап сезүү этиштери; 2. көрүп сезүү этиштери; 3. угуп сезүү этиштери; 4.кармап сезүү этиштери (глаголы ощупывания). Автор 2007-жылы чыккан илимий макаласында этиштердин семантикалык классификациясы тууралуу сөз кылат. Кыргыз тилиндеги этиштерди төмөнкүдөй классификациялаган: 1. кыймыл-аракет этиштери; 2. иш-аракет этиштери; 3. ал-абал этиштери; 4. сезип туюу этиштери; 5. ой жүгүртүү этиштери [4].

А.А.Атакеева (2007) «сүйүү, жактыруу» сезиминин лексика-семантикалык топторундагы этиштердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, айкашууларын лексикалык жана грамматикалык аспектиде, кыргыз, англис жана немис тилдеринде салыштырма-типологиялык аспектиден алып караган. А.К.Чокубаева (2007) кыргыз, орус жана англис тилдериндеги кыймыл-аракет этиштеринин маанилик структурасында семантикалык өзгөрүүлөрдүн законченемдүүлүктөрү, Ч.А.Шекеева (2009) англис тилиндеги to get (кырг.алуу) этишин кыргыз тилинде дал келчү этиштерди, Чыманова (2009) кыргыз жана англис тилдериндеги кеп этиштеринин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурган. Ал-абал этиштеринин мына ушундай маселелерин Б.А. Гайыпова (2011) изилдөөгө алган. Ж.А.Саргашкаев кыргыз тилиндеги кыймыл-аракет этиштерине кайрылып, семантикалык структурасын анализдегенде, аларды бөлүүгө негиз болуп, туура келүүчү лексика-семантикалык варианттарды эсептеген. [6].

Натыйжада, тиш сөз түркүмү боюнча илимий изилдөөдөлөр кыргыз тилинде кеңири изилденип, окумуштуулардын этишти топторго бөлүштүрүү, категорияларынын өзгөчолуктөрү, чак категориясынын түрлөрү боюнча айткан илимий изилдөөлөрү мазмундук жактан жакын жана изилдөөнүн орду өзгөчө орунда турат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: (Морфология) [Текст]: ЖОЖдор үчүн. – Б.: "Бийиктик плюс", 2015. – 324 бет.

2. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. [Текст]: Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби. /Давлетов С., Кудайбергенов С. – Ф.: Мектеп, 1980. – 236 бет.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы Редколлегиянын составы: Филология илимдеринин доктору С. Кудайбергенов (башкы редактор), филология илимдеринин кандидаттары: А. Турсунов жана Ж. Сыдыков – Ф. 1980,)
4. Батманов И.А. «Грамматика киргизского языка. III т. Ф. 1940.
5. Орузбаева Б. «Формы прошедшего времени в киргизском языке. Ф.1955. 382-б.
6. Жолдошалиева Н.А. Кыргыз тилинде этиштин изилдениши. Известия ВУЗов Кыргызстана № 10, 2015

* * *

УДК 81˙373

КОШ СӨЗДӨР ТИБИНДЕГИ ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫ

Жалилова Нуржана Кадыровна - изденүүчү
E-mail: nurirose@mail.ru
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макала кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын тармактарынын бири болгон дыйканчылык, башкача айтканда буудай, жүгөрү, шалы боюнча татаал сөздөрдүн бири болгон кош сөздөр тибиндеги кесиптик сөздөрдүн жасалышын изилдөөгө багытталды. Макаланын максаты – дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лексикада сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдүн ичинен кош сөздөр тибиндеги сөздөрдүн да бар экендигин белгилеп, ошолор тууралуу иликтөө болуп саналат. Изилдөөдө синтаксистик жол менен жасалган дан өсүмдүктөр лексикасынын жасалышы боюнча талдоо усулу колдонулду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде сөз жасоонун аталган жолу менен сөздөрдүн жасалышы сөз жасоодогу өтө активдүү жол болуп саналары, анын ичинен дан өсүмдүктөрү боюнча кесиптик лексиканын калыптанышы менен толукталышында сөз жасоонун бул түрү негизги ролду ойной тургандыгы белгилүү болду.*

Түйүндүү сөздөр: *татаал сөздөр, кош сөздөр, жыйын-терим, оруу-жыюу, оруп-баскан, эгин-тегин, арпа-буудай, илик-жарма, камыр-жумур, чөп-чар.*

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЛЕКСИКА ДВОЙНОГО ТИПА

Жалилова Нуржана Кадыровна - соискатель
E-mail: nurirose@mail.ru
Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *Данная статья посвящена изучению образования профессиональных слов типа двойных слов, одной из ветвей профессиональной лексики кыргызского языка, являющейся одним из самых сложных слов в сельском хозяйстве, т.е. пшеница, кукуруза, рис. Целью данной статьи является изучение синтаксической структуры слов в лексиконе злаков, отмечая наличие слов типа двойных слов. В исследовании использован метод синтаксического анализа для создания словаря зерновых культур. В заключение стало ясно, что данный способ словообразования в кыргызском языке является очень активным*

способом словообразования, и данный вид словообразования играет ключевую роль в формировании профессиональной лексики, в том числе и злаков.

Ключевые слова: *сложные слова, двусмысленные слова, церковь-жатва, жатва, жатва, зерно, ячмень-пшеница, рожь-злак, тесто-круг, трава-трава.*

AGRICULTURAL VOCABULARY DOUBLE TYPE

Zhalılova Nurzhana Kadyrovna - applicant
E-mail: nurırose@mail.ru
Zhalal-Abad state University by name B.Osmonov,
Zhalal-Abad, Kyrgyz Republic,

Abstract: *This article is devoted to the study of the formation of professional words such as double words, one of the branches of the professional vocabulary of the Kyrgyz language, which is one of the most difficult words in agriculture, i.e. wheat, corn, rice. The purpose of this article is to study the syntactic structure of words in the lexicon of cereals, noting the presence of words such as double words. The study used the method of parsing to create a dictionary of crops. In conclusion, it became clear that this way of word formation in the Kyrgyz language is a very active way of word formation, and this type of word formation plays a key role in the formation of professional vocabulary, including cereals.*

Key words*: complex words, ambiguous words, church-harvest, harvest, harvest, grain, barley-wheat, rye-cereal, dough-circle, grass-grass.*

Пикир алмашуу карым-катышындагы эң негизги тилдик бирдик - сөз. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин көбөйүп кетиши жана жаңы сөздөрдүн да пайда болушу тууралуу лексикологияда айтылган. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып байый бериш процесси тиешелүү морфологиялык көрүнүш аркылуу, башкача айтканда, сөз жасоо аркылуу ишке ашат.

Жандуу көрүнүш болуп эсептелген тилдин сөздүк корунда өзгөрүүлөр болуп, өнүгүү процесси жүрүп турат. Себеби, турмуш бир ордунда, бир калыпта болбойт. Адамзат ар качан алдыга, жакшы жашоого, дүйнөнү дагы да тереӊ таанып билүүгө умтула берет. Демек жаратылыш сырларын улам жаңыдан тереңдете өздөштүрүүлөр, табияттын таанып-билине элек жактары адам акылына туруштук бере албай таанылa, билине берет. Ал эми бул процесстер ар бир жаңы ачылыштардын, жаңыдан таанылып-билинген жаратылыш сырларынын тилибиздеги жаңыча аталыштары менен коштолуп жүрүп олтурат. Башкача айтканда, лексика толукталат. Албетте, лексика мамиле-катнашта болгон тилдерден даяр сөздөрдү кабыл алуу менен да толукталат. Бирок, мындай процесске карганда тилдин өзүнүн ички ресурстары менен толукталуусу бир топ арбын жана мол болот. Тилдин өзүнүн ички табиятына ылайык жаңы сөздөр жаралат. Куранды мүчөлөр ишке кирет, эки же андан көп сөздөр бир маани жаратуу үчүн биригишет. Белгилүү болгондой сөздөр ар кандай жолдор менен жасалгандыгына, сөздөрдүн жасалыш ыгындагы айырмачылыктарга карата кыргыз тилинде сөз жасоонун эки жолу болот: сөз жасоонун морфологиялык жолу жана сөз жасоонун синтаксистик жолу.

Сөз жасоонун синтаксистик жолунда эки же андан көп сөздөр биригип бир лексикалык маани берет. Бул ыкма бардык тилдерге мүнөздүү болгон ыкма. Кандайдыр бир жаңы түшүнүк жаралып аны атоо мүмкүнчүлүгү бир сөз менен билдирилбеген учурларда ал эки сөздүн кошулуп колдонулушу менен аталат. Мына ошентип татаал сөздөр жаралат. Кыргыз тилинде сөздөрдүн биригип келип жаңы маани билдириши байыркы замандардан бери эле бар болуп келе жаткан ыкма болуп эсептелет. Ошол ыкма менен *таята, байке, быйыл, бүгүн* жана башка ушундай сыяктуу көптөгөн сөздөр илгерки

замандардан бери эле кыргыз тилинде бар болуп келе жатат, булар өтө байыркы замандарда биригип жасалган татаал сөздөр.

Сөздөрдүн биригиши менен лексикалык жаңы маанилердин пайда болушу тилдин калыптанып, өнүгүшүнүн байыркы мезгилдеринен бери эле болуп келе жаткан көрүнүш. Сөз жасоонун бул түрү сөз жасоонун аналитикалык жолу деп да аталат. Академик Б. Орузбаева, "Аналитическим (по другой терминологии – синтаксическим) способом образуются так называемые сложные слова" [1. 184-б.], деп жазган. Ошону менен бирге эле академик кыргыз тилиндеги толук маанилүү сөздөрдүн биригишинен жасалган сөздөрдүн мол экендигин жана мындай ыкманын сөз жасоодогу байыркы ыкма экендигин баса белгилеп [1. 186-б.], аларды терең изилдеп чыгып, үч топко ажыратып бөлүп карайт: 1) бириккен же тарыхый татаал сөздөр, 2) азыркы (современные) татаал сөздөр жана 3) жупташкан (парные) сөздөр.

Жогорку окуу жайлар үчүн жазылган окуу китепте сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдү, татаал сөздөрдү 1) *кош сөздөр,* 2) *кошмок сөздөр,* 3) *кыскартылган сөздөр* деп үчкө бөлүп карашкан [2. 31-37-б.]. Ошентип, сөз жасоонун синтаксистик жолу менен татаал сөздөр жасалат. Кыргыз тилинде татаал сөздөр боюнча алгачкы атайын изилдөө Ж. Ш. Шүкүров тарабынан аткарылган. Ал кыргыз тилиндеги татаал сөздөр боюнча монографиялык эмгек жазып, татаал сөздөрдү түзүлүшү боюнча топторго ажыратып изилдеген. Өзүнө чейинки эмгектерде татаал сөздөр тууралуу чаржайыт айтылып келеткандарга карата оюн билдирип, сунушун айтып, "татаал сөздөр кыргыз тилинде (башка түрк тилдериндегидей эле) көп учурайт. Аларды оозеки сүйлөнгөн сөздөрдөн жана фольклордон гана эмес, көркөм адабияттан жана күндөлүк басма сөздөрдөн да жыш учуратууга болот" [3. 55-б.], деп жазган. Татаал сөздөрдүн бөлүнүшүн кош сөздөр, кошмок сөздөр, кыскартылган татаал сөздөр деп ажыратып изилдеген. Айрыкча кош сөздөргө кеңири орун берип, алардын түзүлүү жолдору, кош сөздөрдөгү компоненттердин тартиби, сөз түркүмүнө карата кош сөздөрдүн бөлүнүшү деп изилдеп, зат атоочко таандык, сын атоочко таандык, ат атоочко таандык, сан атоочко таандык, этишти түзүүчү, атоочтукту түзүүчү, чакчылдарга таандык, тактоочко таандык кош сөздөр деп ажыратып караган [3. 86-117-б.]. Тууранды сөздөрдөн да кош сөздөр түзүлөт, деп *бак-бак, далдак-далдак, калдыр-кулдур, шор-шор, эрбең-сербең* деген сыяктуу бир нече мисалдарды келтирген [3. 117-118-б.]. Ошону менен бирге орус тилинен өздөштүрүлгөн жана орус тилинин таасири менен уюшулган кош сөздөр тууралуу да иликтөө иштерин аткарган.

Кыргыз тилинин дыйканчылык боюнча кесиптик лексикасында, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лексикада сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөрдүн ичинен кош сөздөр тибиндеги сөздөрдүн да бар экендигин белгилеп, ошолор тууралуу иликтөөнү аткармакчыбыз. Кыргыз тилинин дыйканчылыкка, анын ичинде дан өсүмдүктөрү боюнча кесиптик сөздөрдүн калыптанышы жана толукталыш процессинде кош сөздөрдүн да мааниси чоң экенин белгилейбиз.

Маанилик жактан жупташып келип бир гана лексикалык мааниге ээ болгон татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат. Кыргыз тилинде мындай ык менен жасалган сөздөр өтө көп. Алардын ичинен дыйканчылыкка байланыштуу жана аларга анча-мынча болсо да тиешеси бар болгон кош сөздөр тибиндеги дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү *жыйын-терим, оруу-жыюу, оруп-баскан, эгин-тегин, саман-топон, арпа-буудай, илик-жарма, камыр-жумур, чөп-чар, буудай-суудай, жүгөрү-мүгөрү, машак-сашак* жана башка ушундай сыяктуу сөздөрдү жолуктурууга болот.

Жыйын-терим – себилген дан өсүмдүгү бышканда талаадан жыйнап алып, кырман жанчып түшүмүн алуу процесси. Сөз бири-бири менен уйкашып айтылып пайда болгон кош сөз болуп саналат. Мындай кош сөздөрдү Б. Орузбаева толук маанилүү кош сөздөр (полнозначные апрные слова) деп атаган. Анткени мындай кош сөздөрдүн компонентери

лексикалык толук мааниси бар сөздөр болот. Биздин мисалыбыздагы сөздүн, ***жыйын-теримдин*** компоненттеринин экөө тең лексикалык маани берип турат: *жыйын* (*жый-ын*) – жыйналгандык, иретке келтирилгендик; *терим* (*тер-им*) –жыйнап алгандык, терип алгандык. Мына ушул эки сөз биригип түшүмдү жыйнап алган процесс маанисин берип турат. Бул кош сөз дыйканчылыкта кенен колдонулганын текстерден, акындардын ырларынан байкоого болот. Мисалга алсак,

Күз мезгили берекелуу токчулук,
Жыйын-терим, кырман толо молчулук.
Дыйкандардын тынбай турган учуру,
Түшүм жыйнап кампаларды толтуруп.

Оруу-жыюу – бышкан эгинды оруп, жыйнап алуу процесси. Бул сөз Ж.Ш.Шүкүровдун китебинде зат атоочко таандык кош сөздөрдүн катарында катталган, компоненттеринин экөө тең зат атооч сөздөр. Толук маанилүү кош сөз болуп саналат. "**Оруу-жыюу.** Эгинди оруу-жыюу убактысы да келип калды" [3. 98-б.]. Кош сөздүн компоненттеринин экөө тең маани берип турган сөздөр, экөө тең *-уу* куранды мүчөсү менен жасалган (*ор-уу; жый-уу*).

Оруп-баскан – бышкан эгинди оруп-жыйып кырманга жанчтыргандык. Бул кош сөздүн да компоненттеринин экөө тең лаксикалык мааниси бар сөздөр. Этиштик маанидеги кош сөз, анткени компоненттеринин биринчиси этиштин чакчыл формасында (*ор-уп*), экинчиси болсо этиштин атоочтук формасында (*бас-кан*) турат.

Эгин-тегин – дан эгиндеринин жалпы аты. Ж. Шүкүровдун термини менен айтканда бул кош сөз – зат атоочко таандык кош сөздөрдүн катарына кошулат. Кош сөздүн компоненттеринин экөө тең зат атоочтор, негиз түрүндө турган толук маанилүү сөздөр болуп эсептелет. Эгин, бул түшүнүктүү эле (*эк-ин*), ал эми тегин, мунун мааниси кыргыз тилинде унутулуп бара жатат. К. К. Юдахин бул сөздүн *сыйга берилгендей* (*даром; даровой*) деген маанисин каттаган [4. 718-б.]. Демек, ***эгин-тегиндин*** компоненттери маани берүүчү сөздөр болуп саналат. Бул боюнча кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө эки сөзгө тең түшүндүрмө берилгендигинен байкоого болот. *Эгин* – дан берүүчү өсүмдүктөр, аштык жана анын даны, түшүмү. *Эгин айдоо –байлык айдоо (макал).* [5. 755-б.]. Ал эми *тегин* деген сөз 4 мааниде катталган 1. Бекер, акысыз. Мисалы: *Эксең эгин, ичерсиң тегин (макал).* 2. Бекер, курулай, жалган. М: *Бул кеп тегин эмес. Тегин жерден өрт чыкпайт (макал).* 3. Бекерчиликке көнгөн адам, бекерчи, бош жүргөн, эч нерсе иштебеген адам. М: *Жабалактап дыйкандар, суугарып атат эгинди, жаман көрөт ал кезде басып жүргөн тегинди. ("Жазгыч акындар").* 4. Жөнөкөй, жөн. *Токтогул, ушул бала тегин көрүнбөйт, комузга дилгирлигине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду (Каимов).* [5. 471-б.]

Түздөн-түз дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү болбогон менен, кайсы бир деңгээлде тиешеси бар ***илик-жарма, камыр-жумур, чөп-чар*** деген сыяктуу кош сөздөр да бар. *Илик-жарма* сөзү түшүндүрмө сөздүктө анча-мынча туушкандыгы бар, кыйыр тууган-туушкан, алысыраак жек-жаат деп түшүндүрүлгөн. *Мисалы: Айтор ошолордун бир илик-жармасы (Жантөшөв).* [6. 601-б.] *Камыр-жумур* – бири-бири менен өтө жакын, ынак болуп, аралашып кетүү. Мисалы: Баштагыдай ар бири менен камыр-жумур болуп, лепилдеп турчу Ланичек тоңуна тарткан өңдөнүп турат (Ашымбаев). Кудалар камыр-жумур болуп эзилишти (Осмоналиев). [6. 682-б). Чөп-чар – ар кандай быр-сыр, майда тыпын, саман-топон [5. 670-б.]. Мисалы: *Эми Ат-Башы, Нарын жана Ак-Талаа райондорунан миңден ашык киши цехти керектүү чөп-чар менен камсыз кылуу үчүн дары чөп (ромашка, валериана, календула, шалфей, жалбыз) эгүү боюнча окутулду. [7.]*

Ошону менен бирге Б. Орузбаева кош сөздөрдүн ***уйкашкан кош сөздөр*** (*рифмованные парные слова*) деп каттаган кош сөздөрдөй болгон *буудай-суудай, жүгөрү-мүгөрү, машак-сашак* деген сыяктуу кош сөздөр абдан көп. Мындай болуп айтылган кош сөздөр, биздин байкашыбызча, кыргыз тилиндеги бардык эле сөздөрдөн жасала берет

көрүнөт. Мисалы, *аштык-маштык, жүгөрү-мүгөрү, тегирмен-сегирмен, кебек-себек, орокчу-морокчу ж.б.*

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин дыйканчылык, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу кесиптик сөздөр кылымдар бою калыптанып, улам толукталып келгени белгилүү. Анын толукталуу процессинде ички ресурстар аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышы жана башка тилдерден өздөштүрүлүп кабыл алынган сөздөр негизги ролду ойногон. Кыргыз тилинин синтаксистик жол менен, анын ичинен кош сөздөрдүн жасалышы дыйканчылык, анын ичинде дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу кесиптик лексикасынын калыптанып толукталышында мааниси чоң экендигин белгилейбиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. –Фрунзе: Илим, 1964. – 312 б.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. –Фрунзе: Мектеп, 1980. –236 б.
3. Шүкүров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. –Фрунзе, 1955.
4. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская Энциклопедия, 1965. –976 б.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Экинчи бөлүк. Ред. А.Акматалиев. –Бишкек: Салам, 2016. -800 б.
6. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүк. Ред. А.Акматалиев. –Бишкек: Салам, 2016. -800 б.
7. https://www.bbc.com/kyrgyz/articles/c72x77dl9nko

* * *

УДК 81'373

ДЫЙКАНЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫН ИЗИЛДӨӨ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жалилова Нуржана Кадыровна - изденүүчү
E-mail: nurirose@mail.ru
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Аталган макалада кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка, анын ичинен дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу сөздөрдү изилдөө өзгөчөлүктөрү тууралуу маалымат берилди. Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый өсүп-өнүгүү узак жолуна кайрылып, ар кандай көрүнүштөрдүн тарыхын, тарыхый фактыларын изилдеп таап чыгууда өткөн доорлорду, байыркылардын тарыхый фактыларын үйрөнүү методдоруна таянуу менен иш жүргүзүлдү. Алардын көпчүлүгү байыркы сөздөр болуш керек деп эсептеп, тарыхый жагын да карап, айрымдарынын этимологиялык келип чыгышы да изилденди.*

Жыйынтыгында, кыргыз тилинин лексикасында дыйканчылыкка байланыштуу төл сөздөр да бир топ арбын экендигин белгиленди. Дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лингивичтикалык илим-изилдөө ишинин методдору жана иликтөө, талдоо методологиясы мына ушул маселелерге карап аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: *дыйканчылык, лексика-семантика, арпа, буудай, тарру, жүгөрү, шалы, жаргылчак, көчмөн, курама темир, аштык, оро, үрөн, алыш, темин, топон, кылкан, тематика*

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЛЕКСИКИ

Жалилова Нуржана Кадыровна - соискатель
E-mail: nurırose@maıl.ru
Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,
г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *В упомянутой статье дана информация об особенностях кыргызского языка в изучении слов, связанных с сельским хозяйством, в том числе с зерновыми культурами. Возвращаясь на долгий путь исторического роста и развития кыргызского народа, исследование истории и исторических фактов различных явлений осуществлялось на основе методов познания исторических фактов прошлых эпох и древних. Учитывая, что большинство из них должны быть древними словами, был рассмотрен и исторический аспект, а также изучено этимологическое происхождение некоторых из них.*

В результате было отмечено, что в лексике кыргызского языка много исконных слов, связанных с земледелием. На основе этих вопросов были определены лингвистические методы исследования и методология исследования и анализа, связанные с зерновыми культурами.

Ключевые слова: *крестьянство, лексико-семантический, ячмень, пшеница, пшено, просо, ручная мельница, кочевник, хлебные злаки, кукуруза, рис, шлифовка, кочевая, семена, тематика, дикий ячмень, полова*

FEATURES OF STUDYING AGRICULTURAL VOCABULARY

Zhalılova Nurzhana Kadyrovna - applicant
E-mail: nurırose@maıl.ru
Zhalal-Abad state University by name B.Osmonov,
Zhalal-Abad, Kyrgyz Republic,

Abstract: *The mentioned article provides information about the features of the Kyrgyz language in the study of words related to agriculture, including grain crops. Returning to the long path of historical growth and development of the Kyrgyz people, the study of the history and historical facts of various phenomena was carried out on the basis of methods of cognizing the historical facts of past eras and ancient ones. Considering that most of them must be ancient words, the historical aspect was also considered, as well as the etymological origin of some of them was studied.*

As a result, it was noted that in the vocabulary of the Kyrgyz language there are many original words related to agriculture. Based on these questions, linguistic research methods and research and analysis methodology related to cereals were identified.

Key words*: Agricultural, lexica-semantic, barley, wheat, millet, corn, rice, jargilchak, nomad, kurama temir, ashtik, oro, alysh, temin, kylkan, thematics.*

Дыйканчылык - маданий өсүмдүктөрдү өстүрүүгө негизделген чарбалык иштердин тиби. Кыргыздарда дыйканчылык байыркы замандардан эле белгилүү. Дыйканчылыктын жогорку маданияты бүгүнкү Кыргызстандын аймагында да өрөөндүү жерлерде ишке ашырылгандыгын археологиялык казуулар, чыгыш жазма булактары тастыктайт. Кыргыздар Энесай доорунда, андан соңку мезгилдерде көчмөн мал чарбачылыгы менен катар дыйканчылык маданиятынын жогорку формасын өнүктүрө алышкан. Хакас-Минусин ойдуңунда, Тувада кыргыздар калтырган сугат системалары, тегирмендер, эгин талаалары ж.б. тарыхый жайлар сакталып калган. Бул дыйканчылык аркылуу кыргыздар эгинге ж.б. маданий өсүмдүктөргө болгон керектөөсүн толук канааттандырышкан. Жер

иштетүү, өсүмдүктөрдү багып өстүрүү, түшүм жыйноо ж.б. багытта элдик бай тажрыйба чогулган. Бул тарыхый жайлар азыркы учурда да кыргыз талаалары, кыргыз тегирмендери, кыргыздар курган сугат каналдары, кыргыздар курган жолдор ж.б.у.с. аттар катары белгилүү. Дыйканчылык мал чарбачылык менен бирге мезолит-неолитте, 10-8 миң жыл мурда пайда болгон. Жаратылыш шарттарына байланыштуу дыйканчылыктын ар кандай түрү калыптанган; 1) жаан-чачын жерлерде, жаратылыш шарты мээлүүн өлкөдө жүргүзүлгөн түрү; 2) кургак аймактардагы сугат дыйканчылыгы; 3) нымдуу субтропиктерде жыл бою жүргүзүлүүчү дыйканчылык (2-3 ирет түшүм алган). Дыйканчылыктын формалары Жерди пайдалануунун мүнөзүнө, интенсивдүүлүгүнө, жер кыртышынын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу жана калыбына келтирүү ыкмаларына жараша экстенсивдүү жана интенсивдүү болушу мүмкүн [1. 98-б.].

Кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр анын лексикалык составындагы дыйканчылык өнөрлөрүнө тиешелүү сөздөрдүн көпчүлүгүн түзөт да, кыргыз тилинин лексикологиясы окуу китептеринде жана окуу куралдарында иран тилинен өздөштүрүлүп келген деп айтылып келе жатат. Ошону менен бирге мына ошол себептен турмуш-тиричиликтеги бул өнөрлөрдү, дыйканчылыкты кыргыздар башка элдерден, коңшу элдерден үйрөнгөн дегендей көз караш өкүм сүрүп келе жатат. Ошондуктан бул макаланы жазууда кыргыз элинин басып өткөн тарыхый өсүп-өнүгүү узак жолуна кайрылууну туура көрдүк. Тарыхты изилдөө, тарыхый фактыларды талдап чыгуу бир топ машакаттуу жумуш болуп саналат. Ар кандай көрүнүштөрдүн тарыхын, тарыхый фактыларын изилдеп таап чыгууда өткөн доорлорду, байыркылардын тарыхый фактыларын үйрөнүү методдоруна таянуу менен иш жүрүш керек.

Биздин изилдөө иш-аракеттерибизде жыйналган лексикалык бирдиктерге караганда кыргыз тилинин кесип лексикасынын ичинен дыйканчылык боюнча башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр менен катар эле өзүбүздүн төл лексикабыздын бирдиктеринин да арбын экендиги, дыйканчылык кесиптик лексикасынын көпчүлүгүн түзөөрү да тарыхый фактыларга таянуу иштерин, тарыхты үйрөнүү ыкмалары аркылуу жүрүш керек.

Ошентип, аң-сезимдүү жашоонун жер иштетүү менен жүргөндүгү кыргыздарда байыркы замандарда эле болуп келген деп эсептейбиз. Жыйналган материалдар боюнча кыргыз тилинин лексикасында жер иштетүүгө байланыштуу төл сөздөр да бир топ арбын болуп чыкты. Алардын көпчүлүгү байыркы сөздөр болуш керек деп эсептеп, тарыхый жагын да карап, айрымдарынын этимологиялык келип чыгышын да изилдеп чыктык.

Кыргыз элинин тарыхын изилдеген окумуштуулардын эмгектеринде байыркы замандарда эле кыргыз эли мал чарбачылыгы менен катар эле жер иштетип, дан өсүмдүктөрүн өстүрүп, алардан ар кандай тамак-аш, түрдүү ичимдиктерди жасап күн көргөндүгү далилденген.

Ошентип, тарых илиминин, этнография жана археология илимдеринин фактыларын каттап чыгып, ошол илимдердин методдоруна да кайрылуу керек деп эсептейбиз.

Белгилүү орус-совет тарыхчысы, археолог С. В. Киселев археологиялык казуулардын берген материалдарына таянып, Энесайлык кыргыздар тууралуу жазган фундаменталдуу эмгегинде минтип баяндаган: «Еще в тагарское время в Минусинской котловине определились районы премущественного занятия или скотоводством, или земледелием» [1. 568-б.]. Ал эми кыргыз элинин алгачкы орто кылымдар мезгилинде Енисей дарыясынын бойлорунда азыр Минусин *(Миң суу же Мөңгү суу)* деген жерлерде кыргыздардын жашагандыгы азыркы цивилизацияга көптөгөн тарыхчылардын эмгектери аркылуу белгилүү болгон. Археологиялык казууларда табылган үй буюмдарынын, турмуш-тиричиликте керектелген башка нерселердин негизинде байыркы кыргыздар дан өсүмдүктөрүн тамак-аш катары пайдаланып жүргөнүн жана алардан атайы ичимдиктерди да жасашкандыгы тууралуу маалыматтардын көп жолу айтылгандыгын тарыхчылардын эмгектеринен көрөбүз.

Ошол эле окумуштуу С. В. Киселев археологиялык казууларда Енисей дарыясынын бойлорундагы адамдар жашаган байыркы турак жайлардан жер айдаганга колдонулган соколордун, дагы башка эмгек куралдарынын табылганын, алардын Кытайдан алынып келингенин, ошону менен бирге эле кыргыздардын өздөрүнүн да ошондой куралдарды жасашкандыгын далилдеп жазган. Анын далилдеринин эң негизгиси катары китебинде *жаргылчак* (муну окумуштуу *ручная мельница* деп жазган) экендиги жазылган. Анын изилдөөлөрүндө кыргыздардын мал чарбачылыгы менен дыйканчылыктан башка да кесиптерде иштешкени, түрдүү өнөрлөрүнүн болгондугу тууралуу да маалыматтар бар: «Не менее значительной, чем зелледелие и скотоводство, отраслью кыргызского хозяйства были различные ремесла» [2. 572-б.]. Байыркы доорлордо кол өнөрчүлүк жана металл иштетүү жумуштарынын пайда болуш жана өнүгүшү үчүн дыйканчылык өнөрлөрдүн бир топ деңгээлде жогору өнүгүшү зарыл болгон. Металл иштетүү дыйканчылыктагы жаңы эмгек куралдарынын пайда болушуна шарт түзөт. С. В. Киселевдун китебинде бул тууралуу да төмөндөгүдөй ой айтылганын окуйбуз: «Помимо китайских плугов кыргызы применяли и собственные. От них дошли концевые оковки лемехов под треугольные формы. Кроме того, в Минусинских степях найдено большое число железных наконечников от трехзубой сохи, своеобразного древного типа. Вместе с тем не исключена возможность употребления и в кыргызское время мотыги» [2. 570-б.]. Мына ушундай фактылар байыркы замандарда эле кыргыздардын өзүнүн мал чарбачылыгы гана эмес, өнүккөн дыйканчылыкка да ээ болгондугунун күбөсү болуп эсептелет. Тарых далилдегендей байыркы кыргыздар мал чарбачылыгы менен дыйканчылыктан башка өнөрлөр менен да алектенген. Бизди кызыктырганы, дыйканчылыгы бир канча жогорку деңгээлге көтөрүлө өсүп-өнүгүп, жер иштетүүгө керектүү куралдардын, шаймандардын коңшу элдерден алып келип гана эмес, өздөрү да жасап пайдалангандыгын тарыхчылардын далилдегени болуп саналат. Мындай фактылар тарыхты окуп үйрөнүү, элдин байыркы ишмердүүлүктөрүн үйрөнүү, өздөштүрүү методдорунун тажрыйбаларынан пайдалануу аркылуу ишке ашат.

Ошентип, тарыхый фактылардын негизинде кыргыз эли XX кылымга чейин эле мал чарбачылык менен көчмөндүк маданиятын бекем карманып келгенине карабай, жер иштетүүнү да өтө байыркы замандарда эле өздөштүргөнүн биз да баса белгилегибиз келет. Азыркы кыргыз тилинин лексикалык составында байыркы доорлордон бери сакталып келе жаткан, *арпа, буудай, таруу, аштык, оро, үрөн, алыш, темин, оп:оп майда, топон, кылкан* деген сыяктуу сөздөр, ошентип, кыргыз элинин эзелтен бери эле жер иштетип, жерден түшүм алып жашап келе жаткандыгынын белгиси экендигин байкоо жүргүзүү, тарыхый фактыларга өтө кылдат карап байкоо жүргүзүү методу аркылуу өздөштүрүүгө болот.

Окумуштуулар адамзат тарабынан жер иштетүүлөрдүн өздөштүрүлгөндүгүнүн алгачкы көрүнүштөрүн Кичи Азияда, Палестинада, Ирандын талааларында, Түркмөнстандын түштүгүндө жана Түндүк Африкада жүргөн деп эсептешет. Ошол аймактарда биздин заманга чейинки XII-X миң жылдыктар мезгилинде жогоруда көрсөтүлгөн аймактарда жыгачтан же сөөктөн жасалган эмгек куралдары иштетилип, адамдар жапайы өскөн дан өсүмдүктөрүнөн жыйнап алып, кийинчерээк аларды жерге сээп өндүрүшкөнү, түрүп көбөйткөндөрү колдо өстууралуу маалыматтар бар экендигин окумуштуулар белгилейт [3. 31-32-б.]. Адамдын колу менен өстүрүлүп түшүмү алынган дан өсүмдүктөрдүн эң алгачкысы *арпа* болуп, дан өсүмдүктөрүнүн колдо өстүрүлө башташы Египетте, Балкан жарым аралында жана Түркмөнстандын түштүгүндө б.з.ч. VI миң жылдыгынан мурда ишке ашкан [3. 32-б.], деп таанылат.

Мына ошол аймактардан таралып, акырындык менен адамдардын жашоосу өз учурундагы жылуулук жана суу менен камсыз болгондук шарттары бар башка аймактарга таралган. Ошентип, дан өсүмдүктөрүнүн адам тарабынан колдо өстүрүлүп, түшүм алынып, эң маанилүү азык зат катары пайдаланыла башташында алгачкылардан *арпа, буудай,*

таруу, жүгөрү ж.б. болгондугун окумуштуулар аныкташкан. Ал эми алардын ичинен, дан өсүмдүктөрүнүн ичинен, *шалы* өсүмдүгүнүн киши тарабынан алгачкы өздөштүрүлгөнү тууралуу илимде маалыматтар жокко эсе. Мындай жумуштардын, дан өсүмдүктөрүнүн пайда болуш тарыхынын, биздин диссертациялык ишибиздин темасына кирбегендигине байланыштуу өзүбүздүн максат, милдеттерибиз боюнча гана иш жүргүзөбүз. Дан өсүмдүктөрүнүн тарыхы, алардын кайсынысы кайсы мезгилдерде колдо өстүрүлүп баштаганын изилдөө башка илимдин изилдөө иши болуп саналат.

Биздин бул маселелерге кыскача кайрылганыбыздын себеби кыргыз элинин дыйканчылык өнөрлөрдү өздөштүрүшүндө жер иштетүү менен болгон мамилелерине байланыштуу фактыларды гана колдон келишинче аныктап, тактоого болгон аракеттерден улам гана болду. Демек дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр да кыргыз тилинин төл лексикасынын составында байыркы замандан бери эле айтылып, байыркы катмарды түзүп, кыргыз тилинин лексикасынын басымдуу бөлүгүн түзүш керек.

Көчмөндүк өнөрлөрдү бекем кармап, көчмөн турмушту дээрлик XX кылымга чейин тутунуп келген кыргыз элинин жер иштетүү жумуштарын да өтө эски замандардан бери өздөштүрүп, ошону менен бирге ар кайсы кылымдардагы коңшуларынын таасири менен өздөрүнүн дыйканчылыктагы кесип өнөрлөрүн дайыма өркүндөтүп келгендиги белгилүү. Адамзаттын узак тарыхты баштан кечирген жашоосунда, айрым жерлерде мал чарбачылыгы биринчи, дыйканчылык экинчи деген көз караштар бар. Айрым окумуштуулар жер тегиз болуп, суулуу жерлерде жашаган адамдарда адегенде дыйканчылык болуп, мал чарбачылыгы ага параллель өнүккөндүгүн да айтышат. Бул маселелерди чечүү биздин милдет эмес. Биз кыргыз элинин да өтө байыркы замандарда эле жер иштетип күн көрүүнү өздөштүргөн экенине басым таштап, ошол тармактагы сөздөрдү, салыштырмалуу байыркылыгын гана белгилегибиз келет.

Адамзат жашоосунун өсүп-өнүгүш тарыхында окумуштуулар жашоодогу, тиричиликтеги *чарба жүргүзүү маданиятынын типтери (культурно-хозяственный тип)* деген түшүнүктү аныкташкан. Мына ошол типтерге карап адамдын дыйканчылык менен күн кечирген доорлорун мал асыроо, мал чарбачылыгы негизгиси, ал эми жер айдап күн көргөн ишмердик болсо мал асырап күн көргөн чарба жүргүзүү маданиятынан кийинки, ошол чарба жүргүзүү тибинен кийинкиси болуп саналат. Археологиялык казуулардын, археологиялык адабияттардын мына ушундай ырааттуулукту далилдеген фактылар өтө арбын. Борбор Азиядан Енисей дарыясына чейинки аралыктагы археологиялык казууларга мүнөздөмө берип келип, белгилүү тарыхчы Е. Е. Кузьмина минтип жазат: «Почти все они (байыркы отурукташуулар – Н. Ж.) расположены на берегах маленьких рек, на террасе рядом с широкой поймой или непосредственно в пойме, котороя теперь покрывается весной паводками. Что следует из этих топографических наблюдений? Во-первых, в андроновскую эпоху климат был теплее и суше, раз поселки не заливались водой. Во-вторых, в пойме, где земля плодородна, влажна и легко поддается оброботке, у андроновцев, наверное, были небольшие поля и огороды» [4. 31-б.].

Археологияда археологдор аныкташкан бул маданият (андроновская культура) А. Адрианов деген окумуштуу азыркы Краснояр крайында Ачинск деген шаарга жакын жереги Андроново кыштагынын жанында 1913-жылы бир нече археологиялык казууларды жүргүзүп, ошол казуулардан табылгандар кийин Борбор Азиядан Енисей дарыясына, Байкал көлүнө чейинки аралыктагы казуулардагы табылгандар менен окшош болгондуктан, ***андроново маданияты*** деп аталган. Ал эми кыргыз элинин байыркы кылымдардагы жашоосу археологдордун пикири боюнча мына ушулар менен байланышып ошол аймактарда болгон деп кабыл алынып келе жатат. Алтай тоолору менен Енисей дарыясы аймактарында жашаган байыркы кыргыздардын дыйканчылык өнөрлөрү бизге белгисиз болгону менен, тарыхчылардын ошол кездердеги кыргыздардын кылычы курч болгондугун жазган жайлары белгилүү (Ю.Худяков ж.б.). Кыргыз элинин байыркы

кездердеги кол өнөрчүлүктө мына ушундай жетишкендиктери элдик оозеки чыгармаларда көп жолугат. «Манас» эпосунда, мисал үчүн, «курама темир курч болот» деген макал формасына өтүп калган сөздөр айтылат. Ал эми *курама темир* деген сөз металл иштетүүнүн тажрыйбаларынан улам жаралып, айтыла берип, эл оозунан түшпөй келе жаткан сөз болуп, кыргыз тилинде макалга айланып бара жаткан сөз болуп саналат.

Демек, байыркы замандарда эле кыргыздар *чарба жүргүзүү маданиятынын* жетишкен жактарын колдонуп, ошол деңгээлде иштеп, жашап келишкен. Ошентип, тээ илгерки доорлордон бери кыргыз эли мал чарбачылыгынан кийин же аны менен параллель эле өздөштүрүлгөн чарба жүргүзүү маданияты, дыйканчылык менен иштеп, күн көрүп, жашоосун улантып келген деп айтууга толук акыбыз бар.

Жер иштетүүгө жана дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр кыргыз тилинин лексикалык составынын өзүнчө бир тобун түзөт. Тилдеги лексика-тематикалык топтор бири-биринен кандайдыр бир такталган чек арасы бардай болуп ажыратылбайт. Кайсы бир сөздөр эки же андан көп тематикалык топторго тиешелүү болуп кала бериши толук мүмкүн.

Дыйканчылыктын ар кайсы түрүндөгү кесип, өнөрлөр бири-бири менен тыгыз байланышып, ошол эле кезде өтө ар түрдүү экенин байкоого болот. Мындай бири-биринен айырмаланган ар түрдүүлүк ар башка дан өсүмдүктөрүнүн болгонунан келип чыгат. Ал эми бири-бири менен байланышкан жалпылык жактар болсо, мына ошол дан өсүмдүктөрдү өндүрүп өстүрүүдө бардыгына тең жердин иштетилиши, суугарып карап асыроо менен оруп жыйноо процесстердин да бирдей болорлугу менен түшүндүрүлүш керек. Ошондой болгону менен аларды, ар түрдүү дан өсүмдүктөрүн сээп, өстүрүп, жыйнап алуу процесстеринде да кандайдыр айырмачылыктардын бар экени белгилүү.

Алсак, *буудайды* сээп, асырап өстүрүү менен *жүгөрүнү* сээп, асырап өстүрүүдөгү айырмачылыктардын бири болуп буудайды атайын даярдалган же даярдала бербеген да жерге чачыратып эле сээп өстүрө берсе, *жүгөрүнү* көбүнчө атайын даярдалган жерге гана катар-катары менен таштап сээп өстүрөт. Анткени жүгөрү буудайдай ичке сабактар менен өспөй, жоон-жоон сабактары болуп бийик өсүп, боорундагы түшүмү ошого жараша бир топ салмактуу болуп кармалат.

Ал эми *шалыны* сээп, өстүрүү бул экөөнөн кескин айырмаланат. Аны себиш үчүн атайын даярдалган жер суулуу болуш керек. Атайы көл сыяктуу суу токтой тургандай кылып жер даярдалат да, ага суу камалып, ошол сууга эле шалы даны, шалы үрөнү себилет. Шалы, ошентип, суунун ичинде гана жатып өнүп чыгат, да суудан чыгарылбай жатып бышат.

Мына ушундай жалпылыктарда да, бири-биринен болгон өзгөчөлүк айырмачылыктарда да түрдүү аталыштар, ар кандай кыймыл процесстери болуп, мына ошолорго байланыштуу сөздөр болуп, ошолорго жараша дыйканчылык лексикасын шартуу түрдө лексика-тематикалык топторго ажыратып изилдөө талапка ылайык. Биздин изилдөөбүз *буудай, жүгөрү, шалы* деген дан өсүмдүктөрүнө тиешелүү сөздөрдү изилдөө болуп эсептелет. Ошон үчүн дыйканчылыктагы ***дан өсүмдүктөрү боюнча лексиканын*** өзүн да лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүп изилдөө керектигин белгилейбиз.

Эске сала кетүүчү нерсе, биздин изилдөө темабыз, айтып өткөнүбүздөй, дыйканчылыктагы ***буудай, жүгөрү*** жана ***шалы өстүрүүгө*** байланыштуу гана сөздөр, аталыштар менен чектелип, мына ошол дан өсүмдүктөрүнө гана тиешелүү лексикалык бирдиктерди иликтеп, изилдөөгө багытталат. Мындай чектелүү дыйканчылык боюнча кесиптик лексикасынын алкагы өтө эле кенен экендигинен келип чыкты. Дыйканчылыктын бардык тармактары абдан эле чоң тема болуп, бардыгына жүргүзүлгөн изилдөөлөр үстүрттөн гана болуп калышы ыктымал деп эсептеп, ушундай чектелүүнү кабыл алдык да, лингвистикалык илим-изилдөө ишибиздин методдорун жана иликтөө, талдоо методологиясын мына ушул маселелерге карап аныктадык.

Колдонулган адабияттар:

1. О.Каратаев, С.Эралиев. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Бишкек: Бийиктик, 2005. 600-б.
2. Киселев С.В. Древняя история Южный Сибири. – М.: Изд-во Акад.наук СССР, 1951. - 644 с.
3. Дьяконов И.М. Возникновение земледелии, скотоводства и ремесла. Общие черты первого периода истории древнего мира и проблема путей развития. Китепте: История древнего мира. Под ред. И.М.Дьяконова, П.Д.Нероновой, И.С.Свенцицкой. – М: Наука, 1989. 31-32-с.
4. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе: Илим, 1986. -134 с.

* * *

УДК 811’111+811.153

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ “LOOK” ЛЕКСЕМАСЫНЫН БРИТАНДЫК ЖАНА АМЕРИКАЛЫК ВАРИАНТТАРДА КӨП МААНИЛҮҮЛҮГҮНҮН АТКАРЫЛЫШЫНЫН СТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Жумабекова Насиба Акимжановна* - улук *окутуучу, nasibazhumabekova71@ gmail.com
Бекмамат Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Тандалып алынган анализдин предмети семантикалык түзүлүшү өтө өнүккөн, бирок так стилистикалык мүнөздөмөсү жок англис “look” лексемасынын көрүнүшү болгон. Изилдөөнүн материалдары 19-20-кылымдагы британиялык жана америкалык ар кандай функционалдык стилдеги тексттер болгон. Бул лексема бир эле учурда бир нече жагынан англис тилинин сөздүгүнүн өзөгүн түзгөндүктөн тандалып алынган: ал көпчүлүк учурда полисемантикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик байланыштарга бай, анын семантикасы эң маанилүү (визуалдык) канал менен байланышкан, б.а. адамдын тышкы дүйнө жөнүндө маалымат алуусу.*

Түйүндүү сөздөр: *полисемия, стиль, лексема, лексика-семантикалык бирдик, формалдуу иш стили, оозеки жана көркөм стилдер, илимий стиль, публицистикалык стиль, функционалдык стилдер, функционалдык жүктөм(ФЖ).*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ МНОГОЗНАЧНОСТИ ЛЕКСЕМЫ *LOOK* В БРИТАНСКОМ И АМЕРИКАНСКОМ ВАРИАНТАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Жумабекова Насиба Акимжановна – ст. преподаватель, nasibazhumabekova71@ gmail.com
ЖАГУ, имени Бекмамат Осмонова,
Город Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *Предметом анализа была избрана английская лексема look, обладающая весьма развитой семантической структурой, и не имеющая четкой стилистической характеристики. Материалом исследования послужили британские и американские тексты XIX-XX вв. различных функциональных стилей. Эта лексема избрана потому, что она относится к ядру английского словаря сразу по нескольким параметрам: она частотна, многозначна, обладает богатством лексических,*

морфологических и синтаксических связей, её семантика связана с важнейшим (зрительным) каналом получения человеком информации о внешнем мире.

Ключевые слова: *полисемия, стиль, лексим, лексико-семантическая единица, официально-деловой стиль, разговорный и художественный стили, научный стиль, публицистический стиль, функциональные стили, функциональная нагрузка (ФН).*

STYLISTIC FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF POLYSEMY OF THE LEXEME "LOOK" IN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH

Zhumabekova Nasiba Akimzhanovna - Art. teacher,
nasibazhumabekova71@gmail.com
JASU named after Bekmamat Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Abstract*: The subject of the analysis was the English lexeme "look", which has a highly developed semantic structure and does not have a clear stylistic characteristic. The material of the study was British and American texts of the 19th-20th centuries various functional styles. This lexeme was chosen because it belongs to the core of the English dictionary in several ways at once: it is frequent, polysemantic, has a wealth of lexical, morphological and syntactic links, its semantics is associated with the most important (visual) channel for obtaining information about the outside world by a person.*

Key words: *polysemy, style, lexeme, lexical-semantic unit, formal business style, colloquial and art styles, scientific style, publistic style, functional styles, functional load (FL).*

Язык существует постольку, поскольку в человеческом обществе имеется потребность в общении. А общение - это, прежде всего, обмен "значениями", и все в языке подчинено задаче осуществления этого обмена. В современной лингвистике до сих пор нет единого мнения относительно явления полисемии в естественном языке. Можно утверждать, что полисемия остается во многом загадкой для лингвистов.

Во многом мы опираемся на интуицию, языковой опыт, однако вполне возможно это интуитивное знание эксплицировать, и тем самым выработать критерии, необходимые для однозначного определения стилистической принадлежности текста. Одним из имплицитных факторов является набор типичных значений, связанных со сферами человеческой деятельности. Очевидно многозначные лексемы могут реализовывать в текстах определенного стиля не все, а только некоторые свои значения, и именно эти значения являются «приметами» стиля, которые мы обычно ощущаем интуитивно. Эта идея и желание эксплицировать связь стиля и набора определенных значений легла в основу данного исследования.

На первом этапе работы методом сплошной выборки было отобрано 16 тысяч примеров. Далее качественный дистрибутивный анализ позволил осуществить идентификацию словоупотреблений по частеречным категориям: глагольные, субстантивные, адъективные (о лексико-грамматической полисемии см. Стернина 1999, с. 31). Количественный анализ использовался при выявлении функциональной нагрузки (ФН) на каждый из лексико-семантических вариантов слова look (принципы выявления ФН см. Кретов 2006). Функциональный анализ позволил построить функциональную модель многозначной лексико-семантической единицы look с выявлением её доминанты, малого ядра, большого ядра и периферии. Сопоставительный анализ выявил основные стилевые особенности реализации многозначности лексемы look в британском и американском вариантах английского языка.

Исследование показало, что функциональные стили в разной степени способствуют реализации многозначности лексемы look в британском и американском вариантах

английского языка. Таких степеней можно выделить 4: от 1-ой (максимальной) до 4-ой (минимальной): 1 - художественный стиль, 2 -. разговорный стиль, 3 - научный и публицистический стили, 4 - официально-деловой стиль. Поясним, что в текстах художественного стиля употребляется наибольшее количество значений лексемы look, а в текстах официально-делового стиля – наименьшее. Это является проявлением основных особенностей данных стилей, т.к. художественный стиль подразумевает наличие разнообразных оттенков значений, а официально-деловой стиль является самым лаконичным из всех.

В ходе сопоставительного исследования британских и американских текстов различных стилей мы выяснили, что реализация многозначности лексемы look в британском и американском вариантах английского языка происходит по одной схеме, но с некоторыми ареальными отличиями.

Так, в американских текстах значения лексемы look по своей предпочтительной реализации делят функциональные стили на две группы: (1) научный и официально-деловой стили, объединенные значением-доминантой to look at (fig.) – «быть внимательным, следить» и (2) разговорный и художественный стили с общим значением-доминантой to look at – «смотреть, глядеть».

Значение to look at (fig.) – «быть внимательным, следить».

Look at the situation (Adams).

Значение to look at – «смотреть, глядеть».

Rogers set out to look at his traps, on Elk Horn River (Bradbury).

Значение to look at (fig.) - «быть внимательным, следить» связывает научный и публицистический стили (в публицистическом стиле оно является вице-доминантой), а значение-доминанта публицистического стиля to look int. – «выглядеть, казаться» связывает публицистический и разговорный стили (третья позиция) и публицистический и научный (четвертая позиция).

Значение to look in – «выглядеть, казаться».

The bowling is itself a worry, having looked very ordinary in Jamaica (Daily Telegraph).

Таким образом, две группы стилей не только противопоставлены, но и объединены через публицистический стиль, выполняющий функцию стиля-медиатора, а также через значение to look at - «смотреть, глядеть», которое является вице-доминантой в научном стиле и доминантой в разговорном и художественном стилях.

В британской литературе классификация стилей происходит по той же схеме, но с некоторыми ареальными отличиями. В официально-деловом стиле доминантой является не значение to look at (fig.) - «быть внимательным, следить», а значение to look forward – «ожидать», в публицистическом стиле значение to look at (fig.) - «быть внимательным, следить» занимает лишь третью позицию, в разговорном стиле значение to look in - «выглядеть, казаться» занимает более высокую позицию – позицию вице-доминанты.

Влияние ареального аспекта на полисемию проявилось и в большем использовании свойственных разговорному стилю речи значений a look – «взгляд» и to look at -«смотреть, глядеть» в американских текстах официально-делового стиля (в последнее время этот процесс заметно усилился). В британских же текстах в употреблении лексемы look признаков разговорного стиля встречается меньше, чем в американских, что можно связать с традиционной консервативностью британских общественных институтов.

Влияние хронологического фактора на динамику полисемии лексемы look проявляется в том, что основные изменения произошли во второй половине XIX-ого века. В этом фрезе наблюдается смена доминант: в британской художественной прозе значение (to look in - to have the appearance of being; to seem to the sight) сменяется значением (to look at - to give a certain direction to one s sight; to apply one s power of vision; to direct one s eyes upon some object or towards some portion of space); в американской художественной

прозе значение (a look- a glance of the eyes; a particular direction of the eyes or countenance in order to look at smth.) вытесняется с позиции доминанты значением (to look at). ФН на значение (to look at) в американских текстах возрастает в три раза, что говорит о ее доминирующем положении.

Общее количество значений лексемы look в британской художественной прозе во второй половине XIX-ого века увеличивается на девять единиц; в американской художественной прозе за XIX-XX вв. общее количество значений лексемы look изменяется несущественно.

Влияние ареального аспекта на полисемию проявляется и в большем использовании свойственных разговорному стилю речи значений (a look - a glance of the eyes; a particular direction of the eyes or countenance in order to look at smth) и (to look at - to give a certain direction to one s sight; to apply one s power of vision; to direct one s eyes upon some object or towards some portion of space) в американских текстах официально-делового стиля (в последнее время этот процесс заметно усилился). В британских же текстах в употреблении лексемы look признаков разговорного стиля встречается меньше, чем в американских, что можно связать с традиционной консервативностью британских общественных институтов.

Как уже отмечалось, во второй практической главе мы проводим количественный и качественный анализы динамики полисемии лексемы look с помощью тех, методов, которые были рассмотрены выше. Количественные характеристики. Проанализируем динамику изменения ФН на лексему look в британской литературе различных функциональных стилей. Наибольшее количество значений лексемы look используется в литературе художественного стиля. Для разговорного стиля также характерно разнообразие значений; в текстах научного и публицистического стилей используется одинаковое количество значений, а официально-деловой стиль наиболее лаконичен. Изменение ФН на три типа значений лексемы look. Три типа значений лексемы look в текстах различных функциональных стилей представлены неодинаково. Как мы видим в текстах художественного стиля чаще встречаются значения лексемы look, выраженные глаголом. В остальных стилях ФН на значения различного типа распределяется более равномерно: глагольные значения преобладают во всех стилях, за ними идут субстантивные и вплотную к тем -адъективные. Одними из самых частотных значений, встречающихся в текстах всех стилей, кроме официально-делового, являются значение **to look at** и значение **to look in**. Значение **to look at** - to give a certain direction to one s sight; to apply one s power of vision; to direct one s eyes upon some object or towards some portion of space . With phrase or adverb expressing the direction or the intended object of vision.

Научный стиль: My college would be required to look at two groups of learners hitherto excluded (Finch).

Публицистический стиль: Bob looked at me as if only a muppet would ask a question (Guardian). Разговорный стиль: SHARON: Never heard of him. She was Princess Grace though, wasn t she? Wow look at all those videos (Cussen).

Художественный стиль: Arthur looked at Ford and was astonished to see him laughing (Adams HH). Значение 36. to look int. - to have the appearance of being; to seem to the sight .

Научный стиль: Then on this view something s looking white to someone is his having certain sensations (Vesey).

Публицистический стиль: The bowling is itself a worry, having looked very ordinary in Jamaica (Daily Telegraph).

Таким образом, к основным стилистическим особенностям реализации многозначности лексемы look в двух вариантах английского языка относятся наличие разных доминант в официально-деловом стиле, различия в позициях наиболее частотных значений, а также использование большего количества значений, характерных для разговорного стиля, в американских текстах официально-делового стиля.

Литература:

1. Британский национальный корпус – URL: www.natcorp.ox.ac.uk.
2. Кривенко Л.А. Национальная специфика семантем русской и английской субстантивной лексики: автореферат дис. … канд. филол. наук. – Воронеж, 2013.
3. Национальный корпус русского языка – URL: www.ruscorpora.ru
4. Никитина И.Н. Национальная специфика семантем русской и английской глагольной лексики: автореф.дис. … канд. филол. наук. – Воронеж, 2013.
5. Портнихина Н.А. Национальная специфика семантического развития слова (на материале наименований природных явлений и небесных тел в русском и английском языках): автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Воронеж, 2011.
6. Стернин И.А., Стернина М.А. Сопоставление как лингвистическая методология// Сопоставительные исследования 2015. – Воронеж, 2015. – С. 3–11.
7. Стернина М.А. Лексико-грамматическая полисемия в системе языка. – Воронеж, 1999.
8. Стернина М.А. Сопоставительно-параметрический метод лингвистических исследований. – Воронеж: изд-во «Истоки», 2014.
9. Стернина М.А. Сопоставительно-параметрический метод лингвистических исследований: первые итоги // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика. – 2015. –№ 3. – С.92–94.
10. Частотный словарь С.А. Шарова – URL: www.artint.ru/projects/frqlist.asp.

* * *

УДК 811’111+81’276

АНГЛИС, ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ СЛЕНГ (ЖАРГОН) СӨЗДӨР.

Жумабекова Насиба Акимжановна* - улук *окутуучу, nasibazhumabekova71@ gmail.com
Бекмамат Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада британдык жана америкалык жаргон варианттарынын ортосундагы өз ара карым-катнаш маселелери каралат. Англис тилинин бул эки вариантынын мындан ары жашоодо активдүү колдонуулушу үчүн экстралингвистикалык факторлорду изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле макалада жаргон жана жаргондордун оозеки тилде гана эмес, англис, орус, кыргыз тилдериндеги публицистикалык речте колдонулуш өзгөчөлүктөрү да такталган.*

Түйүндүү сөздөр: *сленг, жаргон, жаштар, заманбап коом, туюнтмалар, жаргон, термин, баарлашуу*

СЛЕНГОВЫЕ СЛОВА НА АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ.

Жумабекова Насиба Акимжановна – ст. преподаватель, nasibazhumabekova71@ gmail.com
ЖАГУ, имени Бекмамат Осмонова,
Город Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье рассматривается проблема взаимодействия британского, американского вариантов сленга. Особое внимание уделяется исследованию экстралингвистических факторов, благодаря которым становится понятна дальнейшая судьба этих двух вариантов английского языка. В статье также выяснены особенности*

употребления сленга и жаргона не только в разговорной, но и в публицистической речи английского, русского и кыргызского языках.

Ключевые слова: *сленг, молодежь, современное общество, выражения, словарь, жаргон, термин, разговор*

SLANG WORDS IN ENGLISH, RUSSIAN AND KYRGYZ.

Zhumabekova Nasiba Akimzhanovna - Art. teacher,
nasibazhumabekova71@gmail.com
JASU named after Bekmamat Osmonov,
Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

***Abstract**: This article deals with the problem of interaction between British and American slang variants. Particular attention is paid to the study of extralinguistic factors, thanks to which the further fate of these two variants of the English language becomes clear. The article also clarified the features of the use of slang and jargon not only in colloquial, but also in journalistic speech in English, Russian and Kyrgyz languages.*

Keywords: *slang, youth, modern society, expressions, vocabulary, jargon, conversation, term*

What is slang words? Slang - nonstandard vocabulary composed of words or senses characterized primarily by connotations of extreme informality and usually by a currency not limited to a particular region. It is composed typically of coinages or arbitrarily changed words, clipped or shortened forms, extravagant, forced, or facetious figures of speech, or verbal novelties. Slang consists of the words and expressions that have escaped from the cant, jargon and argot (and to a lesser extent from dialectal, nonstandard, and taboo speech) of specific subgroups of society so that they are known and used by an appreciable percentage of the general population. Even though the words and expressions often retain some associations with the subgroups that originally used and popularized them. Thus, slang is a middle ground for words and expressions that have become too popular to be any longer considered as part of the more restricted categories, but that are not yet (and may never become) acceptable or popular enough to be considered informal or standard. (Compare the slang "hooker" and the standard "prostitute"). Under the terms of such a definition, "cant" comprises the restricted, non-technical words and expressions of any particular group, as an occupational, age, ethnic, hobby, or special-interest group. (Cool, uptight, do your thing were youth cant of the late 1960s before they became slang.) "Jargon" is defined as the restricted, technical, or shoptalk words and expressions of any particular group, as an occupational, trade, scientific, artistic, criminal, or other group. "Argot" is merely the combined cant and jargon of thieves, criminals, or any other underworld group. (Hit used by armed robbers; scam by corporate confidence men.) Slang fills a necessary niche in all languages, occupying a middle ground between the standard and informal words accepted by the general public and the special words and expressions known only to comparatively small social subgroups. It can serve as a bridge or a barrier, either helping both old and new words that have been used as "insiders' " terms by a specific group of people to enter the language of the general public or, on the other hand, preventing them from doing so. Thus, for many words, slang is a testing ground that finally proves them to be generally useful, appealing, and acceptable enough to become standard or informal. For many other words, slang is a testing ground that shows them to be too restricted in use, not as appealing as standard synonyms, or unnecessary, frivolous, faddish, or unacceptable for standard or informal speech. For still a third group of words and expressions, slang becomes not a final testing ground that either accepts or rejects them for general use but becomes a vast limbo, a permanent holding ground, an area of speech that a word never leaves. Thus, during various times in history, American slang has provided cowboy, blizzard, okay, racketeer, phone, gas, and movie for standard or informal speech. It has tried and

finally rejected conbobberation (disturbance), krib (room or apartment), lucifer (match), tomato (girl), and fab (fabulous) from standard or informal speech. It has held other words such as bones (dice), used since the 14th century, and beat it (go away), used since the 16th century, in a permanent grasp, neither passing them on to standard or informal speech nor rejecting them from popular, long-term use.

Slang words cannot be distinguished from other words by sound or meaning. Indeed, all slang words were once cant, jargon, argot, dialect, nonstandard, or taboo. For example, the American slang to neck (to kiss and caress) was originally student cant; flattop (an aircraft carrier) was originally navy jargon; and pineapple (a bomb or hand grenade) was originally criminal argot. Such words did not, of course, change their sound or meaning when they became slang. Many slang words, such as blizzard, mob, movie, phone, gas, and others, have become informal or standard and, of course, did not change in sound or meaning when they did so. In fact, most slang words are homonyms of standard words, spelled and pronounced just like their standard counterparts, as for example (American slang), cabbage (money), cool (relaxed), and pot (marijuana). Of course, the words cabbage, cool, and pot sound alike in their ordinary standard use and in their slang use. Each word sounds just as appealing or unappealing, dull or colourful in its standard as in its slang use. Also, the meanings of cabbage and money, cool and relaxed, pot and marijuana are the same, so it cannot be said that the connotations of slang words are any more colorful or racy than the meanings of standard words. All languages, countries, and periods of history have slang. This is true because they all have had words with varying degrees of social acceptance and popularity.

All segments of society use some slang, including the most educated, cultivated speakers and writers. In fact, this is part of the definition of slang. For example, George Washington used redcoat (British soldier); Winston Churchill used booze (liquor); and Lyndon B. Johnson used cool it (calm down, shut up). The same linguistic processes are used to create and popularize slang as are used to create and popularize all other words. That is, all words are created and popularized in the same general ways; they are labeled slang only according to their current social acceptance, long after creation and popularization. Slang is not the language of the underworld, nor does most of it necessarily come from the underworld. The main sources of slang change from period to period. Thus, in one period of American slang, frontiersmen, cowboys, hunters, and trappers may have been the main source; during some parts of the 1920s and '30s the speech of baseball players and criminals may have been the main source; at other times, the vocabulary of jazz musicians, soldiers, or college students may have been the main source. One must remember to fully understand slang that a word's use, popularity, and acceptability can change. Words can change in social level, moving in any direction. Thus, some standard words of William Shakespeare's day are found only in certain modern-day British dialects or in the dialect of the southern United States. Words that are taboo in one era (e.g., stomach, thigh) can become accepted, standard words in a later era. Language is dynamic, and at any given time hundreds, and perhaps thousands, of words and expressions are in the process of changing from one level to another, of becoming more acceptable or less acceptable, of becoming more popular or less popular.

If you've ever watched British television, odds are you've found yourself scratching your head over a few words or phrases. No need to feel dumb– slang makes up a massive part of Britain's vocabulary and can even vary by meaning depending on where you are in the country. Some are used in everyday speech, some aren't recognized outside of their hometown, and others are too vulgar to use in polite company! You might think that American slang has become universal due to the influx of tv shows, movies, and other media consumed by the global majority. There are, however, some real gems hidden beneath the surface of British slang that are often the root of some of the American slang used today. Moreover, it's not all about "fish and chips" and "cheerio"! If you're heading off on a holiday to the United Kingdom, keep these 75

British slang words in your back pocket to fit right in with your neighbors from across the pond. Or, if you're just an aspiring Anglophile looking to expand your lingo, take a gander at our list of British slang words to start incorporating into your everyday vocabulary.

English Slang Words

1. All right?
This is commonly used as a greeting that doesn't always need a response.
2. Bloke.
A man—could be compared to the American term 'dude'.
3. Leg it.
To run away from something, usually a bad situation or trouble.
4. Mug.
If you've been called a mug, it means you're gullible and will go along with anything.
5. Rubbish.
Anything a Brit throws in the garbage is not trash, but rubbish.
6. Snog.
A kiss in any form.
7. Pissed.
This doesn't mean angry or frustrated in the way Americans use it– rather, it means to be blind drunk.
8. Soz.
A shorter, less formal way of saying 'sorry'.
9. Sloshed.
Another way to describe being pissed, drunk, trashed, and so on.
10. Nowt.
Coming originally from Northern England, this word has recently entered the mainstream British slang and means 'nothing'.
11. Necking on.
You guessed it. Another way to say kissing or snagging.
12. Kip.
A snooze or quick power nap.
13. Gutted.
If you're gutted, then you're incredibly upset over something.
14. Bird.
A word used to describe a woman.
15. Fag.
Another word for a cigarette.
16. Gander.
To have a look around.
17. Daft.
When something or someone is a bit stupid. Not necessarily offensive, but more on the silly side.
18. Dodgy.
Used to describe something or someone that is questionable or suspicious.
19. Chuffed.
Thrilled to bits about something.
20. Chunder.
If you're using this word, it's because you or someone else is sick or ill. Not fun.
21. Knackered.
This word is often used in friendly circles to mean 'exhausted'.
22. Lost the plot.
If someone is acting irrational or angry, they've lost the plot.

23. Minging.
Pronounced minging, this is a lovelier-sounding word to describe something gross or disgusting.
24. Us.
This one is interesting and can be a bit confusing at first. In British slang, some people use the word “us” rather than ‘me’ when talking about themselves. For instance, instead of ‘come with me’, one might say ‘come with us’.
25. Posh
Posh typically denotes English upper-class folks. It equates to the American word ‘fancy’.
26. Taking the piss.
Taking the piss generally means to mock, parody, or be sarcastic towards something.
27. Trainers.
Trainers are the American equivalent of “sneakers”. If you think about it, it makes more sense– athletes train in shoes, they don’t sneak.
28. Wanker.
Possibly the best single-worded British insult on the list, wanker fits closest by ‘jerk’ or ‘a-hole’.
29. To nick/nicked.
This can mean one of two things- to steal (nick) something, or to be arrested (nicked) for a crime.
30. Hunky-dory.
A fun little piece of British slang that means a situation is cool, okay, or normal.
31. Cheers.
While most people associate this word with a toast, it can also mean a quick ‘thanks’ or ‘thank you‘.
32. Bugger all.
This is slang used for ‘nothing at all’. When you’ve sat on the couch all day watching Netflix, you’ve done bugger all.
33. Bollocks.
While it has a multitude of meanings, bullocks is most commonly used to describe dismay or disbelief.
34. Bloody.
You probably don’t need a definition, as this is by far the most popular British slang. Historically, it was seen a cuss word– it’s now so commonly used that it is generally acceptable.
35. Get-in.
This means something awesome or terrific has happened. You finally asked out that bird from uni? Get-in!
36. Ledge.
A person who has done something great– this is s truncation of legend.
37. Wicked.
Something that is great or fabulous could be described by this term.
38. Knees up.
Another word for ‘party’.
39. Telling porkies.
You probably guessed it– to tell porkies means to tell lies.
40. Off your trolley.
If someone is acting off their trolley, they’re throwing a bit of a temper tantrum.
41. All to pot.
This slang is used when the plans fall apart.
42. Banter.
Making jokes– usually at the expense of someone else, but all in good fun. If someone has good banter, they’re usually popular and well-liked.
43. Dead.

Not to be used in a morbid sense, but rather to mean ‘very’. “That bloke is dead canny.”
44. Canny.
This is northeastern English slang for something good or nice, meant to be taken as a compliment.
45. Gaff.
Another word for ‘home’.
46. Innit.
A shortened version of ‘isn’t it’ that can be added to the end of a sentence for emphasis.
47. Jiffy.
Another well-known slang, jiffy means a short period.
48. Peng.
A fun word to describe something attractive or desirable.
49. Sod off.
A rather abrupt way of telling someone to go away. “Oh, sod off, why don’t you?”
50. Fancy.
This term is used as a verb to express desire or wanting. For example, you might ask “Do you fancy some dinner?”.
51. Bruv.
Short for ‘brother’, this London street stand is used to refer to a friend.
52. Barmy.
If something is barmy, that means it’s a crazy idea.
53. Naff.
When something looks a bit cheap or poorly made.
54. Moolah.
A funnier term to use in place of ‘money’.
55. Mint
A Manchester term to describe something great.
56. Winding up
If something is winding you up, it means you’re getting pretty frustrated at the matter.
57. Mental.
Absolutely crazy. This can be a person, place, or thing!
58. Loo.
Ah yes, the loo– otherwise known as, the toilet.
59. Lush
A term heard a lot in Wales but also in parts of England used to describe something ‘great’ or ‘nice’.
60. Geordie.
This is someone from Newcastle.
61. Chippy.
What’s more British than fish n’ chips? There’s no better place to find some than at your local chippy.
62. Fit.
If someone is fit, they’re looking good. It’s way more than just saying someone is sexy or that they frequenter the gym.
63. Quid.
Don’t worry– there aren’t two forms of Brit currency. Quid is slang for ‘pound’.
64. Melt.
A melt (made popular thanks to Love Island) is someone who is a wimp or coward.
65. Cheeky.

Another long-used term in the UK, cheeky is used to describe something lighthearted but a little bit rude or risqué.

66. Skint

It's honestly a more fun, less sad way to announce that you're broke. "I'm skint mate, can you pay for my pint?"

67. Chinwag.

If you 'go for a chinwag' with someone, be ready for a conversation or even a bit of gossip.

68. Grafting.

Grafting means to flirt with someone in hopes of them liking you back.

69. Putting in a shift

On the lines of flirting, this is another way to announce that you've got your sights set on someone.

70. Ta.

Ta means thank you, or a quick appreciation of something.

71. Cheesed off.

A less intense way of saying you're frustrated about something.

72. Waffle.

When someone is speaking on and on about nothing in particular.

73. Lift.

Asking for a lift means that you need a ride.

74. Cuppa.

Why as for a 'cup of' tea when you can use one word– cuppa– instead?

75. Cheerio.

A term we all know and love used as a friendly way to say goodbye.

Slang words in Russian

When it comes to slang, it can be about a lot of different things, so we've decided to break up out list of slang words into a few categories. This includes how to talking positively about something, how to talk poorly about it, Internet slang, words for people, and two big slang words that you've got to know.

a girl shows positive attitude by jumping

Talking Positively about of Something

We'll start with some of Russian's most common words for talking positively about a situation. Think of these as the 'cool' and 'awesome' that English slang has. They are used often, so keep your ears open.

Класс! - Great! Awesome!

You're bound to hear this expression of approval if you hang out with any Russians. It can be used for most any situation going well.

Крутой - Cool

Along with its dictionary definition of 'abrupt' or 'steep' the word крутой is the go to word for saying that something is cool in Russian.

Кайф - pleasure, fun, enjoyment, a high

This is a funny word that originally comes from an Arabic word meaning "pleasure". It also has a long history, but has become popular again in recent years.

Кайфовать - to have fun, to enjoy

This word has the same root and means to have fun.

Мы будем сидеть перед костром на пляже и кайфовать.

"We're going to sit by the fire and relax/chill out on the beach."

Здорово - great, awesome

This word can be a bit tricky for new learners. You see the meaning of the word Здорово depends on where you put the stress and how you pronounce the vowels. So zdah-ROH-vuh with the stress on the second syllable is an informal greeting you're probably already familiar with. However, ZDOH-ruh-vuh means that something is great or cool.
здорово hey!
здорово awesome! great!
Тусить - to hang out throw a party
Ну, можешь тусить с нами
Well, you can hang out with us
Хавать - to eat (more or less)
This is a more rude and more informal way to talk about eating. You should probably only use it with friends.
Ты будешь это хавать?
You gonna eat that?
The normal kind of блин
Words of Frustration
In the same way there are a lot of ways to talk about enjoyment in Russian, the language also has a lot of words to talk about the world in a less nice way.
Чёрт - shoot, dang it
If you spend any time with Russian-speaker you are going to hear the word 'chort' thrown around. The word literally means devil, but it's thrown around to refer to any minor inconvenience.
Черт! Забыл я бумажник.
Dang! I forgot my wallet.
Блин - Dang, shoot
You probably know blin to mean the Slavic-style pancake. Of course it has an additional meaning as well. This is used to express a lower level of frustration than черт and is common for small mistakes.
Стрёмно - dangerous, weird, unpleasant, frightening
The word has its origins in prison slang, but is now in semi-common use. Its exact meaning depends on the situation, but it's never anything good.
Это стрёмная ситуация
This is a bad scene
Стрёмно, что ты уедешь
It sucks that you're leaving
Russian Slang for People
Like every language, Russian has a large lexicon for describing different people in different situations. Some of these are neutral terms. But as with most languages, a lot of the slang meant to describe people have less-than-flattering connotations.
Чувак - dude, guy, any unspecified male
Лысый чувак ушел 5 минут назад
The bald dude left 5 minutes ago
Мусор - police officer
It seems that every language has some less-than-flattering way to talk about the police and Russian is the same. In day to day life, the term мусор mean 'trash' or 'trash can' but you can often hear it as a disparaging term for the police.
Америкос - American (but more rude)
If you learned Russian with a textbook and dictionary, then you probably know Американец and Американка as the word for an American citizen. However 'amerikos' offers more vulgar

option. It's actually a fusion of the words американец and пиндос that's been around since the 1990s.
Russian Slang words from English
As English continues to dominate the Internet, plenty of new slang words have come along with it. These words should be easy to learn since they all come from common English words. However, some words change meaning a bit when they get borrowed into another language, so don't be surprised if the meanings are exactly equal. Likewise, these words adapt to Russian grammar. Thankfully though, you won't have to learn any new nouns declensions or deal with any irregular verbs
Рулить - to be awesome, to rule
Conventionally this word means to 'steer.' However, these days younger people use it with the stress on the first syllable (рулить) to say 'to be awesome' or 'to rule.' It should look familiar since it's a loanword from English 'to rule.'
Это место рулит
This place is awesome
Хайп - hype
This comes from the English 'hype' and has more or less the same meaning.
Огромный хайп
The huge hype
Хайпить - to hype
This is really just the verb form of hype/хайп and is used in the same way you use 'to hype' in English.
Хайпить что-то
To hype something up, to make a be thing of something
Го - let's go
You won't hear this word in a professional setting, but it's becoming increasingly more common with young people. It's simply means 'let's go'
Slang words in Kyrgyz language
Currently, many slang words are used in the Kyrgyz language in everyday life in colloquial speech, mobile SMS, etc. For example:
таш [tasch] – strong, cool. Literally – "stone".
сабыр! [sabyr!] – take it easy! It is originally Arabic.
It is interesting to note the influences of foreign languages on Kyrgyz slang, many words come from the Russian.
доске [doské] or доке [doké] – brother, friend. From дос [dos] – friend. Synonym to Russian братан [bratan], from брат [brat] – brother
Youth in Bishkek address each other in the streets by "Bratan" , as in "Bratan, do you have a match?" – "Here you go." – "Thanks, bratan."
ат экен [at eken] – "like a horse". Kyrgyz men say this to express they like the figure of a woman, as in "сенин фигуран ат экен [senin figuran at eken]" – "your figure is like that of a horse." Also used in the song "Зың, зың".
In Kyrgyz "like a horse" means something positive, "she looks like a horse" means a woman is considered ugly.
Шарит этип [sharitetip] – doing something in an illegal informal way, engaging in corruption. From Russian шарить [scharit'] – understand. For example, a Kyrgyz person might say "I got this job sharitetip", meaning he got it through contacts or by paying money, but not via the official procedure. Also used by men talking to each other about flirting with or getting into contact with women.

So, you've spent quite some time learning new English slang in 2021. Unfortunately for you, there are new ones to start practicing for 2022! Of course, we won't leave you at just that.

We're going to tell you exactly what those words are to ensure your reign on TikTok isn't one filled with awkwardness and confusion.

With that said, here are the new English slangs you'll want to understand for 2022:

1. Vibe Check

Vibe Check is a term that you'll use when you want to know if someone is down for a particular thing. For instance, you and your BFF are contemplating going to a party on the weekend, and you want to check if it's cool first. You'd ask "Vibe Check?" and they'll provide you with a yes or no.

2. Drip

Drip, as explained by Urban Dictionary, is the "effortless yet impeccably executed way of dressing, talking, or performing a certain activity." It's basically a cool way of saying that someone is "doing too much" in a particular activity.

3. Rent-Free

While the slang "rent-free" has gained a few meanings, it is usually used when someone is down bad on someone else. For instance, you cannot stop thinking of someone you saw the other day. They're living "rent-free" in your mind! It doesn't have to be a person, either. It could be a song or a movie—just about anything that you can't get out of your mind.

4. Cheugy

Cheugy (pronounced choogy) is a term you will use on someone when they're opting for a trend that's only cool a long time ago but is now regarded as basic and normal. It can also be used to refer to anything that's super mainstream.

5. Bussin

Ate something super tasty? That food is "bussin!" Yep, the word bussin is now used to refer to food that tastes excellent. Whether it be pizza or ice cream, if it tastes really good, you'll say, "Wow, this pizza is bussin!"

6. Caught In 4k

No, you don't need a 4k camera to catch someone doing something. "Caught in 4k" simply refers to catching someone red-handed. Sometimes, you accompany this phrase with the camera emoji to make the person know that you've caught them "in 4k."

7. Sending Me

This slang has similar meanings to the word "I'm screaming" or "I can't" when they're laughing really hard. In the same way, you can say that something is "sending me" when you find it incredibly funny. To add more emphasis, you can add locations. For instance, you can say that the joke "sent me straight over the moon."

Conclusion

As you can see, there are plenty of terms that you need to get a grip on for 2022. In fact, there are still tons more, but we'll be writing a book if we had to cover them all. Some are already commonly used in 2021, and there are many more to come. That said, don't fret if you find yourself unable to use some of these terms or still cannot grasp the concept. Sooner or later, it'll just click, and you'll become that cool person everyone loves to love!

Литературы:

1. Quotes about British, Canadian & American English. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www3.telus.net/linguisticsissues/quotes.html (дата обращения: 20.08.2016).
2. Волошин Ю.К. Общий американский сленг: состав, деривация и функция. Лингво-культурологический аспект: дис. ... д-ра филол. наук. - Краснодар: 2000. - 341 с.
3. Partridge E. Slang To-day and Yesterday: With a Short Historical Sketch and Vocabularies of English, American and Australian Slang. -London:Routledge and Kegan Paul,1979.-479 p

4. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка: пути формирования и современный статус. // Вопросы языкознания. - М.: Наука, 1995. - Вып. 6. -С. 3-16
5. Гальперин, И.Р. О термине «сленг». // Вопросы языкознания. - М.: 1956. - Вып.6. -С. 107-114.
6. Маковский М.М. Современный английский сленг. Онтология. Структура. Этимология. - М.: ЛКИ, 2007. - 257 с.
7. https://www.slangman.com/english-slangs-know-ready-2022

* * *

УДК 632.911

КЫРГЫЗ МЕКТЕБИНИН 7-КЛАССЫНДА ОРУС ТИЛИ БОЮНЧА ЖАНЫ МАТЕРИАЛДЫ БЕРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Калмуратова Г.А. – улук окутуучу, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Макалада кыргыз мектебинин 7-класстарында орус тили боюнча жаны материалды берүүнүн өзгөчөлүктөрү чагылдырылган. Жаңы теманы түшүндүүрүдө «индукция», «дедукция» деген түшүнүктөрдүн ролу жана мааниси аныкталган.*

Урунттуу сөздөр: *индукция, дедукция, атоочтук, чакчыл, грамматикалык талдоо, морфологиялык талдоо, синтаксистик талдоо.*

ОСОБЕННОСТИ ПОДАЧИ НОВОГО МАТЕРИАЛА ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В 7 КЛАССЕ КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЫ

Калмуратова Г.А. – ст. преп., Жалал-Абадский государственный университет им. Б.Осмонова, г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье отражены особенности подачи нового материала по русскому языку в 7 классе кыргызской школы, определены роль и значение понятий «индукция» и «дедукция» при объяснении новой темы.*

Ключевые слова: *индукция, дедукция, причастие, деепричастие, грамматический разбор, морфологический разбор, синтаксический разбор.*

PECULIARITIES OF TEACHING NEW THEME IN RUSSIAN LANGUAGE IN 7th FORM OF KYRGYZ SCHOOL

Kalmuratova G.A. – senior lecturer,Jalal-Abad State University, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Annotation: *This article deals with the reculiarities of teaching new theme in Russian language in 7th form of Kyrgyz school. There is also given the role and meaning of «induction» and «deduction» terms in presenting the new theme.*

Key words: *induction, deduction, participle, grammar analysis, morphological analysis, sintax analysis.*

Изучение нового материала занимает на уроке важное место, так как в курсе русского языка многие вопросы фонетики, лексикологии, морфологии и синтаксиса

совершенно неизвестны учащимся или только частично знакомы из начальной школы и требуют более глубокого раскрытия и осмысления.

По характеру и степени трудности материал, изучаемый на уроках русского языка, различен. Поэтому новый изучаемый материал требует разных способов его подачи. При работе над новым теоретическим материалом учитель должен иметь четкое представление о таких методических понятиях, как «индукция» и «дедукция».

Существуют два основных способа подачи нового материала – индуктивный и дедуктивный. Индукция и дедукция – важнейшие виды умозаключений, играющие огромную роль в процессе получения новых знаний на основе выведения из ранее полученных.

Индукция (от лат. Induction – наведение) – это переход в процессе познания от частного знания к общему. Дедукция (от лат. deduction – выведение) – это переход в процессе познания от общего знания к знанию частному и единичному.

Применительно к преподаванию русского языка индуктивный путь выражается в анализе сначала отдельных частных фактов, примеров, с последующим выводом общего правила, закона, их этих отдельных конкретных примеров. Дедуктивный путь выражается в сообщении преподавателем готового общего положения, правила с последующим подтверждением и иллюстрацией этого правила частными, отдельными конкретными фактами, примерами.

В 7 классе школ с кыргызским языком обучения преобладает индуктивный способ подачи нового материала, так как большая часть изучаемого материала известна из курса начальных классов, а также из курса 5-6 классов.

Программы по русскому языку для 5-9 классов общеобразовательной школы с кыргызским языком обучения (Бишкек, 2017г.) отводят на изучение морфологии 65 часов; из них на глагол – 9 часов, имя прилагательное – 16 часов, причастие – 9 часов, имя числительное – 6 часов, местоимение – 7 часов, наречие – 6 часов, деепричастие – 5 часов, модальные слова – 1 час, междометие – 1 час, письменные контрольные работы – 5 часов.

Изучение таких тем, как «Глагол», «Имя прилагательное», «Имя числительное», «Местоимение», «Наречие», требует индуктивного способа подачи нового материала. Это объясняется тем, что эти темы в какой-то степени известны учащимся из курса начальных классов, поэтому они могут привести примеры этих частей речи, составить с ними предложения. А при изучении темы «Причастие» и «Деепричастие» учитель использует дедуктивный способ подачи нового материала.

Выбор индуктивного или дедуктивного способа прежде всего объясняется комплексно-концентрическим принципом обучения, или так называемым линейно-ступенчатым расположением изучаемого материала. Линейно-ступенчатое расположение означает, во-первых, соблюдение определенной последовательности при изучении разделов курса русского языка (фонетика, лексика, морфология и синтаксис) и, во-вторых, один и тот же раздел или темы изучаются несколько раз поэтапно: от этапа к этапу материал усложняется, расширяется и углубляется.

При расположении тем «Причастие», «Деепричастие» авторами программы не соблюдался принцип ступенчатости. Это объясняется коммуникативной направленностью обучения русскому языку в кыргызской школе. Потребности коммуникации обеспечиваются словами, обозначающими предмет, действие, признак и т.д. Учащиеся от класса к классу должны обогащать свой словарный запас и грамматический строй, который необходим для полноценного общения. Поэтому систематически и тщательно изучаются темы «Имя существительное», «Имя прилагательное», «Глагол» и др. А использование причастий и деепричастий характерно не для разговорно-бытового, а для научного стиля. Причастие в 7 классе кыргызской школы изучается после имени прилагательного, а деепричастие – после наречия, так как они имеют общие

морфологические признаки и синтаксические функции. Это облегчает усвоение причастий и деепричастий.

Особенности индуктивного и дедуктивного способов подачи материала попытаемся показать на конкретном примере. Так, при изучении темы «Местоимения-существительные и местоимения-прилагательные» (1 час) учитель должен использовать индуктивный способ подачи нового материала. Учащимся знакомо местоимение из курса начальной школы, они умело используют местоимение в своей речи.

Усвоение новой темы начинается с анализа примеров, подготовленных учителем заранее. Примеры заранее записываются на доске, или вывешивается плакат с примерами, или примеры проецируются на доске. При этом новое языковое явление выделяется разными способами: красным цветом, или жирным шрифтом, или подчеркиванием. Например, учителем предлагаются следующие примеры:

Чингиз Айтматов – выдающийся писатель. **Он** гордость кыргызского народа. У Асана есть красный, синий, желтый карандаши. **Такие** же карандаши есть у Айши. В 3 классе 30 учеников**. Столько** же учеников в 4 классе.

Порядок работы с примерами:

- прочитайте первое и второе предложение;
- определите, какое слово используется во втором предложении вместо существительного Чингиз Айтматов в первом предложении;
- скажите, как называется это слово (местоимение);
- прочитайте третье и четвертое предложение;
- определите, каким словом заменены слова красный, синий, желтый (такие);
- прочитайте пятое и шестое предложение;
- определите, каким словом можно заменить словосочетание 30 учеников (столько).
- Какие части речи могут заменить местоимения? (существительные, прилагательные, числительные)

После анализа примеров учащиеся делают вывод: местоимения не называют предмет, признак и количество предметов, а только указывают на них; они имеют такие же морфологические признаки, что и существительные, прилагательны и числительные.

Затем вместе с учащимися составляется следующая таблица:

№	**Разряды местоимений**	**Местоимения-существительные Кто? Что? Сколько?**	**Местоимения-прилагательные Какой? Чей? Который?**
1.	Личные	я, ты, он, она, оно, мы, вы, они	
2.	Возвратное	себя	
3.	Притяжательные		мой, твой, наш, ваш, свой
4.	Вопросительные	кто? что? сколько?	какой? чей? который?
5.	Относительные	кто, что, сколько	какой, чей, который
6.	Неопределенные	кто-то, что-то, кто-нибудь, что-нибудь, кто-либо, что-либо, кое-кто, кое-что, некто, нечто, несколько	какой-то, какой-нибудь, какой-либо, кое-какой, чей-то, некоторый, некий
7.	Отрицательные	никто, ничто, некого, нечего, нисколько	никакой, ничей
8.	Определительные		всякий, каждый, любой, другой, самый, сам, весь
9.	Указательные	столько	этот, тот, такой
-	Морфологические признаки	изменяются по падежам	изменяются по числам, по родам и по падежам

-	Синтаксические функции	подлежащее, дополнение	подлежащее, определение

Изучение темы «Причастие» требует от учителя дедуктивного способа подачи нового материала, так как дети впервые встречаются с этим понятием. Усвоение сложного для учащихся нового понятия о причастии облегчается восстановлением пройденного о грамматических признаках глагола и прилагательного. Так, например, при подготовке к восприятию темы «Понятие о причастии. Признаки причастий» предлагается выполнить самостоятельно следующие задания:

1. Составьте предложения с прилагательными **прекрасный, храбрый, зимний, южный**. Подчеркните прилагательные, определите число, род падеж.
2. От глагола **говорить и писать** образуйте возможные формы (число, лицо, наклонение, вид, время).

Выполнение заданий проверяется, и в процессе грамматического разбора восстанавливаются и обобщаются грамматические признаки, характеризующие глаголы и имена прилагательные. Такая подготовка обеспечивает активное восприятие совершенно новой для учащихся темы. Осознание важности обращения к ранее изученному самими учащимися и установление связи нового со старым служит надежным средством обеспечения эффективности усвоения нового.

Урок по теме «Понятие о причастии» можно начинать сразу с объяснения новой темы. Тетради с письменным заданием можно собрать на домашнюю проверку. Тема очень сложная для кыргызских учеников, поэтому перед учителем предстоит трудная и ответственная работа.

На доске вывешивается плакат с определением причастия или проецируется это определение на доске.

Причастие – особая форма глагола, которая имеет признаки и глагола, и прилагательного. Например, читающий мальчик, прочитавший мальчик.

Признаки глагола:
*обозначает действие предмета;
*бывает настоящего или прошедшего времени;
*бывает несовершенного или совершенного вида.

Признаки прилагательного:
*отвечает на вопросы какой? какая? какое? какие?;
*изменяется по родам, по числам, по падежам;
*выступает в роли определения.

После ознакомления с определением причастия, оно анализируется, приводятся примеры. Например, **Тонущие люди звали на помощь.**

Вопросы для анализа примера:
*найдите причастие в предложении;
*скажите, какое слово оно определяет;
*определите, на какой вопрос отвечает данное причастие;
*определите, от какого глагола образовано причастие;
*укажите, признаки глагола у данного причастия;
*укажите признаки прилагательного у данного причастия.

Изученные материалы, программы и учебники по русскому языку позволяют делать следующие методические выводы:
*необходимо уделять серьезное внимание процессу объяснения новой темы, так как большинство уроков, проводимых в школе, - это уроки объяснения новой темы; на основе полученных знаний у учащихся формируются орфографические и речевые умения;
*необходимо правильно определять способы подачи того или иного нового изучаемого материала, умело сочетать все имеющиеся методы и приемы работы над новым

материалом, так как практика показывает, что практиканты и начинающие учителя допускают методическую ошибку при объяснении новой темы (ограничиваются чтением готового определения по учебнику);

*эффективность и результативность уроков русского языка прежде всего от учителя, от его безграничной любви к детям и профессии учителя, от его постоянного поиска, от творческого и ответственного отношения к своим обязанностям.

Использованная литература:

1. Программы по русскому языку для 5-9 классов общеобразовательной школы с кыргызским языком обучения. Бишкек, 2016.
2. М.Дж. Тагаев, О.Г.Симонова. Русский язык. Учебник для 7 класса кыргызской школы. Бишкек, 2010.
3. Е.Г.Шатова. Урок русского языка в современной школе. М., 2008.
4. Типы уроков русского языка. Сост. Е.В.Сидорова. Воронеж, 2007.
5. П.И. Пидкасистый, М.Л.Портнов. Искусство преподавания. М., 1999. М.И.Махмутов. Современный урок. Казань, 2016.

*   *   *

УДК-398

«ЭР ТАБЫЛДЫ»ЭПОСУ:СЮЖЕТ ЖАНА КОМПОЗИЦИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ(АКТАН ТЫНЫБЕКОВДУН АЙТУУСУНДА)

Нурмаматова Шайыргүл Мамашовна - окутуучу Жалал-Абад колледжи, Жалал-Абад шаары,КР
nurmamatova89@mail.ru

Аннотация: *Кыргыз элинин каада-салттарын жана оозеки чыгармалардын бизге жеткен белгилүү бөлүгүн жаш муундарга калтыруу максатында оздон оозго улантып узак мөөнөт жашап келген белгилүү жана тарыхый шарттарга байланыштуу экендигин чагылдырып берүүгө жана архаикалык мотивдерди кеңири колдонгонун көрсөтүүгө аракет жасадым.*

Ачкыч сөздөр: *Кыргыздын каада-салты,ооздон-оозго айтып калтыруу таланты,эпостун башка эпостордон өзгөчөлүгү.*

ЭПИЧЕСКИЙ СЮЖЕТ И ПРОБЛЕМЫ С КОМПОЗИЦИЕЙ, НАЙДЕННЫЕ “ЭР ТАБЫЛДЫ”

Нурмаматова Шайыргүл - преподаватель Джалал-Абадский колледжи, г. Жалал-Абад, КР
nurmamatova89@mail.ru

Аннотация: *Обычай кыргызского народа и замечательност устных работ,которые дошли до нас длинный лунот продолжался изо рта в рот в мокасе оставления молодым поколениям.Я взял ковчег,чтобы показать,что он связан со знаменитыми и историческими условиями чтобы подробно использовать архаичные мотивы.*

Ключевые слова: *Кыргызская традиция,талант к устному рассказу,эпостугия перед другими эпопеями.*

ER TABYLDY EPIC PLOT AND COMPOSITION ISSUES (ACCORDING TO AKTAN TYNYBEKOV)

Nurmamatova Shaiyrgul Mamashovna - teacher
Jalal-Abad college
Jalal-Abad, KR, nurmamatova89@mail.ru

Abstract: *I tried to show that the annotation is conntcted with well-known historical conditions of the Kyrgyz people,who lived a long monotonous life,in order to pass on the traditions of the Kyrgyz people and the popularitu of oral works to the younger generation,and to show the widespread use of archaic motifs*

Key words: *Kyrgyz tradition of oral tradition talent is different from other epics*

Эр Табылды” эпосу – кыргыз калкы басып өткөн катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ой-тилектеринин элеси, жандуу тарых катарында эл көңүлүндө, ой-сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, ал да окурмандардын көңүлүн толкутуп термелткен идеялык-мазмуну бийик, көркөмдүгү жогору чыгарма. Ал Кыргызстандын түндүк-түштүгүндө да кеңири айтылып, калкка кеңири тараган көп варианттуу эпос. А.Тыныбековдукунан башка да варианты бизге белгилүү. 1932-ж. К. Мифтаков мурун Сырдарыя областы, Олуя-Ата уезди аталган аймактын тургуну Дыйканбай уулу Ырысбайдан эпостун чакан вариантын жазып алган. Бул нуска айрым текстологиялык тактоолор менен басмага даярдалып, алгач «Эл адабияты” сериясынын 12-томунда 2002-ж. жарык көрдү. Ы. Дыйканбаевдин айтуусунда чыгарманын окуясы төмөнкүдөй: Табылдынын төрөлүшү, калмактардын жылкы тийиши, Табылдынын жоо артынан барып, алар менен урушуп, жарадар болушу, жаратынан айыгып элине кайтып, кол курап барып, калмактар менен экинчи ирет согушушу. Бул варианттан Кудайназар, Алтыбайларга байланыштуу жүргөн ички карама-каршылык орун албайт. Бирок, чыгарманын башталышында жалгыз балалуу Ыламан жана тогуз уулдуу Алатан аттуу эки бир туугандын болгондугу баяндалганына караганда, мында деле алгачкы айтылышындай ички карама-каршылык орун алгандай болуп аны кыскартып койгон көрүнөт. Анткени, бул вариант 6-ча окуянын схемасы гана тартылып, кеңири тармак жайып, өнүгө алган эмес. Көлөмү да чакан. Чыгарманын мындай чыгып калышына айтуучунун дараметинен өз өзгөчөлүгү менен көп айтылып жүр-гөндүгү байкалат. Элдик баатырды сыпаттоодо сүрөттөөнүн байыркы апыртмалуу көркөм нукура формалары колдонулат. Эр Табылды төрөлгөндө бир колуна кан, бир колуна жин кармап түшүп, жер титиреп, таш кулайт. Кысыр бээ тууп, туубас катын төрөп иет. Боконо жүрөк болк этип, боктуу ичеги солк этип, калмак коркот, ай түбүндө алыскы душман коркот. Эр Табылды согуш майданында жарат алып, жаратынан кан шорголоп алсырап турганда, сагызгандын айтуусу менен күкүк да уя алган терекке келип, өрүш алат. Бул нускада Э. Табылдыга күкүк көмөк көрсөтүп, суу ташып берип, суусунун кандырат. Кашкарлык молдо досуна канатына кат байлатып, алып барып, жаратынын айыгышына себеп болот. Ы. Дыйканбаевдин вариантынан жогоркудай адам менен канаттуунун достошуп, бири-бирине көмөктөшүшү, бири-биринин дилин, тилин толук түшүнүшү сыяктуу дастандардын орун алышы жаратылыш менен адам дүйнөсүнүн бирдигин тааныган байыркы ишенимдин эпосто сакталып калышынын күбөсү. Бул вариант байыркы мотивдердин, көз караштардын алгачкы формасында сакталып калышы менен бааланат. Ж. Жамгырчиев 1940-ж. Академиянын Кол жазмалар коруна «Эр Табылды” эпосунун дагы бир чакан вариантын жазып тапшырат. Бул нуска А. Тыныбековдун айтуусуна көп жагынан окшош. Мында окуя схема түрүндө баяндалып, бутактанып, анчалык тармак жая алган эмес. Эр Табылдынын жаратынан айыгып, элине кайтып келип, Кудайназарды өлтүрүшү менен окуя аяктайт. А. Тыныбековдун айтуусунда жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну толук, композициялык жагынан тыкан,

көркөмдүгү жогору. 1940-ж. Т.Сыдыкбековдун редакторлугу менен жарык көрөт. 1957-ж. экинчи жолу басылып чыкты. 1970-ж. окуучулардын суроосу менен үчүнчү басмага даярдалышында кеткен айрым кемчиликтер эске алынат. Эпостун алгачкы кагазга түшкөн кол жазмасы сакталып калбагандыктан, 1940-ж. басылышы түп нуска катарында алынат. 1984-ж. «Кыргызстан" басмасынан баш сөзү кыскарып, 4-жолу жарык көрөт. 2002-ж. кенен жазылган баш сөзү менен 5-жолу жарыяланат. Башка баатырдык эпостор сыяктуу эле «Эр Табылдынын" калыптанышы, өсүп-өнүгүш процесси бир топ узак. Натыйжада, ушул аралыкта жомоктук-мифологиялык катмардан тазаланып, тарыхый-реалдуу эпостун деңгээлине көтөрүлгөндүгү байкалат. Бул Ы. Дыйканбаевдин жана А. Тыныбековдун варианттарын салыштырууда ачык көрүнөт. Эгерде Ы. Дыйканбаевдин вариантында күкүктүн жарат алып жаткан Табылдыга жардамдашканында байыркы түшүнүк сакталган болсо, А. Тыныбековдо реалдуу турмуш жагдайы көз алдыга тартылат. Элдияр элге кабарга кетип, жараты кабылдап, эс-учун жоготуп жаткан баатырдан күкүккө арман-муңду айтып кайрылышы анын оор абалын баяндоодо көркөм ыкманын милдетин аткарып, апыртмалуулуктан реалдуу жагдайга өтөт. Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Торкобектин эпоско кириши А. Тыныбековдун жеке чыгармачылык өнөрканасынын жемиши болуп саналат. «Эр Табылды" эпосу Ата-журт, Ата Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер менен тынчтыкта жашоо, калкты биримдикке, ынтымакка чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү менен баалуу. А. Тыныбековдун айтуусунда жогорку варианттарга салыштырганда мазмуну толук, композициялык жагынан тыкан, көркөмдүгү жогору. 1940-ж. Түгөлбай Сыдыкбековдун редакторлугу менен алгач жарык көрөт[1]. Басылып чыккан тексттин кол жазмасы сакталып калбагандыктан, басмага кандай принципте даярдалгандыгы жөнүндө жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Бирок эпостун текстине караганда өз доорунун көз карашы, түшүнүгү сакталган. «Эр Табылды» 1957-жылы[2] экинчи жолу басылып чыгат. Кыскача баш сөз жазылган, айрым кайталоолор, маанисиз ыр саптары чектелген түрдө кыскартылган, түшүнүксүз сөздөргө комментарий берилген, орфографиялык жагынан бир топ такталган өңдүү. 1970-ж. окуучулардын суроосу менен үчүнчү ирет басмага даярдоо сунуш кылынгандыгына караганда бул варианттын идеялыкмазмунунун тереңдиги, окуяларынын ырааттуулугу, көркөм айтылышы эске алынса керек. Китептин 1970-жылы[3] басылышында мурдагы басмага даярдоодо кеткен айрым кемчиликтер эске алынат. Биринчиден, эпостун алгачкы кагазга түшкөн кол жазмасы сакталып калбагандыктан, 1940-жылкы басылышы түп нуска катарында алынат. Эпостун эки китебин салыштырып, текстологиялык байкоо жүргүзүүдө алгачкы басылышынын орун алган айрым ыр түрмөктөрүнүн 1957-жылы чыгышына кирбей калгандыгы аныкталат. Түзүү учурунда жогоркудай кемчиликтин кетирилиши кокустук көрүнүш эмес, өз мезгилинин саясий жагдайына байланышкан. Анткени эпос басмага даярдалып жаткан жылдарда эл оозеки чыгармачылыгы чыгарма түзүлгөн тарыхый доордон, эл түшүнүгүнөн, аң-сезим, учкул кыялынан бөлүп алып кароо сыяктуу зыяндуу кез караш өкүм сүрүп турган эле. Бир катарлары «Манас» эпосундагы «Чоң казатты» алып таштоо жөнүндө маселе козгосо, айрымдары «кытай» деген этнонимди «калмак» менен алмаштыруу деген маселени көтөрүшкөн. Натыйжада калктын көркөм мурасына өзгөртүү киргизип жаткан адамдар эл оозеки чыгармачылыгына, кыргыз фольклористикасына канчалык баш аламандыкты киргизип жаткандыгын туюшкан эмес. Сөзсүз, калктын өткөндөгү мурасын баалоодогу жогоркудай баш аламандыктар фольклордук чыгармаларды басмага даярдоо

ишине да терс таасирин тийгизген. Сенек мезгилинин салакасы «Эр Табылды» эпосунун 1957-жылы басылышынан да четтеп кеткен эмес. Алсак, анын текстинен Манастын арбагына (баатырдык-эрдигине) шерденүүгө, шыктанууга чакырган төмөнкү ыр саптары кыскартылган:

Арбагы жоону баспайбы,
Даңкын уккан калмактар
Жүрөгү коркуп жатпайбы,
Даңктуу шердин арбагы
Дүйнө жүзүн баспайбы,
Дүбүрөгөн көп душман,
Түгөл бизден качпайбы.

«Азбыз» деп жоодон жалтанбай, «Эр Табылды» эпосунда кеңири өнүккөн темалардын бири – кыргыз фольклорунда салттуулукту түзгөн достук темасы. Эпосто бул тема Элдияр, Эрмек, Табылдынын тегерегинде бири-бирине жасаган адамкерчиликтүү мамилесинде жүзөгө ашат. Алсак, жараты ырбап, эс-учун билбей жаткан Табылдынын Эрмектин көйнөгүнүн жакасын жыттап, тирүү экенине «көзү жетип, оору жери басылып», «көзү умачтай ачылып», бир аш бышым бууга алгандай тердешинде достуктун чыныгы символу даңазаланат. Эпостогу Элдияр, Эрмек элдик баатырдын образын көп жагынан толуктап турат. Үч каарманды калктын жалпы кызыкчылыгы, мүдөөсү бириктирет. Ары акылдуу, ары аяр, жан аяшпас дос Элдияр бардык убактарда Табылды менен үзөңгүлөш жүрөт, бирге согушат, асыл, азабын бирге тартат. Ары акыл-кеңеши, ары эрдиги менен элдик баатырдын жеңишине көмөктөш болот. Элдиярдын образында калктын байыркы магиялык ишеними сакталган. Дегеле жаратылыштын ар кандай түргө боёлгон, түскө өткөн кубулуштарын адам эркине баш ийдирүүгө, аны башкарууга аракеттенүүлөр эчактан эл турмушунан, оозеки чыгармачылыгынан орун алып келген. Эпосто жогоркудай ары маанилүү, ары ардактуу милдет Элдиярдын мойнуна жүктөлөт. Элдиярдын кара ташты дубалап, душмандын тылына кара жамгыр жаадырып, өз кошуну үчүн ыңгайлуу шарт түзүшүндө калк мүдөөсү, учкул кыялы жүзөгө ашат. Эпосто Элдиярдын образы Табылдыдан кийинки негизги каармандан болуп, ал элин-жерин берилип сүйгөн баатыр, жолдошчулукка бекем, камкор, кысталышта акыл, кыйчалышта жол тапкан аяр, акылман, чаалыксаң көңүл жубатар сөзмөр каарман катарында бир топ толумдуу түзүлгөн. Анын ак ниет айкөлдүгү, кара кылды как жарган калыстыгы жалаң гана өз элине эмес, душманга жасаган мамилесинен да байкалат. Ал да Табылды сыяктуу эле бекерден эрегиш чыгарып, элге зыян келтирүүнү, кан төгүлүп чабышып-чачылууну жактыра бербейт. Анын аярлыгы, терең акылман сезгичтиги калк тарабынан жогору бааланат. Ал эпосто: Устанын уулу Элдияр, Кебелбеген кул эле, Кең акылман уул эле — деген айтуучулук мүнөздөмөдө бекемделет. Кыргыз эпосторунда жаңы кирген образдын бири — Чалкалмактын кызы Торкобектики. Образды жаны дегенибиз салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу кылдат сезгич, өз элинен мүдөөсүн, калк тынчтыгы керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон аярлыгы артык, алдын ала билген, көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Ала көөдөн атасы Табылдынын тынчтыкта кол сунуп жиберген элчисинин буту-колун сындырып зынданга салдырганда, Торкобек иштин чатакка айланышын сезип: «Ханың менен жакшыңар, Калктын камын жебейсиң, Элге бүлүк түшүрбөй, Эртелеп өзүм барсамбы» — деп, жеңеси аркылуу энесине айттырышында жеке өз кызыкчылыгынан калктын мүдөөсүн, бейкуттугун жогору койгондугу ачык көрүнөт. Торкобек эки элдин чатагын басуу, өз калкын кыргын-сүргүндөн сактап калуу максатында башынан касташып келген душманына тизе бүгүп, бөлөк элге, башка жерге, өмүрүндө жүздөшүп көрбөгөн күйөөгө бармак болот. Калмактардын тынчтыгы үчүн кайындуу кыз аталып, каада менен,

нарк менен катарлап себин арттырып, калы килем жаптырып, хан кызы катарында урматсый менен ардакталып салттуу узабастан, беш кыргызды ээрчип, «качкан кыз» аталып барууга да макул. Ошондой эле барган жери көңүлүнө ынабаса, ыгын келтирип, баатырдык көрсөтүүгө да даяр. Ал кыздын: «Баланын байкап эрдигин, Баатыр болсо жагайын, Анча-мынча жан болсо, Айла кылып өлтүрүп, Айылды аман багайын» — деген сөзүндө ачык чагылышкан. Торкобек Чалкалмак Табылдыдан ажал таап, кабыргасы кайышып, кайгыга чөмүлүп турганда да, атасынын кылган иштерин калыстык менен кылдат талдап, кыйышып кылыч чаппастан, атышып өмүр кыйбастан туруп, кыргыз баатырынын алдынан тосуп чыгып, урушту токтотот. Өз калкын берилип сүйгөн Торкобектин бардык кыймыл-аракети калмак элинин жалпы кызыкчылыгынан, алардын бейкутчулугун, эркиндигин сактоого аракеттенүүдөн келип чыккандыгы эпосто баса белгиленип, бир топ ишенимдүү деңгээлге көтөрүлгөн. Ошондуктан кыргыз угуучулары үчүн да Торкобек сүймөнчүктүү каарманга айланып, анын керт башына өз жеке кызыкчылыгынан калкынын мүдөөсүн жогорку коюу сыяктуу руханий бийликтик, терең акылман аярлык, кылдат сезгичтик, алдын ала билген көрөгөчтүк, көз тайгылткан көркөмдүү сулуулук сыяктуу эл жактырып, идеал туткан жакшы сапаттар топтоштурулган. Эпосто элестүү түзүлгөн образдардын бири — Кардыгачтыкы. Анда чексиз кайраттуулук, ашкере баатырдык да жок. Жөн жай өзүнүн табигый сезимталдыгы агасын, эли-жерин берилип сүйүп, анын адилеттүү күрөшүнө, баатырдык иштерине жардамдаш, көмөктөш болууга, ага шарт түзүүгө аракеттенгендиги менен көңүлдү бурат. Кыз тикеден-тике согуш майданына катышпагандыгы менен бардык тилеги, ойсезими агасынын кыймыл-аракетине аралашат. Табылдынын жеңишине кубанып, үзгүлтүгүнө катуу капа чегип, жапа тартат. Кардыгачтын бардык кыймыл-аракети, ойтилеги, эл мүдөөсү, журт кызыкчылыгы, Табылдынын баатырдык күрөшү менен тыгыз байланыштуу сүрөттөлгөн. Башка баатырдык эпостор сыяктуу эле «Эр Табылдынын” калыптанышы, өсүп-өнүгүш процесси бир топ узак. Натыйжада, ушул аралыкта жомоктук-мифологиялык катмардан тазаланып, тарыхый-реалдуу эпостун деңгээлине көтөрүлгөндүгү байкалат. Бул Ы. Дыйканбаевдин жана А. Тыныбековдун варианттарын салыштырууда ачык көрүнөт. Эгерде Ы. Дыйканбаевдин вариантында күкүктүн жарат алып жаткан Табылдыга жардамдашканында байыркы түшүнүк сакталган болсо, А. Тыныбековдо реалдуу турмуш жагдайы көз алдыга тартылат. Элдияр элге кабарга кетип, жараты кабылдап, эс-учун жоготуп жаткан баатырдан күкүккө арман-муңду айтып кайрылышы анын оор абалын баяндоодо көркөм ыкманын милдетин аткарып, апыртмалуулуктан реалдуу жагдайга өтөт. Кыргыз эпосторуна жаңы кирген образдын бири Чалкалмактын кызы Торкобек. Образы жаңы дегенибиз, салттуу образ системасынан айырмаланып, калмак калкынын турмушундагы коомдук-социалдык жагдайларга башкача баа берүүсү, көз карашынын жаңылыгы менен өзгөчөлөнөт. Торкобек эпосто тунук акылдуу, өз элинин мүдөөсүн, калк тынчтыгын керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон, аярлыгы артык, алдын ала билген көрөгөч каарман катарында мүнөздөлөт. Торкобектин эпоско кириши А. Тыныбековдун жеке чыгармачылык өнөрканасынын жемиши болуп саналат. «Эр Табылды” эпосу Ата-журт, Ата Мекен эгемендүүлүгүн коргоо, коңшу элдер менен тынчтыкта жашоо, калкты биримдикке, ынтымакка чакыруу сыяктуу азыркы күндө да маанилүү коомдук-социалдык проблемаларды курч көтөрүшү менен баалуу. Табылды бул сөздү айтып беш киши берип, Кудайназарды Чалкалмакка узатты. Алтыбайды алып ат өргүтүп калып, ар тарапты чалып, кароол карап Улуу-Тоонун башына барып, дүрбүсүн салып, жол-жолго кароолчу коюп, жата берди. Кудайназар куудай сакал агартып, кузгундай көздү кызартып, куу байтал менен уюлгуп, узун жолду кыскартып, түрдүү акыл ойлоп, Улуу-Өндүрдү бойлоп бара жатканда Чалкалмактын кароол караган он беш кароолчусу кармап алып, колубутун байлап, алдына салып айдап, Чалкалмакка алып барышты.

Жыйынтыктоо:

Эпосто экинчи катардагы образдарды терс каарман, персонаждар түзөт. Айрыкча жеткилең иштелип, ар тараптуу ачылган образ — Кудайназардыкы. Кудайназар сымап сыяктуу мөлтүлдөп, бирде куу, бирде момун, бирде жоош, бирде кара ниет, митайым, бирде дос, бирде душман, бирде боорукер, бирде таш боор — айтор ар бир кырдаалга карата жүзүн да, сөзүн да өзгөрткөн татаал каарман. Ошондуктан анын чыныгы жүзү ары аңкоо, ары энөө Табылды үчүн көпкө ачылбастан кала берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Эр Табылды. Актан Тыныбековдун айтуусунда. Казань – Фрунзе
2. Эр Табылды. Фрунзе, 1957-ж. Жаныбек Төлөев
3. Кыргыз адабияты (Антология)Кенже эпостор II Авторлор Абдыкерим Муратов,Бактыгүл Асранкулова Бишкек- 2008
4. Эр Табылды : Кенже эпостон үзүндү Т.Н Абылкасымова ,М.Э Ибраев Бишкек -2012

* * *

УДК: 82 (091)

ТЕМА ЛЮБВИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.А. НЕКРАСОВА

Сулейманова Тамара Акматовна - ст. преп.,
Алимаматова Динара Авазовна -преп.
ЖАГУ им.Б.Осмонова г. Жалал-Абад,
Кыргызская Республика

Аннотация: *В данной статье раскрывается тема любви в творчестве Н.А. Некрасова, рассказывается об адресатах любовной лирики.*

Дается характеристика "Панаевскому циклу": его теме, идее, сюжетной линии, особенностям цикла, лирическим героям; уделено внимание средствам выразительности.

Последний прижизненный сборник Н.А. Некрасова "Последние песни" посвящен Зинаиде Николаевне Некрасовой, в котором рассказывается история любви поэта к супруге, их жизнь, болезнь и смерть поэта.

Ключевые слова: *поэт, муза, цикл, творчество, лирика, поэзия, проза, драматизм, эпичность, средства выразительности, основные мотивы, новаторство, своеобразие.*

Н.А. НЕКРАСОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СҮЙҮҮ ТЕМАСЫ

Сулейманова Тамара Акматовна - улук окутуучу,
Алимаматова Динара Авазовна окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад ш., Кыргыз Республикасы

Аннотация: *Бул макалада Н.А. Некрасовдун чыгармачылыгындагы сүйүү темасы ачылып, сүйүү лириканын даректери тууралуу баяндалат.*

"Панаев циклында" анын темасына, идеясына, сюжеттик сызыктарына, циклдын өзгөчөлүктөрүнө, лирикалык каармандарга, көркөмдүк каражаттарга мүнөздөмө берилет.

Н.А. Некрасовдун "Акыркы ырлары" аттуу жыйнагы Зинаида Николаевнага Некрасовага арналган, анда акындын жубайына болгон сүйүүсү, алардын өмүрү, акындын өлүмү жана оорусуна көңүл бурулган.

Урунтуу сөздөр: *акын, муза, цикл, чыгармачылык, лирика, поэзия, проза, драматизм, эпикалуулук, көркөмдүүлүк каражаттары, негизги мотивдери, жаңычылдык, бөтөнчө.*

THE THEME OF LOVE IN THE WORK OF N.A. NEKRASOV

Suleimanova Tamara Akmatovna - senior lecturer,
Alimamatova Dinara Avazovna -lecturer
JASU, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Annotation: *This article reveals the theme of love in the work of N.A. Nekrasov, tells about the recipients of love lyrics.*

The characteristic of the "Panayevsky cycle" is given: its theme, idea, storyline, cycle features, lyrical characters; attention is paid to the means of expression.

The last lifetime collection of N.A. Nekrasov "The Last Songs" is dedicated to Zinaida Nikolaevna Nekrasova, which tells the story of the poet's love for his wife, their life, illness and death of the poet.

Key words: *poet, muse, cycle, creativity, lyrics, poetry, prose, drama, epic, means of expression, basic motives, innovation, originality.*

Великие поэты оставляют после себя наследие, что живет в веках. Таким был и Н. А. Некрасов.

Поэты всегда были людьми с особым складом ума. Их творчество рождалось на свет, благодаря дивным музам. Не стала исключением и любовная лирика Некрасова.

Все творчество Н.А. Некрасова проникнуто совершенно особым, полным благоговения и восхищения отношением к женщине. Женские образы в его любовной поэзии - сильные, решительные, более цельные и уравновешенные по сравнению с вечно колеблющимися, сомневающимися и страдающими от собственной слабости героями-мужчинами.

Героиня лирики Н.А. Некрасова - удивительно мудрая женщина, способная переносить удары судьбы, прощать своего мятущегося, ревнивого возлюбленного и понимать «его грустный недуг». Он часто впадает в пессимистические настроения, предается унынию и озлоблению, она всегда выступает в роли утешительницы и друга, приходит на помощь в трудную минуту и учит мудрому смирению перед неизбежным. Любовь рассеивает грустные мысли, вселяет в душу лирического героя надежду, помогает ему «без обычного страха» смотреть «в темное море» будущего.

В его стихах рядом с любящим героем появился образ независимой героини, подчас своенравной и независимой («Я не люблю иронии твоей…»). А потому и отношения между любящими стали в лирике Некрасова более сложными: духовная близость сменяется размолвкой и ссорой («Да, наша жизнь текла мятежно…»). Такое непонимание вызвано иногда разным воспитанием, разными условиями жизни героев.

В стихотворении «Застенчивость» робкий, неуверенный в себе разночинец сталкивается с надменной светской красавицей.

В «Маше» супруги не могут понять друг друга, так как получили разное воспитание, имеют разное представление о главном и второстепенном в жизни.

В «Гадающей невесте» - горькое предчувствие будущей драмы: наивной девушке нравится в избраннике внешнее изящество манер, модная одежда. А ведь за этим наружным блеском чаще всего скрывается пустота. Наконец, очень часто личные драмы героев являются продолжением социальных драм.

"Панаевский цикл", стихи которого многие слышали и читали, один из лучших образцов интимной лирики. Он всецело посвящен любви поэта его музе – Авдотье Яковлевне Панаевой. Отношения с А.Я. Панаевой стали темой многих стихотворений

Н.А. Некрасова. Это настоящий роман в стихах, в котором нашли отражение различные моменты в жизни лирических героев. Именно лирических, так как, хотя цикл и имеет реальную биографическую основу, образы лирических героев нельзя отождествлять с их литературными прототипами. Панаева была петербургской светской дамой, о ее роковую холодность разбились многие сердца. Она отличалась красотой и особым поведением. Кроме внешней привлекательности была в ней еще и незримая загадка, присущая роковым женщинам, из-за которых рушатся судьбы и обрываются жизни.

Кроме литературной ценности стихотворения Некрасова из «Панаевского цикла» имеют и историческую значимость. Все потому, что кроме них практически не сохранилось сведений об этом страстном романе поэта и его вдохновительницы. Панаева была замужем, и поэт целый год держал свои чувства в себе, но их сила была столь велика, что покорила сердце этой дамы. А дальше был гражданский брак, в котором они прожили полтора десятка лет.

Роман поэта и его возлюбленной был совершенно безумным. Страсть и эмоции испепеляли их сердца. Общество обсуждало эти отношения, они были совершенно непонятны для современников.

Первое стихотворение цикла «Ты всегда хороша несравненно» изображает любимую поэта светлой, нежной и остроумной («твой веселый, насмешливый ум»). Исследователи творчества Некрасова называют это стихотворение самым светлым и нежным. Но это только начало.

«Панаевский цикл» Некрасова, список стихов которого достигает двух десятков опубликованных произведений, в каждой поэзии содержит различное изображение главной героини.

«Расстаться было неизбежно, и за тебя теперь я рад» - эти строки показывают отношения уже в другом свете. Таких расставаний и ссор будет много, но поэт и его муза переживут вместе много бед и горестей, их любовь будет давать им силы побеждать быт и мелочность.

Образ лирической героини цикла все время меняется. Эта женщина добра и нежна, но пережитые невзгоды делают ее все жестче и сильнее. До Некрасова отобразить в поэзии такие глубокие перемены в характерах героев мало кому удавалось.

Одно из стихотворений цикла называет некогда юную и нежную Панаеву страдалицей. «Страдалица! Стоишь ты предо мною прекрасным призраком» - эти поэтические строки показывают ранимую женщину с истерзанным сердцем. Из легкой, жизнерадостной девушки героиня превратилась в «призрак». Почему так случилось, сейчас уже трудно сказать. Любовь умеет не только воскрешать, но и ранить.

Особенности "Панаевского цикла" Некрасова заключатся в его откровенности и тончайшем психологизме. Поэт взмахом пера обнажает самые сокровенные чувства и переживания.

Ярким отличием этих произведений выступает идущие рука об руку поэзия и проза любви. Романтические возвышенные чувства перекликаются, замещаются реалистическими, иногда даже натуралистическими деталями.

Еще одной особенностью цикла выступает несвойственный поэзии драматизм и эпичность. Своеобразный любовный эпос Некрасова несет в себе множество сюжетных линий и чувств.

Среди прочих средств выразительности поэт применил интересный прием - полифонию. Это звучание двух и больше голосов лирических героев. В стихотворениях идут диалоги автора со своим внутренним голосом, диалог мысли и чувства, мнимый разговор поэта и ее любимой.

Стоит отметить также тонкий психологизм и многогранность переживаний героев стихотворений. Их внутренняя драма была обусловлена не только личными эмоциями, но и постоянным давлением общества, для которого их любовь была преступной и непонятой.

Основные мотивы (мотив - устойчивый, повторяющийся элемент сюжета, характерный для нескольких произведений) «панаевского цикла»: мотивы ссоры («Если, мучимый страстью мятежной…», «Мы с тобой бестолковые люди…»); расставания, разлуки («Так это шутка? Милая моя…», «Прощание») или их предчувствия («Я не люблю иронии твоей…»); воспоминания («Да, наша жизнь текла мятежно…», «Давно - отвергнутый тобою…»); писем («Сожжённые письма») и др.

«Панаевским» стихам присуща некоторая парность (ср., например, «Тяжёлый год - сломил меня недуг…» и «Тяжёлый крест достался мне на долю…», «Прости» и «Прощание»).

Таким образом, стихотворения цикла объединяют не только общность содержания, но и художественные особенности: сквозные образы и детали; «нервность» интонации, передающая почти «достоевские» страсти; фрагментарность, обозначаемая на письме многоточиями, которыми кончаются многие стихотворения.

Каждое стихотворение цикла заканчивается многоточием, словно намекает на некую недосказанность, недоговоренность, а начала стихотворений - продолжение вновь и вновь начинаемого спора, диалога, даже ссоры.

В любовной лирике Н.А. Некрасова нет атрибутов романтической поэзии: соловьев, цветущих роз, но есть психологический анализ чувства и взаимоотношений, показан внутренний мир героев. Лирический герой словно оценивает свое чувство.

Новаторство любовной лирики Н.А. Некрасова состоит не только в новизне содержания («прозы жизни»), но и в том, что для изображения «непоэтических» явлений поэт находит соответствующую художественную форму: разговорную речь, прозаизмы, новаторское стихосложение.

"Панаевский цикл" носит необычно яркий, биографический характер. Это поэтический сборник отдельных стихотворений, но, если прочесть его в хронологическом порядке, создается впечатление, что перед нами настоящий роман. Здесь есть любовь и разлука, счастье и горечь, тепло и холод, страсть и безмятежность. Лирические герои цикла со временем меняются, они взрослеют и становятся терпимее, мудрее. В этом сборнике отражена сама любовь длиною не в десятилетие, а в жизнь.

В жемчужинах лирической поэзии Н.А Некрасова прекрасные строки посвящены жене и другу - Зинаиде Николаевне Некрасовой.

"Ты ещё на жизнь имеешь право,
Быстро я иду к закату дней.
Я умру - моя померкнет слава,
Не дивись и не тужи о ней!
Знай, дитя; ей долгим, ярким светом
Не гореть на имени моём:
Мне борьба мешала быть поэтом,
Песня мне мешала быть бойцом.
Кто, служа великим целям века,
Жизнь свою всецело отдаёт
На борьбу за брата человека,
Только тот себя переживёт..."

Это стихотворение Некрасов посвятил своей жене Зинаиде Николаевне после приступа, случившегося 18 мая 1876 года. Это стихотворение открыло целый цикл стихов, посвящённый Зине.

Но кто такая была последняя любовь Некрасова?

Зинаида Николаевна Некрасова была молода, хороша собой, добра и жизнерадостна. Н.А. Некрасову в это время уже далеко за сорок. Он прославленный поэт и зрелый человек. За плечами тяжёлые годы невзгод и лишений, борьбы и страданий. И всё чаще на его лицо тенью ложится усталость, в прекрасных умных глазах мелькает затаённая боль.

Сойдясь, они уже почти не расставались. Вместе бывали у друзей, вместе выезжали на дачу в Чудово, вместе ездили в Ялту, бывали за границей. Зина Николаевна всегда была рядом. И в ярославские края на отдых, в Карабиху, они также выезжали вместе. Всего за 10 дней написал он в Карабихе поэму «Дедушка» и посвятил её Зинаиде Николаевне.

Несомненно, в жизнь Некрасова, человека уже немолодого и многоопытного, Зиночка внесла немало светлых и прекрасных минут. Ей, такой молодой и цветущей, выпала участь разделить с Некрасовым самые тяжёлые, предсмертные дни его жизни.

Болезнь Некрасова (рак кишечника) обострилась. Мучительные приступы терзали его, отзываясь в душе Зинаиды Николаевны. После приступа Николай Алексеевич звал её к себе, усаживал рядом и долго, как бы извиняясь за причинённые страданья, рассказывал о своей жизни, о нелёгком детстве, о родителях. Он взял бумагу, перо и стал писать:

Двести уж дней,
Двести ночей,
Муки мои продолжаются:
Ночью и днём
В сердце твоём
Стоны мои отзываются,
Двести уж дней,
Двести ночей!
Тёмные зимние дни,
Ясные зимние ночи...
Зина! Закрой утомлённые очи!
Зина! Усни!

Но Зинаида Николаевна не отдыхала.

13 февраля 1877 г. Некрасов обращается вновь со стихотворным посланием к жене:

Пододвинь перо, бумагу, книги!
Милый друг! Легенду я слыхал:
Пали с плеч подвижника вериги,
И подвижник мёртвый пал!
Помогай же мне трудиться, Зина!
Труд всегда меня животворил.
Вот ещё красивая картина -
Запиши, пока я не забыл!...

Стихи, посвящённые жене, вошли в последний прижизненный сборник Некрасова "Последние песни". Ей же, своей Зиночке, поэт предоставил право на издание этой книги. Об этом говорит и строка на обороте титульного листа сборника "Собственность издательницы Ф. Викторовой".

Предчувствуя скорую кончину Некрасов решил узаконить свои отношения с Зинаидой Николаевной церковным обрядом, чтобы хоть как-то обеспечить и облегчить её жизнь после смерти мужа.

В искренности этих строк сомневаться не приходится. Когда-то в простой и скромной девушке Н.А. Некрасов сумел разглядеть черты незаурядного человека. И Зинаида Николаевна оказалась достойной его имени. Она на много лет пережила Н.А. Некрасова, но осталась верна его памяти.

Бережно хранила Зинаида Николаевна до конца дней своих как бесценную реликвию томик стихотворений Некрасова с надписью: «Милому и единственному другу моему, Зине». В одном из стихотворений, обращённых к Зине, поэт писал:

Ты на жизнь имеешь право.
Быстро я иду к закату дней.
Я умру - моя померкнет слава.
Не дивись и не тужи о ней!

Своеобразие лирики Н.А. Некрасова в том, что он создает характер героини, характер новый, в разных проявлениях, самоотверженный и ревнивый. Почти все произведения интимной лирики Н.А. Некрасова заканчиваются многоточиями - значит, ситуация не разрешена, не исчерпана, продолжение следует.

Список использованной литературы:

1. Баталова Т.П. Символика русского пути в поэзии Н.А. Некрасова 1846-1866 годов. – Коломна, 2006.
2. Кладова Н.А. Ф.М. Достоевский и Н.А. Некрасов: творческий диалог. – Кострома, 2009.
3. Красильников Г.В. Ярославское литературное окружение Н.А. Некрасова. – Иваново, 2006.
4. Летопись жизни и творчества Н.А. Некрасова, 1821-1877. В 3 томах. – СПб., 2007.
5. Некрасовский сборник, т.I-IX. –М.- Л., 1951-1988.
6. Румянцева В.Н. Стихотворный фельетон XIX века. – Самара, 2007.
7. Скатов Н.Н. Некрасов. - М.: Жизнь замечательных людей, 2004.
8. Шпилевая Г.А. Динамика прозы Н.А. Некрасова: художественный метод и стиль, жанр и межродовые отношения. – Воронеж, 2006.

* * *

УДК 393

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫНДАГЫ КААДА–САЛТТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫНДАГЫ АРХАИКАЛЫК МОТИВДЕР (Ашым Жакыпбековдун варианты боюнча)

Торобекова Чолпонай Уланбековна - окутуучу, Жалал-Абад колледжи, Жалал-Абад шаары, Кыргызстан
Cholnonai81@mail.ru

Аннотация: *Кыргыз элинин каада-салттарын сактап, жаш муундарга калтыруу максатында каада-салт улут менен кошо пайда болуп, узак мөөнөт жашап келген,белгилүү географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу калыптанган жөрөлгө экендигин чагылдырып берүүгө жана архаикалык мотивдерди кеңири колдонгондугун көрсөтүүгө аракет жасадым.*

Ачкыч сөздөр: *Кыргыздын каада-салты, сөөк коюу, мүчө таратуу, кара аш, аш берүү, конок күтүү, кошок айтуу,архаикалык мотив ж.б*

АРХАИЧНЫЕ МОТИВЫ В ОТРАЖЕНИИ ТРАДИЦИЙ ПРАЗДНИКА КОКОТОЙ

Торобекова Чолпонай Уланбековна - преподаватель, Джалал-Абадский колледж, г.Жалал-Абад , Кыргызстан
Cholnonai81@mail.ru

Аннотация: *Чтобы сохранить традиции кыргызского народа и передать их подрастающему поколению, я постарался показать, что традиция зародилась вместе с народом, жила долгое время, формировалась в силу определенной географической среди исторических условий, а широко используются архаические мотивы.*

Ключевые слова: *Кыргызские традиции, похороны, раздача членов, черный хлеб, ожидание гостей, плач, архаичный мотив.*

ARCHAIC MOTIFS IN THE DEPICTION OF THE TRADITIONS OF KOKOTOI

Torobekova Cholponai Ulanbekovna -
lecturer, Jalal-Abad College,
Jalal-Abad, Kyrgyzstan
Cholnonai81@mail.ru

Abstract: *In order to preserve the traditions of the Kyrgyz people and pass them on to the younger generation, I tried to show that the tradition originated with the nation, lived for a long time, was formed due to a certain geographical environment and historical conditions, and widely used archaic motifs.*

Key words: *funerals organ distribution, black food, food, hospitality, mourning, archaic motifs.*

Азыркы мезгилде заманга жараша салт да көбөйүп, ашып кетип бараткандыгын баарыбыз эле билебиз. Бардык нерсеге шарт жаралгандыктан адабият илимин изилдөө жагы да жаралган шарттын шарапаты менен Ашым Жакыпбек сыяктуу илимпоздор "Теңири Манас" сыяктуу китептерин жарыкка чыгарышты. Бул китепте кыргыз жана жалпы түрк элдерине таандык сөөк коюу, мүчө таратуу, конок күтүү, кошок айтуу каада-салттары кеңири берилген. Ошону менен катар каада-салттарды чагылдырууда архаикалык мотивдерди колдонуу аркылуу "Манас" эпосун кара сөзгө айландыруу менен ошол мезгилдеги дүйнө-тааным, ой-чабыт, адеп-ахлак,достук өңдөнгөн асыл наркын өз деңгээлинде сактап калууда артыкчылыгын көрсөтө алды.

Бул көрүнүштөр улуу элдин жашоосунда өтө чоң мааниге ээ. Изилдөө ишимдин негизги максаты-"Көкөтөйдүн ашындагы" каада-салттардын чагылдырылышындагы архаикалык мотивдерин илимий аспектиде анализдөө.

Романда кош чокудай жанаша жайгашкан негизги эки эпизод бар.

Биринчиси: Көкөтөйдүн ашы.

Экинчиси: Чоң Казат.

Ооба, дал ушул эки эпизод чыгарманын тузун кемитпей, көркөмдүк касиетин, салмагын, сапаттык көрсөткүчүн сактап турат. Ушул эки бөлүк - өзүнчө кичи роман! Роман ичиндеги романдар.

Автордун жазуу стили кадимки жоргонун жүрүшүнө окшош. Баштан аяк сөз маржандары төгүлүп, чачылып, кыргыз тилинин улуулугу, сулуулугу, жылуулугу окурман журтчулугун өзүнө магниттей тартып турат. Мезгилге, мейкиндикке баш ийбеген кыргыз сөзүн Ашым Жакыпбеков кыштай кынаган.

Жазуучу кээ бир ыр саптарын кара сөзгө айландырган эмес. Мисалы, төмөнкүдөй ыр саптар так өзүндөй берилген:

Асман менен жериңдин
Тиреөсүнөн бүткөндөй.
Алтын менен күмүштүн
Ширеөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Айласы жок кара жер

Араң чыдап түткөндөй.

Магиялык реализм менен метареализмдин айкалышынан бүткөн, океандай оргуштаган эпоско өзүнүн чыныгы барк-баасын, чен-өлчөмүн бере элекпиз. Бул эпос дагы да изилдөөлөрдү талап кылат. Андыктан канчалык роман тууралуу маалыматтарды эл арасынан чогултуп, заман талабына жараша иш алып барууга болот.

“Кыргыз жеринин бир бучкагын ээлеген, Ташкен, Чыйырчык, Чымгентти жердеген, мүлкү үйүнө батпаган, малы дүйнөгө батпаган, кырк уруу кыргыздын бир уруусунун башын кармаган, акылы менен эрдигинен алыс барган жашынан, ажо атка конгон Көкөтөй кан ооруп, ажал тооруп кабыргадан кагынып, ичээр суусу, көрөөр, күнү түгөнүп, муунуна сары суу түшүп, аны өзү баамдап, санаасы санга бөлүнөт. Дүйнөсү көккө түркүк болгон Көкөтөйдүн байбичеси Айымкулду баш кылып жети катын алса да , уул көрбөй, аркамда калаар туяк жок деп зарлап жүргөн кезинде салбырынга барып кулан атып, бөкөн кууп ээн талаа -эрме чөлдө үч жашар уул таап алган. Нур Энеге сайынып, Көк Теңирге тайынып, кайыптан келген бала деп, атын алда кандай болот деп, жаман көздөн кызганып корчолоп Бокмурун койгон. Тогуздап мал союп той берген.”[1]-деп элдик оозеки чыгармачылыкка таандык көрүнүштөрдү сүрөттөгөндүгү көрүнүп турат.

А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 296-б.

Анда элдик жомокторго таандык болгон мал дүйнөсү ашкан, кыргыздардын башын бириктирип турган кан болгондугу, ал жашы улгайып калса да балалуу болбой, Теңирден бала сураганы, көп өтпөй эле үч жашар уул бала таап алып, ага ат коюп, багып алгандыгы туруктуу архаикалык мотивдерден экендиги белгилүү. Ырас, жалпы элдик оозеки чыгармаларды көркөмдөтүү салтына ылайык ар кандай архаикалык туруктуу мотивдерди негиз кылып алгандыгына күбө болдук.

Демек, эпостун туруктуу мотивдердин традиция катары сакталышы мыйзам ченемдүү көрүнүштөрдөн. Себеби," Манас" эпосу кылымдардан бери сакталып келген элдик оозеки чыгармачылыктын эң мыкты үлгүлөрү.

“Он бешке келгенде эрен калгыр Бокмурун эсирип эренче тон кийинип, Балбак ооз атандарды комдотуп, көктөмдө чөкпөй өнгөн ажонун ар кыл мүлкүн жүктөтүп, аземдетип кербен куруп, төгөрөктүн төрт бурчун кыдырып, кыз издеп ээленди. Ошондой бир сапар тартып, салбырынга кеткен жагы бу күндөрдө Ооган тарап болучу. Ал жердин каны Акун дегендин Канышай деген кызы ай десе айдын наркы жетпеген, күн десе күндүн баркы жетпеген сулуу деп каңшаар угуп, ээнбаш бала Бокмурун Ооганга оолугуп, сайран куруп кеткен.”[1] - деп кыргыз фольклорунун эң кеңири тараган жомокторго таандык окуя экендиги көрүнүп турат.Байыркы мезгилдерден бери эле кандын баласы бой жеткенде калк арасынан колукту издеген деген эпизоддорду кезиктирүүгө болот. Андан сыркары эпостордо да кезиктирүүгө болот.”Манас” эпосунун башка варианттарында да кеңири сколдонулган сюжеттер экендигин жана архаикалык мотивдердин туруктуу сакталып калгандыгы көрүнүп турат. А.Жакыпбековдо салыштыруу кабары берилүүдө, Канышайдын сулуулугун “ай десе айдын наркы жетпеген, күн десе күндүн баркы жетпеген”деген туруктуу даяр, эпоско сиңип калган формулаларды ыктуу пайдала алгандыгын көрүүгө болот. Бул жерде Канышайдын сулуугуна карата айтылган салыштыруунун эң элестүү үлгүлөрүн берген.

“-О, кудуреттүү улуу Көк Теңир, мен жашаарымды жашадым, ашаарымды ашадым. Көргөн күнүмө, ичкен суусу, тирүүлүгүмө мен ыраазы. Теңирим, элимди көргө, эримди колдо, доско өмүр бер, каска өлүм бер... Жашты жалга, мээримиң тийсин жан менен малга!” [2] -деп киши өлүм алдында бул дүйнө менен кош айтышып, элдин тынчтыгын суранат. Элдик эпосторго таандык болгон өлүм алдында айтылган керээз сөзү катары кабыл алууга болот. Бардык эле мусулман элдерге таандык көрүнүш экендиги шексиз. Бул

үзүндүдөн көрүнүп тургандай жөө жомоктордо берилген туруктуу мотивди айкалыштырып , ирети менен баяндап берүүгө ашыккан.

Көкөтөй уулун күтүү убактысы калбагандыгын айтаар сөзү Баймырзага аманат экендигин атып, көз жумат. “Мурас калган дүнүйөнү чачпай бооруна бекем бассын Бокмурун. Акылды терең ойлосун. Журт бөлүнбөсүн. Көкөтөйдүн сөөгүн жетим кемпирдин ашындай кылып, кара жерге тез жашырсын[3]- деп архаикалык мотивдердин деталдары туруктуу айтылат. Керээз айтуу “Манаста ” да кездешип, эпостун мазмундук өзөгүндө, идеялык, поэтикалык системасында алган орду жана көтөргөн жүгү бар экендигине күбө болдук. Көкөтөйдүн керээзи бардык варианттарда бирдей деңгээлде болбосо да орун алып, бир канча муундун чыгармачылык өнөрканасынан өтүп, мазмуну, көркөмдүк жактан такталып, калыптанган түрүндө бизге келип жеткен эпостун үлгүсү экендигине ынанабыз.

Көп жашап көптү көргөн журт атасы Көкөтөй өзү өлгөндөн кийинки элинин тагдырын ойлоп, санаасы санга бөлүнүп,кыргыз элинин башчысыз калгандыгына катуу өкүнөт. “Атакемдин зыйнатына турганга тубардан сарпай кийгизем, астына буудан мингизем деп, бала курчтук кылбасын. Орхун, Кокон, Маргалаң ойдогу шаар Самаркан, Оро-Төбө, Кожонт,койноктогу шаар Котон, береги Жаркен,нарагы Багдат жерлерге, кытай калмак элдерге кабар бербесин , атакемдин сөөк баркын көтөрөм деп, алакөөдөк бала баарын өзүм билем деп, бекер балакетке калбасын.”[4]-деп, керээз калтырышы туруктуу мотивдерден экендигин баса көрсөтүүгө болот.

Көкөтөйдүн керээз калтырышы калкынын келечегин ойлоодон, эл өз башчысына ээ болуп тынч жашоо кечиришин каалайт.Керээз ырларынын эпостун мазмундук өзөгүндө,поэтикасында алган орду,аркалаган жүгү бар.

А.Жакыпбековдун вариантында Көкөтөй кан дүйнөдөн өтүп,төгөрөктүн төрт бурчун чакырып кара ашын беришет. Көкөтөйдүн баласы Бокмурун ажонун он бир баласы, жек-жаат туугандары , кан кудалары сөөк чыгаарда боз үйдү жети жолу айланып өкүрүштү. Көкөтөйдүн байбичеси, токолдору, кыздары кошок кошуп какшанып кириштн.

“Чүрүш мээ көкшүн сен белең, атамдын каймана айткан керээзин түшунбөй калчу мен белем? Калкыма нарк болсун,уулума барк болсун деген туура! Жети-Сууга батпаган жер жайнаган мал калды,жети амбар толо зар калды, ала жат десем көрүнө батпас, бооруга бассам арбакка жакпас”[1]- деп эзелтен келаткан жомоктук ыкма менен ушул мотивди жөнөкөй ачып берип жатат. Бул көрүнүш көбүнчө түштүк аймакта жашагандарга мүнөздүү.Себеби ушул чөлкөмдө жашоочулар ушул нерсени милдет катары тутунушат. А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 296-б.

Андан ары Бокмурун аш берем деп оолугат. Ошентип кан Кошойдун акылы менен Көкөтөйдүн чоң ашын үчүнчү жыл аяк басканда берүүгө бүтүм болду. Албетте мындай каада-салт азыркы учурда да күчүн жоготкон жок. Бул үзүндүдөн “Аш берүү” салтынын кеңири маштабда баяндалгандыгын көрөбүз. Андан ары кеңеш өткөрүлүп, жандан ашкан бай атанын Мурас мүлкүн Бокмурун эзелтен элде жок жорук баштап зыйнатына чачмай болду. Бул эпизоддо: ”Койдун көбүн, жылкынын теңин ,төө менен сыйырдын үчтөн бирин айдатып келип, кедей-кембагалдан баштап, салык курсак байды да куру калтырбай баарына таратты. Баланча баш көтөрбөс кедей эле, келип мүчө албайбы деп, өзүнө тийген атты жетелеп, башканын камын ойлогону бир далай. Сааны жоктор уй алып, түгү жоктор он-он бештен кой алып, тоодон түшүп келгени топоз алып, жатактагысы эптүү мал деп эчки алып, марып калды калың эл.”[2],-деп белгилейт. Жакыпбековдун вариантында Манастын сюжетине таандык болгон туруктуу мотив –киши өлгөндөн кийинки мүчө берүү салты баяндалган.

Көкөтөйдүн ашына камынганча үч жылдан ашып, төртүнчү жылдын ортосу, жайлоодо салкын жай башталганда коноктордун алды келе баштаганын кеңири сүрөттөй алган.

Мына ушундай каада-салт толугу менен сүрөттөлүп, кыргыздардын конокко сый-урмат көргөзү салтанаты берилет.Ошондой эле ашка келген конокторду сыйлоо керектигин баяндаган.

“Торум кыздын ак сарайын атайы Манаска арнап көтөргөн:кереге -уук сырдалуу, чийи жибек чырмалуу, аземдүү боо тагылган, ак манат үзүк жабылган, жабык башы кундуздан ...керегенин ашташы сайын көөхар-жакут чөгөргөн санжыргалуу сарай үй. Сары улакты мууздап, садага чаап, анан Манасты ушул сарай үйгө киргизди.”[3] - деп Жакыпбеков эзелтен келе жаткан каада-салтты ушул мотивди жөнөкөй ыкма менен эле ачып берүүгө аракет жасаган. Чындыгында азыркы мезгилде да ушул өңдүү каада-салттарды жолуктурууга болот.

Андан ары конок багуу салтын да жогорку көркөмдүүлүк менен сүрөттөгөндүгүнө туш болобуз.

“Уйкусу канып, эс алып,багландын этине тоюп, бал кымызга карк болуп, кырк чоро Отоодон оолок жерде Ордо салып жатыры. Четтебирээк кериде айкөл Манас бабасы Бакай экөө көөкөрдөн кымыз ууртап коюп, оюнду карап, чыканактап жатыры.”деп-белгилейт.

Демек,бул мотивди туруктуу архаикалык мотив десек болчудай. Анткени ушул эле эпизоддорду башка манасчылардан да кезиктирүүгө болот.

А.Жакыпбеков “Теңири Манас” Б.1995, 298-б.

“Карагай жалдуу кара тоонун тескей этегине калайык чогула берди. Аштын жарчысы Ырчуул жамааттан жамаатты кыдырып, топтон топко барып, ыр ырдап, жар чакырып жүрөт:бүгүнкү тамаша жанбы атыш![1] ”, - деп “жамбы ” атыш аталган алтын же күмүш уютмасын карай атуу өнөрү жоокерлерди таамай атууга көнүктүрүү максатын көздөшкөндүгү көрүнүп турат. Бул эпизод эпосторго көбүрөөк тиешелүү экендигинде.Аштагы жамбы атышка Манастын өзү да катышат. Ал көзгө атар мергендигин көрсөтүү менен,эң бийик түркүк башына илинген алтын уютмасын ыргыта атат.Маначтын жамбыны атуу жүрүмү мындайча сүрөттөлөт: “Акырында арстан Манас түтүнү туман,түбү ыспан, кароолу тажаал, огу ажал, сотосу бийик, оозу албарсАккелтени колго алып катар келип, эки ок салып, эки гана танапка илинип калган жанбыга сундура кармап,Арчаторуну теминди. Аккелте үнү жанырды, эки танап бир кыйылып, жүз кулдун кунуна тете чоң жамбы кулады.

“Теңири Манас” китебинде салттык традициялардын сакталышы кыргыз элинин азыркы учурда да каада-салттарга өзгөчө көңүл буруп келгендигинде.

Жакыпбековдун вариантында башкаларга окшобогон мотивдер кезигет. Балким,поэзияны кара сөзгө айландырып, жаңы жашоо тартуулаганында болуп жүрбөсүн.

“Калмак, кытый, манжу бир тарап, кыргыз, казак жана башка соорончулар бир тарап болуп, эки тараптан эки балбан чыксын! Балбан күрөш болсун! Чулу кара ташты топурактай ушалап,тозоңун чыгарган, темирди талдай сындырган дөө жеңбеген бөкөдөн чыксын! Жыкканы мөрөй алсын,жыгылганы куру калсын! Мөрөйү алты жылкы, жүз төө, эки жүз сыйыр, беш жүз кой!..[2].”-деп өзгөчө күрөш өнөрүнө чоң маани берип,азыркы учурларда да аш-тойлордо,ар кандай эл жыйналган жерлерде балбандарды күрөштүрүп келишкен. Кыргыз эли эзелтен эле балбандарды даңазалап,алардын ысымдарын муундан муунга өткорүшкөн. Азыркы учурда замандын өзгөрүүсүнө байланыштуу күрөштүн заманбап үлгүлөрүн колдонуп келебиз.(мисалы:эркин күрөш)

Балбан күрөштө женишке жеткен балбан төрт түлүк малдын ээси экендигин апыртмалуу сүрөттөгөн десек болот. Ушундай туруктуу сүрөттөлүш башка варианттарда да сакталгандыгын көрөбүз.

Андан ары Кошой аял жамаатын башкарып аш үйдө жүргөн Каныкейди чакырып, батасын бергендиги кеңири сүрөттөлгөн. Айтылган ойду аныктоо үчүн кыргыз тарыхындагы, тагдырындагы көөнөрбөс мисал-Кан Кошой бабабыздын Каныкей энебизге берген батасын эске салууга болот. Көп чатактын башы Көкөтөйдүн ашында Кошой дөгө

чак шым жок кыргыздар балбанын чыгара албай буйдалып турган чагында Каныкей тоо текенин терисинен жасаткан каңдагайын алдырып, калктын керегине жараган.Ошондо ыраазы болгон Кан Кошой: “- Бала көр, балам айныбай! Көргөн балаң ургаачы болбой, эр болсун, аюу болбой, шер болсун! Айтпай Кара кыргызга арка тирек бел болсун! Касташканы кор болсун, Көк Теңир колдоп зор болсун!...[3],-деп ак батасын бергендиги баяндалат. Мында Каныкейге ак бата арнаган жайы бар. Семетей батадан бүткөн. Бата билген адамга тек ооз учу айтылган кеп эмес, мүлдө жашоо турмушун жетекке алган жан мыйзамы болгон. Байыркы кыргыздардын турмушунда ар кандай чоң же маанилүү иш бата менен башталып, бата менен аягына чыгырылган. Бул эпизоддон жөө жомокторго жана эпосторго таандык батанын касиети жана ишеничи менен балалуу болуп, ой-тилеги орундалып, бала көргөндүгү даяр туруктуу эпоско сиңип калган архаикалык мотивдерди ыктуу пайдалана алган. Кыргыз эли да бата берүү салтын азыркы учурда да колдонулуп келебиз. Бата берүүнүн да мааниси чоң.”Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт”,”Атаңдан бото калбасын, бата калсын ” деп байыркы кыргыз элинде батага абдан терең маани беришип, кадыр тутушкан. Тестиерлер,өспүрүмдөр атайын бата алсам деп,улуулардын колуна суу куюп, кызматын кылганга дилгир болсо, келиндер жүгүнүп, тергеп, атайы кийимин тигип берип атайылап бата алышкан. Бата берген киши канчалык бийик болсо, берген батасы да ошончолук күчтүү болгон.

Жыйынтык

Эпостун кара сөз түрүндө кайрадан жаралышы эң чоң жетишкендик деп ойлойм. *Бүгүнкү саныбыздан баштап кашкөй талант Ашым Жакыпбековдун "Теңири Манас" романын бере баштоону туура көрдүк. Бул чыгармага алгы сөз жазган улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов мындай саптарды келтирген: "Ашым Жакыпбеков өзүнүн арыбаган эмгеги, чыгармачыл дарамети менен жазган ушул китеби аркылуу улуу манасчылардын катарынан орун алды. Алар "Манасты" төгүлтүп, буркан-шаркан түшө ыр менен айтыша, А.Жакыпбеков кара сөздүн жорго сымал керемети аркылуу баян этет.*

Демек, бул жарыкчылыкта кыргыз аты сакталып турганда "Манас" эпосунун узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмуну, чексиз окуялары, ар бир окууган же уккан кишиге рахат тартуулай алган кыргыз калкынын үрп-адатын,каада-салтын, рухий табылгаларын өз ичине батырып, жаш муундарды татыктуу тарбиялоо үчүн мааниси бар бул эпосту жогору көтөргөндүгүн билебиз. Ушунча чоң көлөмдөгү эпосту кара сөзгө айландырып, жаңы жашоо тартуулап,окурмандардын сүйүктүү китебинен боло алгандыгы чындык. Андыктан кдара сөз түрүнүн биринчи автору катары Ашым Жакыпбеков дайыма аталары табигый иш.

Рухий дүйнөңүзгө ушул китеп жаңы ой-таанымдын учкунун чагылтып, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болсун. Бардыгыбызды Көк Теңир колдоп, Манас атанын арбагы жолдосун!" Манас - "Манас" болмогу элден. Эл чыгарган, эл сактап келген. Көп миңдеген жыл мурда көзү ачылган булак болуп башталса, бүгүн ал чалкыган деңиз сымал. Бул узак тарыхында кыргыз башынан эмнелерди кечирбеди, "белес-белден беш удургуп", бирде кызыл бороон болуп албууттанса, бирде кумга сиңген суудай дайынсыз өчүп турду. Ал ортодо "тоо бузулуп сай болуп... эчен кылым эл өттү". Эгер кыргыз бүгүнкү күнгө жетпей жоголуп кеткен болсо улуу эпосу кошо жоголмок. Антпеди, анте алмак эмес, "Манас" башка элге барып жуга алмак эмес - ал нукура кыргыздыкы, кыргыз рухунун түбөлүктүү кенчи болуп сакталып кала бермек. "Манасты" кыргыз жараткан, кыргызды "Манас" сактаган.

Андыктан башка варианттарда сакталып келген, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым, нарк каадалардын толугу менен сакталып калганы көрүнүп турат.Сагымбайдын, Саякбайдын, Жусуп Мамайдын варианттарында кеңири баяндалып келген архаикалык мотивдерди тереңдетип бере алган десем жаңылышпаймын.

Колдонулган адабияттар:

1. Ашым Жакыпбеков “Теңири Манас” Бишкек “Кыргызстан”1995
2. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. Фрунзе
3. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер Бишкек 1997
4. Абдылдаев Э. “Манас эпосу” менен Алтайлыктардын баатырдык поэмалардын эпикалык катышы, “Манас” эпосу изилдеенун кээ бир маселелери Фрунзе: Илим, 1960.
5. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый енугушунун негизги этаптары. - Фрунзе, Илим, 1981, 265-б.
6. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. Фрунзе: Илим, 1987, 43-44-б.
7. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми, 6-б.
8. Бартольд В. В. Сочинения, Т. 5. - Л: 1968, 474-б.
9. Берштам А. Н. Эпоха возникновения великого киргизского эпоса “Манас”, Фрунзе: Киргоздат, 1946, 137-150-б.б.
10. Берков К. Н. Алтайский эпос и Манас”. – Киргизский

* * *

УДК:82.0

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ТЕРЕҢДЕТИЛДГЕН ПСИХОЛОГИЗМ

Чокоева Д.М.- ф.и.к., доцент, Жалал-Абад мамлекекттик университетинин илим, магистратура, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы

***Аннотация**: Бул макалада көркөм образдардын семантикалык өзгөчөлүктөрүнө, алардын интроверттик, экстроверттик табияттарына байланыштуу бир катар маселелер козголот. Макаланын киришүү бөлүгүндө психологиялык интроверттик, экстроверттик типтердин табиятынын мүнөздүү белгилери, алар, кайсы окумуштуулар тарабынан качан, кантип ачылгандыгы, З.Фрейддин, К.Юнгдун психология боюнча илимий ачылыштарынын улуттук адабияттын герменевтика тармагынын алдыга жылышына тийгизген оң таасирлери боюнча маалыматтар берилет. Кыргыз жазуучулары: Ч.Айтматовдун, Т.Касымбековдун жана К.Жусубалиевдин айрым каармандарынын интроверттик, экстроверттик табияттары талдоого алынат.*

***Ачкыч сөздөр:** психоанализ, З.Фрейд, К.Юнг, адабият, ачкыч, психологиялык аспект, абсолют, кейипкер, интроверт, экстраверт*

УГЛУБЛЕННЫЙ ПСИХОЛОГИЗМ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Чокоева Д.М. - к.ф.н., доцент, заведующая отделом науки, магистратуры, аспирантуры и докторантуры Джалал-Абадского государственного университета

***Аннотация:** В данной статье затрагивается ряд вопросов касающихся семантических особенностей художественных образов: экстравертные и интровертные природы, на примере некоторых произведений Ч.Айтматова, Т.Касымбекова и КЖусубалиева. Во вводной части статьи рассказывается о характерных чертах интровертных и экстравертных типов, когда и как они были открыты, какими учеными, а также о положительном влиянии научных открытий З. Фрейда и К. Юнга в области психологии, и и её роль в продвижение герменевтической науки национальной*

литературы. Анализируются характеры интровертов и экстравертов кыргызских писателей: Ч. Айтматова, Т. Касымбекова и К. Жусубалиева.

Ключевые слова: *психоанализ, З.Фрейд, КЮнг, литература, ключ, психологический аспект, абсолют, образ, интроверт, экстраверт.*

PROFOUND PSYCHOLOGISM IN KYRGYZ LITERATURE

Chokoeva D.M. - Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Science, Master's, Postgraduate and Doctoral Studies, Jalal-Abad State University

Annotation: *This article touches upon a number of issues related to the semantic features of artistic images: extraverted and introverted nature, on the example of some works by Ch. Aitmatov, T. Kasymbekov and K Zhusubaliev. The introductory part of the article tells about the characteristic features of introverted and extraverted types, when and how they were discovered, by which scientists, as well as the positive impact of the scientific discoveries of Z. Freud and C. Jung in the field of psychology, and its role in promoting the hermeneutic science of the national literature. Characters of introverts and extroverts of Kyrgyz writers are analyzed: Ch. Aitmatov, T. Kasymbekov and K. Zhusubaliev.*

Key words: *psychoanalysis, 3. Freud, KJung, literature, key, psychological aspect, absolute, image, introvert, extrovert.*

Психология тармагындагы Зигмунд Фрейддин ачылыштары көркөм адабиятта изилденбей калып келаткан көмүскө катмарлар бар экендигин тастыктады. Албетте, психоанализди негиздөөчү өзүнүн ачылышына көркөм чыгарманы түшүнүүдөгү абсолюттук ачкыч катары караган эмес, тескерисинче, психоаналитикалык изилдөө эмне үчүн адам башкача эмес дал ушундай болуп калгандыгын, эмне үчүн бейаң кызыгуулардын кысылуусу бир учурда сумлимациялануу продессине (башка, бир түргө өтүшунө, башка формада жашоосун улантууга) жол берсе, башка бир учурда антпей, адамдын абалын оордооторунун (психикалык же физиологиялык жактан) себебин тушундуре алган эмес. Бирок, бул, адабий каарманды психологиялык аспекттен изилдөө натыйжа бербейт дегендик эмес, З.Фрейд: «психоанализдин негизин билүү көркөм иш-аракеттин мотивдерин тереңден ачууда, изилдөөнүн башка ыкмалары такыр бере албаган мүмкүнчүлүктүрдү берет» деп эсептеген.

Пифагор адам жан-дүйнөсүн: акыл, рассудок жана кумар деп ажыраткан, Ницше болсо ички үч факторду айтат: эрк, рух жана Мен. Ал эми Шуберт жана Кьеркегорлор адамды дене, рух жана жан- дүйнөдөн турат деп эсептешсе, тибеттик кыргыздар жөнүндө алардын арасында бир жыл жашаган Жолдош Султанов (Джитандрия Дас) мындай маалымат берет: «Булар денени үчкө бөлүшөт. Биринчнси дене, адам өлгөндө ушул бөлүк жарактан чыгат. Экинчиси, адамдын акыл-эси, аң-сезими, өңү-түсү. Бул бөлүк адамдын айланасындагьлардын эсинде сакталчу нерселери. Ал эми үчүнчүсү жан жана бул эч качан өлбөйт» деп түшүнүшөт[1]. Мындай, бири-биринен ушунчалык алыс жайгашкандыгына карабастан (бири Батышта, экинчиси Чыгышта) философиялык түрдүү системалар бардык жерде адамды үч бирдиктүү модель катары карашкандыгы, мындай көз караштын жайдак жерден чыкпай жаткандыгын айкындаса, Фрейддин окуусу анын бир салаасы болгон (үч бирдиктин бири) адам психикасын андан ары тереңдетип изилдеп келип: адамдын жорук-жосунунун түпкү себептерине, түрдүү мотивдерине дайым эле аң-сезим эмес, «бейаң» сезимдер да түрткү болорун ачып берген. Анын теориясы боюнча адамдын психикасы да үч бирдиктен «Оно», «Сверх Я» жана «Я»дан турат. Жана адамдын «Мен» и өзүнө

[1] Токтогазиев Т. Тибетте жашаган кыргыздар. Бишкек -- 2014, 82-6,

караганда «Оно» менен «Сверх Я» га көбүрөөк көз каранды, анын мындай өзүнө-өзү толук ээ боло албаган «бактысыз Мен»ин эске албай, адамды бир бүтүн нерсе катары элестеткен светтик жана диндик иллюзиялуу көз карашка окумуштуу каршы болгон[1], Фрейддин мындай кез карашы Батыш маданиятында адам манызына, адамдын жашоосуна карата башкача мамилеге өтүүгө таасирин тийгизген. Акырындык менен адамга карата иррационалдуу жана пессимисттик көз караш өз үстөмдүгүн жүргүзө баштаган. З.Фрейддин бул ачылышы, анын окуучуларынын адам жан дүйнөсүндө «коллективдүү бейаңдык» жана «архетип» сыяктуу катмарлардын бар экендиги жөнүндөгү көз карашка келишине жол ачкан. Булардын ачылышы: адамдын журум-турумуна, түш көрүүсүнө ошол адамдын аткарылбай, ишке ашпай калган индивидуалдуу балалык либидосу эле эмес, бүтүндөй адамзаттын алгачкы аң-сезимге ээ болгондон берки либидолору таасир этери («Человек всегда несет с собою всю свою историю и историю всего человечество» К.Г. Юнг) аныкталган.

Ошондуктан, чоң-кичинесине карабай ар бир эл байыркы тарыхында (аң-сезиминде) ар кандай кырдаал-шартгардан улам жаралган тажрыйбасынан топтолгон түшүнүктөрүнөн, көз караштарынан, тиричилик салттарынан келип чыгып өздөрүнүн ырым-жырымдарын, ритуалдарын, символдорун калыптандыргандыгын жана алар ошондон бери калып калбастан бүгүнкү күнгө чейин трансформацияланган, бурмаланган, айрымдары түпкү маанисинен такыр эле адашып калган түрдө болсо дагы, ошол элдин ар бир мүчөсүнүн ан-сезиминде «бейаң» түрдө «жашап» келаткандыгыш, ал адамдын түштөрүндө жана көбүнчөсү «бейаң»-сезим денгээлиндеги ишмердүүлүгүнөн байкалаарын Фрейддин окуучусу К.Г.Юнг ачып чыккандыгы белгилүү.

Ал эми Европанын көптөгөн окумуштуулары (Т.Беяфе, Браун, Р.Шуберт, Винклер, Штуккен ал тургай А.Бауэр (А.Бастиан "элементардуу идеялар» теориясынын жактоочусу), адам адам болуп жаралганы түпкүлүгүндө бир эле мифти жараткан («... все эти разнообразные сказания восходят к единому древнему прообразу») деген бир пикирге келишкен (булардын баары танган Бауэрдин теориясынан Отто Ранк алардын эч кимиси көңүл бурбаган бир нерсени: Бауэрдин гипотезасы мифтик сюжетгердин дал келишин адам психикасынын түзүлүшүнүн жалпы принциптери менен түшүндүрүүгө далалат кылгандыгын айтып, бул байыркылардын бири-бири менен катнашы же алардын миграциясы жөнүндөгү теорияга Караганда логикалуу деп табат). Бүт дүйнөлүк мифтер ошол бир версиянын түрдүү вариациялары деген окууга каршы чыкпай туруп Отто Ранк анын себеби жогоруда көрсөтүлгөндөй, Бауэрдин гипотезасында жатышы мүмкүн деп эсептейт. З.Фрейддин изилдөөлөрүндө: адамдын түш көрүүсүнө белгилүү себептер менен кысылып-сүрүлүп калган бала күндөгү либидо-кумар-каалоолор катышуусу мүмкүн экендиги, алар, ан-сезим кандайдыр бир себептер менен бошошоору замат, ой жүгүртүү логикалык туура жүрүшүнөн жанып, фантазияга орун берип жибереэри менен өңдөгү кыялдарда, түш көрүүдө, адамдын жана башка патологиялык абалдарында «бейаңдын» түпкүрүндөгү психикалык материал «бошонуп» чыгып, «унутулган каалоолор» кайрадан күчкө ээ болуп чыга келээри аныкталган[2]. Ал эми бир катар психолог-окумуштуулар мифтерге «адамзааданын балалык бейаң кезиндеги каалоосу» катары карашат.

Ошондуктан, буларды (миф менен түштү) чечмелөөнүн бүт дүйнөдө кабыл алынган бирдей «ачкычтары» тастыкталган. (К.Г.Юнг түштүн өтө эле индивидуалдуу болорун эскерткен, ошондой болсо да окумуштуу түштү жорууда негизинен жалпыланган шарттуулуктар болорун теориялык жактан негиздеп, түштүн индивидуалдуулугу түш көрүүчүнүн интроверттүү же экстраверттүү типке жатаары менен байланыштуу болорун

[1] Лейбин В.М. Фрейд. Психоанализ и современная западная философия. 56-б.
[2] К.Абрахам. "Сновидение и миф" // Между Эдипом и Озирисом, М., 1998, с,68-69,

түшүндүргөн). Эгерде мындай теория туура болсо (баштапкы образ «архетип» жөнүндөгү), анда адамдардын психологиясындагы кеп түрдүүлүк кандайча түшүндүрүлөт? Эмне үчүн алар баштапкы образга байланып, бир эле жорукту (поступканы) кайра-кайра кайталай беришпейт? Чындан эле адамдардын (искусство чыгармаларынын кейипкерлеринин) жорук-жосундары (поступкалары) чексиз түрдө ар түрдүүбү же алар байланган, ошонун тегерегинде гана айлана турган «казык» барбы? Буга карата З.Фрейддин атактуу окуучусу, «Коллективдүү бейаң сезим» теориясынын негиздөөчүсү К.Юнг мындай дейт: «Эмне үчүн жан-дүйнөсүнүн эркин кушу болгон фантазиясында дагы адам чексиздикке өтүп кете албай (акын же жазуучуга ошондой сезилгени менен), мурда калыптанган мүмкүнчүлүктөргө, алгачкы жана байыркы образдарга байланып турат. Ал тургай илимий теориялардын негизине жаткан эфир, энергия, алардын башка нерселерге айлануусунда жана туруктуулугунда, атомдордун теориясында, химиялык жакындыктарда да ушул чектелүүлөрдүн бар экендиги аныкталган.

Ошондой эле конкреттүү ой жүгүртүүчү адамдын жан-дүйнөсүндө да көзгө көрүнбөгөн алгачкы образдын ишмердүүлүгү жана багыттоосу доминанттык кылат»[1]. Ошентип, кандай болгондо да адам өзүнүн ишмердүүлүгүн проекциялоодо «бейаңдык» менен «архетипке» (баштапкы образга) байланбай койбоосу, анын таасиринен такыр эле эркин боло албасы белгилүү болду. Албетте, жазуучулар да адам психологиясынын мындай мыйзам-ченеминен сырткары кала албасы анык. Анда адабий типтердин көп түрдүүлүгү эмне менен шартталат, алар бири-биринникине окшобогон идеяларды кайдан алышат деген мыйзамдуу суроо пайда болбой койбойт. Эмне үчүн Арыков («Муздак дубалдар» К.Жусубалиев) менен Сарыбайдын («Сынган кылыч») көргөн түштөрү ар түрдүү? Эмне үчүн Бекназар менен Абил бийдин иш-аракеттери түрдүү багытта жүргүзүлөт? Эмне үчүн биринчилери ата, экинчилери анын балдары болуп турушуп Манас менен Жакыптын, Курманбек менен Тейиттин ой-жүгүртүүлөрү окшош эмес, өз ишмердүүлүктөрү менен ар башкача максаттарды көздөшөт?

Мындай көрүнүш негизги психологиялык функциялардын өзгөчөлүктөрү, алардын азыраак же көбүрөөк дифференциялануусу, же, тагыраак айтканда адабий типтердин кайсы психологиялык типке жатаары менен аныкталары психоанализ окуусун негиздөөчүлөр тарабынан белгиленген. Мисалы, эң көп дифференцияланган психологиялык функция дайыма экстраверттүү болсо, азыраак дифференцияланган психологиялык функция интроверттүү. Экстраверттүү тип толук кандуу аң-сезимдүүлүк өлчөмүндө турат, интровертүүлүккө бей-аңдык көбүрөөк мүнөздүү. Экстраверттүү психологиялык тип сырткы обьектилерге ориентирленген личность, ал өзүнүн бүткүл өмүрдүк ишин интеллектуалдык корутундуларга багынткан, акыркы обьективдүү маалыматтарга, же обьективдүү фактыларга же жалпы мааниге ээ идеяларга ориентир алган адам. Мындай типтеги адам өзүнө жана өзүн курчаган чөйрөгө карата мамилесинде чечүүчү күчүн обьективдүү реалдуулукка же ага ылайыктуу обьективдүү ориентирдеги интеллектуалдуу формулага берет. Жамандык менен жакшылыкты, сулуулук менен одонолукту ушул формула аркылуу өлчөйт. Ушул формулага туура келгендин баары туура, ага каршы келгендердин баары туура эмес. Анткени, экстраверттик типтин көз карашынча: ушул формула дүйнөлүк мааниге дал келет, ал дайыма жана бардык жерде жекеликте жана жалпылыкта шике ашуучу дүйнөлүк мыйзамга айланат. Мисалы Танабай («Гүлсарат» Ч.Айтматов) психологиялык тиби боюнча талашсыз экстраверт. Кейипкердин айланасындагылар менен келишпөөчүлүк позициясы анын дал ушул экстраверттик психологиялык ой жүгүртүүсүнөн улам келип чыгат. Анткени, социалдык маселелер Танабайдын түшүнүгүндөй болуп чечилиши

[1] Ошондо 427-428-б.

дүйнөлүк мыйзам, ал эми Кашкатаев, Сегизбаевдер ал мыйзамга каршы, ошондуктан Танабай аларды «булгаары тончон манаптар» (демек, башка тапка таандык) деп атайт. Анткени, алар дүйнөлүк мыйзамга эмес өздөрүнүн ички, субьективдүү мыйзамдарына ориентир алышкан психологиялык типтер. Буларды кыймылга келтирген күч ички кызыкчылыктар, бирок ошого карабастан булар да экстраверсиялык типке кирген индивиддер. Эгерде объект боюнча маалыматтарга ориентир алуу ушунчалык жогору болсо, тактап айтканда, эң маанилүү чечимдерди кабыл алуусу жана иш аракеггери субьективдүү көз караштан эмес, обьективдүү кырдаалдар менен шартталса, демек. биз, экстраверттүү установка жөнүндө айтып жаткан болобуз. Эгерде бул ал адамга адат болсо, анда экстраверттүү тип жөнүндө кеп кылган болобуз. Эгерде адам ой жүгүртүүсү, сезими жана иш аракети менен обьективдүү шарттарга жана анын талаптарына ылайык болсо, бир сөз менен айтканда жакшы да, жаман да маанилерде жогоркуларга ылайык иш жасаса, демек ал экстраверттүү. Эгерде Танабай өзүнүн бүткүл ой-сезими, иш аракети менен коммунизмди куруу жөнүндөгү идеяга ориентир алса, ошол эле убакта башкача да иш-аракет, көз караштар болуп жатканын, багыт жалпы коммунизмден жеке коммунизмге бурулуп жатканын байкас албаса, Сегизбаев, Кашкатаевдер ушул экинчи субьектиге (ички көз караш, аракеттерге) багыт алган каармандар. Булардын ар кимиси өзүнүн багытын айныгыс туура жол деп эсептешкендиктен, психологиялык бир типке киришкендиктерине карабастан антогонистик каршылаштар. Танабай коммунизмдин идеяларына сугарылган. Социалдык маселелерди чечүүнүн, адамдарга карата мамиленин коммунисттик концепциясы ал үчүн дүйнөлүк мыйзам. Дал ушул концепциядан чыгып ал баары-жокту өлчөйт: досун да, касын да. Жакшыны да, жаманды да. Иш аракети бул мыйзамга сыйбай жаткандыгы үчүн досу Чорону аябайт. Чоронун, өзүнө окшоп, дүйнөлүк мыйзамга каршы типтер менен (Кашкатаев, Сегизбаевге окшогондор менен) ачыктан ачык күрөшпөгөнүнө кыжырланат. Ошол эле учурда Чоро да экстраверттүү тип. Ал дагы сырткы обьектилерден келип чыгып өз иш-аракеттерин жүргүзөт, Бирок ал Сегизбаев, Кашкатаевдер сыяктуу мүмкүнчүлүктөрдү жеке кызыкчылыкка пайдаланууга бурбайт. Ал Танабай сыяктуу эле социалисттик идеялардан баш тартпайт. Бирок ал, Танабайдан айырмаланып, экинчи тарапты да (жеке кызыкчылыкты көздөгөндөрдү) белгилүү деңгээлде колдоочу күч бар экендигин, булар менен этият күрөшпөсө белди мертинтип коёрун туюп турат. Тактап айтканда Чоро да обьективдүү дүйнөгө карай жеке өзүнүн мамилесин калыптандырат. Танабайдын аны түшүнбөгөндүгү, ага чыныгы абалды түшүндүрө албагандыгы Чоронун трагедиясына айланат.

«Глубинная психология» илиминин негиздөөчүлөрү сырткы обьектиге ориентир алгандардын баарын экстраверт, ал эми өзү менен өзү болуп жүргөндөрдүн баарын эле интроверт деп так кесе бөлүп салуу туура жыйынтык бербей тургандыгын көрсөтүшкөн. Сыртынан экстраверттик типтин мүнөздөмөлөрүнө туура келип туруп интроверт болуп чыккан, же, тескерисинче, болгон учурлар көп учурайт. Ошондуктан, экстраверттүү ой жүгүртүү деген жалаң конкреттүү фактылардын жыйындысынан турат деп эсептебөө туура, ал жалаң идеялардан да турушу ыктымал. Ой жүгүртүү кайсы типке таандыктыгын аныктоо үчүн. конкретүү ойдун процесси кайсы өлчөмгө багытталгандыгын аныктоо зарыл. Ойго идея сырттан берилип жатабы же анын башкы булагы субьективдүүбү? Андан кийинки критерий акыл-эс багыты, т.а. ой жугуртуу багытынын басымдуу бөлүгү сыртка багытталганбы же жокпу тактоо керек. Ой жүгүртүү конкреттүү предмет жөнүндө экендиги, ой жүгүртүүнүн табияты экстраверттүү экендигин аныктабайт, анткени. адам конкреттүү предмет жөнүндө эки түрдүү ой жүгүртүүсү мүмкүн: же ойлорун предметтен абстракциялап, же ошол предметке конкреттештирип. Предмет жөнүндө конкреттүү ойлонуп жатсам дагы, баары бир ой жүгүртүүм кайсы багытка түшөөрү ошону менен аныкталып калбайт; ой андан аркы өнүгүүсүндө кайрадан обьективдүү маалыматка, сырткы фактыларга багыт алабы, жокпу? Соодагердин же техникалык багыттагы

окумуштуунун ой жүгүртүүсү - обьектиге багытталгандыгы дароо билинет. Ой жүгүртүүсү кандайдыр идеяга багытталган философтун оюнун максатын дароо билиш кыйын. Мындай учурда философтун идеясы обьективдүү фактылардын жыйындысынан турган, обьекттин үстүнөн жүргүзүлгөн байкоолордун абстракциясы ганабы тактоо керек, экинчи жагынан бул идеялар традициялар аркылуу келгенби же айлана-чөйрөнүн руханий дүйнөсүнөн алынганбы (эгерде алар түздөн-түз бай к о о л р д ун[1] ачык абстракциясы болбосо) изилдеш керек. Эгерде бул суроолорго жооп оң берилсе, анда бул ой жүгүртүү экстраверттүү деп эсептелиши керек. Бул теориянын таасын мисалы катары белгилүү жазуучу Т.Касымбековдун «Адам болгум келет» повестинин башкы каарманы: Асылбектин образын айтсак болот. Асылбек көпкө чейин атасынын идеялары менен жашайт. Ал эми атасы болсо баласын өмүр бою өзү көтөрүп жүргөн пинагиттин (финагент) кара сумкасына ээ болчу кызматка жеткириш үчүн ар кандай айла-амал кылат, чоңдун оозун майлайм деп жатып анын алдында өзүн кемсинтүүгө чейин жетет. Асылбек булардын баарына байкоочулук позициядан туруп карайт. Тактап айтканда, ал обьективдүү көрүнүштөргө субьективдүү мамиледе болот. Асылбектин атасы да кайсы бир деңгээлде Орозкул, Кашкатаев, Сегизбаевдер сыяктуу эле өткөнү жана келечеги жок утурумдук мүдөөлөрдүн, жашоонун жеңил философиясьшын кулуна айланган адам. Бул баласына кантип жашоо керектиги жөнүндө айткан насааттарынан жана өзүнүн мүдөсүнө жетүүгө жасаган аракеттеринен көрүнөт. Бирок, анын, Ч.Айтматовдун жогоруда аталган каармандарынан айырмалуу жагы да бар. Ал алардай өкүм эмес. Анткени, анын колунда тигилердикиндей кичинекей болсо да башкаруу механизми жок. Ошондуктан, ал кирбиңдеп, күчтүүлөрдүн баарынан айланып өтүүгө аракет жасайт. Асылбек өзүнүн айланасында атасы жасап жаткан иш-аракеттердин баарына аң-сезимдүү да, бейаң да мамиледе болот. Анын ойлорунун аң-сезимдүү жагы: болуп жаткан нерселердин баары керектүү, ушинтиш керек деген ойлору. Экинчи жагы: кеңүлүнүн түпкүрүндө мунун кандайдыр уяттуу нерсеси бардай сезилип кысынганы, эки анжы ойдо болгону. Адамдын оюнун аң-сезимдүү жагы бул экстраверттүү, ал эми бей-аң катмары интроверттүү деп К.Юнг белгилегендей, Асылбектин атасынын обьективдүү байкоолору тыгыздалып олтуруп «бир бүтүн философияга» айланган насаатың субьективдүү түрдө (интроверттүү) кабыл алып жүрөт. Бирок муну менен Асылбекти толугу менен интроверттик типке киргизүүгө али эрте. Акыры келип Асылбек өзүнүн байкоолору аркылуу атасы ага таңуулап жаткан жашоо жолу, арсыз, алсыз адамдын жашоосу экендигин улам убакыт өткөн сайын тереңирээк түшүнө берет, бул жолдо чыныгы. асыл адамдык сапаттардын жоголуп, эптеп ууру жол менен жан сактоо аргасы гана каларына айкын, даана көзү жетет. Ошентип, жацыдан турмуш жолун баштаган жаш жигит өзүнүн бул дүйнөдөн ала турган орду кандай болуш керектигин аныктоого чындап көзү жеткенде, Асылбек, бул жолдон баш тартуу жөнүндөгү артка кайрылбас чечимге келгендигин, жазуучу, кейипкердин сумканы суунун айлампасына «керилип туруп бар күчү менен уруп жиберди» деген фраза аркылуу туюндурат. Каарман: сырттан берилтен идеяларды ички субьектисинен өткөрүп олтуруп, акыры өзүнүн чечимин сыртка альш чыгат: ичине чөгөрүп коюп, сыртынан, таңууланган жашоодо элдир-селдир жашап жүрө бербейт, ичинен башканы ойлоп, сыртынан башканы жасагандан, өзүнүн личностунун эки жүздүү болушунан баш тартууга инсандык кудурет-күчү жетет. Финалдык чечимдин мотивациясы Асылбектин субьективдүү дүйнөсүнөн келип чыкканы менен, анын сырткы дүйнөгө багытталгандыгы каарманыбыздын экстраверттик типке жатаарын аныктап турат.

Эгерде Ч.Айтматов, Т.Касымбековдор негизинен экстраверттик типтеги көркөм образдардын галереясын түзүп кетишсе, алардан айырмаланып жазуучу К.Жусубалиевдин адабий кейипкерлери негизинен интроверттик типке жаткан образдар. Айтылуу К.Г.Юнг

[1] Ошондо 479-б.

интроверттик типке төмөндөгүдөй аныктама берген: «А эгерде негизги акцент субьективдүү процесске түшсө, анда субьектиге жана субьективдүү маалыматтарга багытталган, экстраверттик типке карама-каршы турган ой жутуртуунун башка тиби келип чыгат жана бул интроверт деп аталат. Ал обьективдүү фактылар менен аныкталбайт, обьективдүү" маалыматтарга багытталбайт, т.а. бул ой жүгүртүү субьективдүү маалыматтардан келип чыгат жана субьективдүү табияттуу идеяларга жана фактыларга багытталат»[1].

Кыргыз адабиятындагы өзгөчөлөнгөн кубулуш катары каральш келген К.Жусубалиевдин чыгармаларынын сюжеттик-композициялык курулушу - өзү каармандардын интроверттүүлүгүн шарттап тургансыйт. Жазуучунун айрым аңгемелерин же «Муздак дубалдар» романын алып карай турган болсок, чындыгында буларда типтүү сюжет жок. Баштан-аяк каармандардын өздөрүнүн дүйнө кабылдоосу жөнүндөгү ой толгоолорунан турат.

«Арыковдун бейаң дүйнөсүн (адабий түштү) жаратууда - деп жазат адабиятчы Р.Эшматов жогоруда келтирилген эмгегинде, автордун окумал аң-сезими тарабынан атайын аң-сезимдүү колдонулган бул психологиялык, философиялык, окуялык-ситуациялык, м и ф о л о г и я л ы к, социалдык - этнографиялык, фольклоризмдик көрүнүштөр, установкалар бейаң дүйнөсүндөгү (түшүндөгү) образдардын, символдордун. интуициялык жактан кармала турган сезимдик туюмдардын мани - маңызын карман берүүчү, жаратуучу, түзүүчү кызматтарды аркалан туруу менен, ошол эле мезгилде кейипкердин (Арыковдун) сюжеттик жүрүм-турумун, аракет-умтулууларын, алакаларын, аны курчап турган нерселерди, көрүнүштөрдү түштүн спецификалуу күчүнө, өзгөчөлүгүнө ылайык, чыныгы маани-маңызына адекваттуу болбогон, бурмаланган жаңы, кошумча маани-маңызга ээ кылып, сүрөттөп берүүсүнө түрткү болуу менен, ошол эле мезгилде кейипкерднн бейаң дүйнөсүн ачып кирүүчү «ачкыч» катары кызмат аткарышат»[2]. Келтирилген мисалда адабий каармандын жан дүйнөсүн ачып берүүнүн түркүн-түрдүү жолдору (илимий системалардын методдору): («психологиялык, философиялык, окуялык-ситуациялык, мифологиялык, социалдьпс-этнографиялык, фольклоризмдик» делип) бекеринен саналып жаткан жок. Адабиятчы, өзүнүн адабий тибин түзүүдө жазуучунун аң-сезимдүү түрдө адам менен бирге жүрүүчү тарыхтын эволюциялык процессии өзүнө таандык өзгөчө стиль менен көркөмдөгөнүн айтып жатат. К.Жусубалиев психологиялык жаатта изденүүнүн XX кылымдагы ачылышы болгон «ой агым сели» менен фольклордук стилди жана фольклордук сюжеттерди өтмө катар колдонуу менен «Гимнде» (дегеле көпчүлүк чыгармаларында) алайлык баланын көзү менен карап, ошол мезгилдин социалдык проблемалары жөнүндө ой жүгүртөт. Баяндоочунун ролун аткарган бала сөздүн толук маанисиндеги интроверттик психологиялык типке кирген индивид, Анткени, ал ошол мезгилде Кердегейдин бардык булуң-бурчтарына чейин илинип коюлган түркүн лозунгдардын призмасы аркылуу социалисттик жашоонун ырайы кеткендигин ачат. Айылдагы жашоо кембагалчылыктын накта көрүнүшү. Ал «коммунизмге эртең эле кирип барабыз» деген ураандын мазмунуна дегеле шайкеш келбейт. Ал эми шаардын элинин жашоосу өйдөрөөк болгону менен алардын нравалык жактан кедери кетип жаткандыгы шаардан келген студенттердин ишке болгон мамилеси жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүнөн байкалат: сурайылдай болгон упузун орус кыздар менен жигиттер, алар эңкейип жерден бир пахта үзгөнчө эле күн кечкирет. Анан ошол биртке пахталарына суу куюп, таш-кесектерди кошуп, таразачынын көзүн боео амалын кылышат. Ушинтип шаарда жашаганча, бир өтүктүн апкытын айра басып, бир босогону кере тээп кирип айылда эле жүргөн оңго деген ойго жетеленет бир саам. Бирок окуш да керек да деп кайра мезгил

[1] Ушул эле бетте.
[2] Ошондо 85-6.

талабына аргасыз кынжылат[1]. Ушунун баары баш каармандын ички дүйнөсүндө жүрүп жаткандыгы анын интроверттик типке жатаарын айкындайт. Кейипкердн бул ой жүгүртүүлөрүнүн баары анын ички дүйнөсүндө (субьектисинен) пайда болуп, кайра ошол субьектисине багытталган ойлор. Кейипкер өзүнүн ой-пикирлери, таанып-билүүлөрү жөнүндө кимдир-бирөөлөргө айтууну же кандайдыр бир иш-аракеттерге өтүүнү көздөбөйт. Ал анын оюна да келбейт. Болгону ал айылдыктардын өтүп жаткан жашоо-турмушун алар менен аралашып жүрүп байкай берет да, өзүнүн ой лабораториясына салып калчай берет, б.а. кейипкердин ойлору субьективдүү башталып, субьективдүү[5] (өзүндө) бүтөт. Аңгемеде («Гимн») Сизифтин ташы жөнүндөгү мифтик баян накта фольклордук стилге жакындаштырылып, баланын бейаң дүйнөсү менен берилип жаткандыгы жазуучу К.Жусубалиевдин бул стилди атайлап аң-сезимдуу иштен чыккандыгын көрсөтөт. Таш кадимки Сизифтин ташы, ал жөнүндө аңгемелеп жаткан бала Кердегейден башканы көрбөгөн кадимки айылдык кыргыздын баласы. Бул окуя дагы баягы социалисттик турмуштун лозунгдарына байланган. Адырга жазылган ураанды аяктап, акыркы чекит болчу ак таш такыр ордуна жетип жатпай улам кулана берип, ошол куланган сайын кейипкер ал таш жөнүндөгү түрдүү ойлорун уланта бериши, анын ойлору кадимки фольклор менен чыктальп, накта кыргызча ойдон чыккан кыргызча сүйлөмдөрдүн түсүн алышы менен аңгеме ичине каткан сырын оңой менен окуучуга ача бербеген сыр сандыкка айланат.

Колдонулган адабияттар:

Көркөм тексттер:

1. Айтматов Ч. Чыг. 5 томдук жыйнагы, 2-том. Бишкек, Д999,
2. Касымбеков Т. Адам болгум келет. Чыг. Төрт томдугу.
3. Жусубалиев К. Толубай сынчы. Фрунзе. 1981.

Изилдөөлөр:

1. Лейбин В. Фрейд. Психоанализ и современная западная философия. М., 1990.
2. Юнг К.Г. Психологические типы. С.Петербург. 2001. ^
3. Классический психоанализ и художественная литература С.Петербург. 2002.
4. Эшматов Р. Адабий түштөрдүн көркөм табияты (XXкылымдагы кыргыз адабияты: 50-80-жылдар). Б., 2015.
5. Абрахам К. Между Эдипом и Озирисом. М.,1998.
6. А.Бастиан «Элементарные идеи»

[1] Жусубалиев К. Толубай сынчы. Фрунзе, 1981, 5-24-6.

УДК 59 ББК 28.6/ Н-90

ВЛИЯНИЕ ФИЗИЧЕСКОЙ ТРЕНИРОВКИ НА ОПОРНО-ДВИГАТЕЛЬНЫЙ АППАРАТ

Нурдинов Ш.Ш. – к.б.н, доцент, ЖАГУ
Нурманбаев М. Ж. – к.б.н, доцент, ЖАГУ
Кадырова Ш.А. – преподаватель, ЖАГУ

Аннотация: *В данной статье приведены как физические тренировки влияют на опорно-двигательный аппарат, так как если мыщцы обречены на длительный покой, они начинают слабеть, становятся дряблыми и уменьшаются в объёме. Физические тренировки увеличивает способность мышц к растяжению и возросшая эластичность связок совершенствуют движения, увеличивают их амплитуду, расширяют возможности адаптации человека к различной физической работе.*

Ключевые слова: *физиолог, капилляр, масса, скелет, тренировка, мышца, фермент, метаболизм.*

ДЕНЕ ТАРБИЯ КӨНҮГҮҮЛӨРҮНҮН ТАЯНЫЧ-КЫЙМЫЛ АППАРАТЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Нурдинов Ш. Ш. – б.и.к, доцент ЖАМУ
Нурманбаев М. Ж. – б.и.к. ЖАМУ
Кадырова Ш.А. – ЖАМУнун окутуучу

Аннотация: *Бул макалада дене тарбия көнүгүүлөрү таяныч-кыймыл аппаратына кандай таасирин берет, анткени булчуңдар узак убакытка чейин эс алса, алсырай баштайт, Салбырап, көлөмү төмөндөйт. Физикалык машыгуу булчуңдардын чоюлуу жөндөмүн күчөтөт жана байламталардын ийкемдүүлүгүн жогорулатат, кыймыл-аракетти жакшыртат, алардын амплитудасын жогорулатат, адамдын ар кандай физикалык жумуштарга ыңгайлашуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтет.*

Ачкыч сөздөр: *физиолог, капилляр, масса, скелет, тренировка, мышца, фермент, метаболизм.*

THE EFFECT OF PHYSICAL TRAINING ON THE MUSCULOSKELETAL SYSTEM

Candidate of Biological Sciences, associate Professor JASU Nurdinov Sh.Sh.,
Candidate of Biological Sciences JASU Nurmanbayev M. Zh.,
Teacher JASU Kadyrova Sh.A.

Annotation: *This article shows how physical training affects the musculoskeletal system, since if the muscles are doomed to long rest, they begin to weaken, become flabby and decrease in volume. Physical training increases the ability of muscles to stretch and the increased elasticity of ligaments improve movements, increase their amplitude, expand the possibilities of human adaptation to various physical work.*

Keywords: *physiologist, capillary, mass, skeleton, training, muscle, enzyme, metabolism.*

Скелетная мускулатура - главный аппарат, при помощи которого совершаются физические упражнения. Хорошо развитая мускулатура является надёжной опорой для скелета. Например, при патологических искривлениях позвоночника, деформациях грудной клетки (а причиной тому бывает слабость мышц спины и плечевого пояса) затрудняется работа лёгких и сердца, ухудшается кровоснабжение мозга и т. д. Тренированные мышцы спины укрепляют позвоночный столб, разгружают его, беря часть

нагрузки на себя, предотвращают "выпадение" межпозвоночных дисков, соскальзывание позвонков.

Физические упражнения действуют на организм всесторонне. Так, под влиянием физических упражнений происходят значительные изменения в мышцах. Если мышцы обречены на длительный покой, они начинают слабеть, становятся дряблыми, уменьшаются в объёме. Систематические же занятия физическими упражнениями способствуют их укреплению. При этом рост мышц происходит не за счёт увеличения их длины, а за счёт утолщения мышечных волокон. Сила мышц зависит не только от их объёма, но и от силы нервных импульсов, поступающих в мышцы из центральной нервной системы. У тренированного, постоянно занимающегося физическими упражнениями человека, эти импульсы заставляют сокращаться мышцы с большей силой, чем у нетренированного.

Под влиянием физической нагрузки мышцы не только лучше растягиваются, но и становятся более твёрдыми. Твёрдость мышц объясняется, с одной стороны, разрастанием протоплазмы мышечных клеток и межклеточной соединительной ткани, а с другой стороны - состоянием тонуса мышц.[ ]

Занятия физическими упражнениями способствуют лучшему питанию и кровоснабжению мышц. Известно, что при физическом напряжении не только расширяется просвет бесчисленных мельчайших сосудов (капилляров), пронизывающих мышцы, но и увеличивается их количество. Так, в мышцах людей, занимающихся физической культурой и спортом, количество капилляров значительно больше, чем у нетренированных, а следовательно, у них кровообращение в тканях и головном мозге лучше. Ещё И. М. Сеченов - известный русский физиолог - указывал на значение мышечных движений для развития деятельности мозга.

Как говорилось выше, под воздействием физических нагрузок развиваются такие качества как сила, быстрота, выносливость.

Лучше и быстрее других качеств растёт сила. При этом мышечные волокна увеличиваются в поперечнике, в них в большом количестве накапливаются энергетические вещества и белки, мышечная масса растёт.

Регулярные физические упражнения с отягощением (занятия с гантелями, штангой, физический труд, связанный с подъёмом тяжестей) достаточно быстро увеличивает динамическую силу. Причём сила хорошо развивается не только в молодом возрасте, и пожилые люди имеют большую способность к её развитию.

Физические тренировки также способствуют развитию и укреплению костей, сухожилий и связок. Кости становятся более прочными и массивными, сухожилия и связки крепкими и эластичными. Толщина трубчатых костей возрастает за счёт новых наслоений костной ткани, вырабатываемой надкостницей, продукция которой увеличивается с ростом физической нагрузки. В костях накапливается больше солей кальция, фосфора, питательных веществ. А ведь чем более прочность скелета, тем надёжнее защищены внутренние органы от внешних повреждений.

Увеличивающаяся способность мышц к растяжению и возросшая эластичность связок совершенствуют движения, увеличивают их амплитуду, расширяют возможности адаптации человека к различной физической работе.

Физическая работа делится на два вида: динамическую и статическую. Динамическая работа выполняется тогда, когда в физическом смысле происходит преодоление сопротивления на определённом расстоянии. В этом случае (например, при езде на велосипеде, подъёме на лестницу или в гору) работа может быть выражена в физических единицах (1 Вт - 1 Дж/с = 1 Нм/с). При положительной динамической работе мускулатура действует как «двигатель», а при отрицательной динамической работе она играет роль «тормоза» (например, при спуске с горы). Статическая работа производится

при изометрическом мышечном сокращении. Так как при этом не преодолевается никакое расстояние, в физическом смысле это не работа; тем не менее, организм реагирует на нагрузку физиологически напряженней. Проделанная работа в этом случае измеряется как произведение силы и времени.[Властовский В.Г. 2006]

Физическая активность вызывает немедленные реакции различных систем органов, включая мышечную, сердечно-сосудистую и дыхательную. Эти быстрые адаптационные сдвиги отличаются от адаптации, развивающейся в течение более или менее длительного срока, например в результате тренировок. Величина быстрых реакций служит, как правило, непосредственной мерой напряжения.

Немедленные реакции обусловлены изменением большого количества параметров, в частности, изменением мышечного кровоснабжения. В покое кровоток в мышце составляет 20-40 мл-мин.

При экстремальных физических нагрузках эта величина существенно возрастает, достигая максимума, равного 1,3 л-мин у нетренированных лиц и 1,8 л-мин у лиц, тренированных на выносливость. Кровоток усиливается не мгновенно с началом работы, а постепенно, в течение не менее 20-30с; этого времени достаточно, чтобы обеспечить кровоток, необходимый для выполнения лёгкой работы. При тяжёлой динамической работе, однако, потребность в кислороде не может быть полностью удовлетворена, поэтому возрастает доля энергии, получаемой за счёт анаэробного метаболизма.

Обмен веществ в мышце. При лёгкой работе получение энергии происходит по анаэробному пути только в течение короткого переходного периода после начала работы; в дальнейшем метаболизм осуществляется полностью за счет аэробных реакций с использованием в качестве субстратов глюкозы, а также жирных кислот и глицерола. В отличие от этого во время тяжёлой работы получение энергии частично обеспечивается анаэробными процессами. Сдвиг в сторону анаэробного метаболизма (приводящего к образованию молочной кислоты) происходит в основном из-за недостаточности артериального кровотока в мышце, или артериальной гипоксии. Кроме этих «узких мест» в процессах энергообеспечения и тех, что временно возникают сразу же после начала работы, при экстремальных нагрузках образуются «узкие места», связанные с активностью ферментов на различных этапах метаболизма. При накоплении большого количества молочной кислоты наступает мышечное утомление. После начала работы требуется некоторое время для увеличения интенсивности аэробных энергетических процессов в мышце. В этот период дефицит энергии компенсируется за счёт легкодоступных анаэробных энергетических резервов (АТФ и креатин-фосфата). Количество макроэргических фосфатов невелико по сравнению с запасами гликогена, однако они незаменимы как в течение указанного периода, так и для обеспечения энергией при кратковременных перегрузках во время выполнения работы.[Вайцеховский С.М.2001]

Во время динамической работы происходят существенные адаптационные сдвиги в работе сердечно-сосудистой системы. Сердечный выброс и кровоток в работающей мышце возрастают, так что кровоснабжение более полно удовлетворяет повышенную потребность в кислороде, а образующееся в мышце тепло отводится в те участки организма, где происходит теплоотдача.

Во время лёгкой работы с постоянной нагрузкой частота сокращений сердца возрастает в течение первых 5-10 мин и достигает постоянного уровня; это стационарное состояние сохраняется до завершения работы даже в течение нескольких часов. Во время тяжёлой работы, выполняемой с постоянным усилием, такое стабильное состояние не достигается; частота сокращений сердца увеличивается по мере утомления до максимума, величина которого неодинакова у отдельных лиц (подъём, обусловленный утомлением). Даже после завершения работы частота сердечных сокращений изменяется в зависимости от имевшего место напряжения. После лёгкой работы она возвращается к

первоначальному уровню в течение 3-5мин; после тяжёлой работы период восстановления значительно дольше - при чрезвычайно тяжёлых нагрузках он достигает нескольких часов. Другим критерием может служить общее число пульсовых ударов свыше начальной частоты пульса в течение периода восстановления; этот показатель служит мерой мышечного утомления и, следовательно, отражает нагрузку, потребовавшуюся для выполнения предшествующей работы.

Ударный объем сердца в начале работы возрастает лишь на 20- 30%, а после этого сохраняется на постоянном уровне. Он немного падает лишь в случае максимального напряжения, когда частота сокращений сердца столь велика, что при каждом сокращении сердце не успевает целиком заполниться кровью. Как у здорового спортсмена с хорошо тренированным сердцем, так и у человека, не занимающегося спортом, сердечный выброс и частота сокращений сердца при работе изменяются приблизительно пропорционально друг другу, что обусловлено этим относительным постоянством ударного объёма.

При динамической работе кровяное артериальное давление изменяется как функция выполняемой работы. Систолическое давление увеличивается почти пропорционально выполняемой нагрузке, достигая приблизительно 220 мм рт. ст. при нагрузке 200 Вт. Диастолическое давление изменяется лишь незначительно, чаще в сторону снижения. В системе кровообращения, функционирующей под низким давлением (например, в правом предсердии) давление крови во время работы увеличивается мало; отчётливое его повышение в этом участке является патологией (например, при сердечной недостаточности). [Бойко В.В. 2017].

Потребление организмом кислорода возрастает пропорционально величине и эффективности затрачиваемых усилий. При лёгкой работе достигается стационарное состояние, когда потребление кислорода и его утилизация эквивалентны, но это происходит лишь по прошествии 3-5 мин, в течение которых кровоток и обмен веществ в мышце приспосабливаются к новым требованиям. До тех пор пока не будет достигнуто стационарного состояния, мышца зависит от небольшого кислородного резерва, который обеспечивается 0_2, связанным с миоглобином, и от способности извлекать больше кислорода из крови. При тяжелой мышечной работе, даже если она выполняется с постоянным усилием, стационарное состояние не наступает; как и частота сокращений сердца, потребление кислорода постоянно повышается, достигая максимума.

С началом работы потребность в энергии увеличивается мгновенно, однако для приспособления кровотока и аэробного обмена требуется некоторое время; таким образом, возникает кислородный долг. При лёгкой работе величина кислородного долга остаётся постоянной после достижения стационарного состояния, однако при тяжелой работе она нарастает до самого окончания работы. По окончании работы, особенно в первые несколько минут, скорость потребления кислорода остаётся выше уровня покоя происходит «выплата» кислородного долга. Однако этот термин не точен, так как увеличение потребления кислорода после завершения работы не отражает непосредственно процессы восполнения запасов 0_2 в мышце, а происходит и за счет влияния других факторов, таких, как увеличение температуры тела и дыхательная работа, изменение мышечного тонуса и пополнение запасов кислорода в организме. Таким образом, долг, который будет возвращен, по величине больше, чем возникший во время самой работы. После легкой работы величина кислородного долга достигает 4 л, а после тяжелой может доходить до 20 л.

Во время лёгкой динамической работы минутный объем дыхания, как и сердечный выброс, увеличивается пропорционально потреблению кислорода. Это увеличение возникает в результате нарастания дыхательного объёма и частоты дыхания.

Во время и после динамической работы кровь претерпевает существенные изменения. По ним лишь изредка можно действительно оценить степень физического

напряжения, но особое значение их состоит в том, что они служат источниками ошибок при лабораторной диагностике.

Во время лёгкой физической работы у здорового человека выявляются лишь незначительные изменения в парциальном давлении CO_2 и O_2 в артериальной крови. Тяжёлая работа вызывает более существенные изменения. Наибольшие отклонения от уровня покоя составляют 8% для артериального давления O_2, и 10% - для давления CO_2. Насыщение кислородом смешанной венозной крови падает с ростом напряжения; соответственно этому артериовенозная разница по кислороду увеличивается от значения, приблизительно равного 0,05 (уровень покоя), до 0,14 у нетренированных и 0,17 у тренированных лиц. Это увеличение обусловлено повышенным извлечением кислорода из крови в работающей мышце.

При физической работе показатель гематокрита увеличивается как в результате снижения объёма плазмы (в связи с усиленной капиллярной фильтрацией), так и за счёт поступления эритроцитов из мест их образования (при этом увеличивается доля незрелых форм). Отмечено также нарастание числа лейкоцитов (рабочий лейкоцитоз). Отмечено, что число лейкоцитов в крови бегунов на длинные дистанции увеличивается пропорционально длительности бега на 5000-15000 клеток/мкл в зависимости от работоспособности (меньше у лиц с высокой работоспособностью). Увеличение происходит преимущественно за счёт возрастания количества нейтрофильных гранулоцитов, так что при этом численное соотношение клеток разных типов меняется. Кроме того, пропорционально интенсивности работы увеличивается число тромбоцитов.

Легкая физическая работа не влияет на кислотно-щелочное равновесие, так как все избыточное количество образующейся углекислоты выделяется через лёгкие. Во время тяжёлой работы развивается метаболический ацидоз, степень которого пропорциональна скорости образования лактата; частично он компенсируется за счет дыхания (снижение артериального pCO_2).

Уровень глюкозы в артериальной крови у здорового человека мало изменяется во время работы. Только при тяжелой и длительной работе происходит падение концентрации глюкозы в артериальной крови, что указывает на приближающееся истощение. Вместе с тем концентрация лактата в крови варьирует в широких пределах в зависимости от степени напряжения и длительности работы – соответственно скорости образования лактата в мышце, функционирующей в анаэробных условиях, и скорости его элиминации. Лактат разрушается или подвергается превращениям в неработающих скелетных мышцах, жировой ткани, печени, почках и миокарде. В условиях покоя концентрация лактата в артериальной крови составляет приблизительно 1 ммоль/л; при тяжелой работе длительностью около получаса или при крайне тяжелых кратковременных нагрузках с минутными интервалами могут быть достигнута максимального уровня, превышающая 15 моль/л. При тяжелой длительной работе концентрация лактата сначала увеличивается, а затем падает.

Если рацион богат углеводами, концентрации свободных жирных кислот и глицерола мало изменяются под влиянием работы, так как секреция инсулина, обусловленная потреблением углеводов, тормозит липолиз. Однако при обычном рационе тяжёлая длительная работа сопровождается увеличением концентраций свободных жирных кислот и глицерола в крови в 4 или более раз.

Вообще, систематические занятия физкультурой приводят к адаптации человеческого организма к выполняемой физической работе. В основе адаптации лежат изменения мышечных тканей и различных органов в результате тренировок. Все эти изменения определяют тренировочные эффекты. Они проявляются в улучшении разнообразных функций организма и повышении физической подготовленности.

Основным правилом в выборе пороговых нагрузок заключается в том, что они должны соответствовать текущим функциональным возможностям данного человека. Так, одна и та же нагрузка может быть эффективной для малотренированного человека и совсем неэффективной для нетренированного человека.

Следовательно, принцип индивидуализации в значительной мере опирается на принцип пороговых нагрузок. Из него следует, что при определении тренировочных нагрузок как тренер - преподаватель, так и сам тренирующийся должны иметь достаточное представление о функциональных возможностях своего организма.[Аксельрод С.Л., 2008]

Принцип постепенности в повышении нагрузок также есть следствие физиологического принципа пороговых нагрузок, которые должны постепенно возрастать с ростом тренированности. В зависимости от целей тренировки и личных способностей человека физические нагрузки должны иметь разную степень. Неодинаковые пороговые нагрузки применяются для повышения или поддержания уровня существующих функциональных возможностей.

Основными параметрами физической нагрузки являются её интенсивность, длительность и частота, которые вместе определяют объем тренировочной нагрузки. Каждый из этих параметров играет самостоятельную роль в определении тренировочной эффективности, однако не менее важны их взаимосвязь и взаимное влияние.

Важнейший фактор, влияющий на тренировочную эффективность - интенсивность нагрузки. При учёте этого параметра и начального уровня функциональной подготовленности влияние длительности и частоты тренировок в некоторых пределах может не играть существенной роли. Кроме того, значение каждого из параметров нагрузки значительно зависит от выбора показателей, по которым судят о тренировочной эффективности.

Так, например, если прирост максимального потребления кислорода в значительной степени зависит от интенсивности тренировочных нагрузок, то снижение частоты сердечных сокращений при тестовых субмаксимальных нагрузках более зависит от частоты и общей длительности тренировочных занятий.

В заключение надо сказать, что, являясь составной частью физической культуры, воспитание и развитие двигательных способностей содействует решению социально обусловленных задач: всестороннему и гармоничному развитию личности, достижению высокой устойчивости организма к социально-экологическим условиям, повышению адаптивных свойств организма. Воспитание физических качеств способствует развитию физической и умственной работоспособности, более полной реализации творческих сил человека в интересах общества.

Движения играют существенную роль во взаимодействии человека с внешней средой. Выполняя разнообразные и сложные движения, человек может осуществлять трудовую деятельность, общаясь с другими людьми, заниматься спортом и т.д. При этом организм получает более высокую способность к сохранению постоянства внутренней среды при изменяющихся внешних воздействиях: температуры, влажности, давления, силы воздействия солнечной радиации.

Под воздействием физической тренировки происходит неспецифическая адаптация организма человека к разнообразным проявлениям факторов внешней среды.

Экспериментальные данные подчеркивают стимулирующее влияние оптимально организованной двигательной активности на уровень физической и умственной работоспособности.

Таким образом, можно сделать заключение, что двигательная функция - основная функция человеческого организма, которую следует постоянно совершенствовать для повышения работоспособности в любом виде деятельности, в том числе и умственной.

Список использованной литературы:

1. Аксельрод С.Л. Спорт и здоровье. - М.: Физкультура и спорт, 2008
2. Бойко В.В. Целенаправленное развитие двигательных способностей человека. - М.: Физкультура и спорт, 2017.
3. Вайцеховский С.М. Книга тренера. - М.: Физкультура и спорт, 2001.
4. Властовский В.Г. Акселерация роста и развития детей. - М.: МГУ, 2006.
5. Воробьев А.Н. Семья спортивная - М.: Физкультура и спорт, 2017
6. Воробьева Е.А., Губарь А.В., Сафьянникова Е.Б. Анатомия и физиология, – М.: Медицина, 1995.
7. Гладышева А.А., Никитюк Б.А., Анатомия и спортивная морфология (Практикум): Учебное пособие для ИФК. - М.: Физкультура и спорт, 1999.

* * *

УДК 59 ББК 28.6/ Н-90

ТРАНСПОРТ КИСЛОРОДА В ОРГАНИЗМЕ

Кандидат биологических наук, доцент ЖАГУ Нурдинов Ш.Ш.,
Кандидат биологических наук, доцент ЖАГУ Нурманбаев М. Ж.,
Преподавательница ЖАГУ Кадырова Ш. А.

Аннотация: *Перенос O_2 кровью и распределение его по отдельным органам и тканям определяется состоянием кровообращения. Он может быть выражен объёмом O_2, поступающего в ткани, на единицу поверхности тела или массы его за определенное время.*

Ключевые слова: *Лёгкие, аксон, объем, альвеол, газообмен, диффузия, гемоглобином, транспорт.*

ДЕНЕДЕГИ КЫЧКЫЛТЕКТИ ТАШУУ

Биология илимдердин кандидаты, ЖАМУнун доценти Нурдинов Ш. Ш.,
Биология илимдердин кандидаты, ЖАМУ. Нурманбаев М. Ж.,
ЖАМУнун окутуучусу Кадырова Ш. А.

Аннотация: *Кан менен кычкылтекти органдарга, анын ткандарына жеткирип жана аны таратып берүү кан айлануунун абалына жараша аныкталат. Ал белгилүү бир убакыттын ичинде дененин талап кылуусуна же анын массасына жараша көмөктөгөн $O_{2ти}$ көлөмү менен чагылдырылышы мүмкүн.*

Ачкыч сөздөр: *Лёгкие, аксон, объем, альвеол, газообмен, диффузия, гемоглобином, транспорт.*

OXYGEN TRANSPORT IN THE BODY

Candidate of Biological Sciences, associate Professor ZHAGU Nurdinov Sh.Sh.,
Candidate of Biological Sciences ZHAGU Nurmanbayev M. Zh.
Teacher ZHAGU Kadyrova Sh. A.

Annotation: *The transfer of O_2 by blood and its distribution to individual organs and tissues is determined by the state of blood circulation. It can be expressed by the volume of O_2 entering the tissues per unit of body surface or its mass over a certain time.*

Key words: *Lungs, axon, volume, alveolus, gas exchange, diffusion, hemoglobin, transport.*

Лёгкие являются важнейшим звеном в комплексе систем, транспортирующих O_2 и углекислоту, то есть осуществляющих газообмен между внешней средой и кровью. Нормальный газообмен обеспечивается тремя главными физиологическими функциями: вентиляцией легких, диффузией газов и легочным кровотоком.

Дыхание осуществляется под контролем двух регулирующих систем: произвольной и автоматической. Произвольная система регуляции локализована в переднем мозге. Аксоны её нейронов проходят в составе кортико-спинального и руброспинального трактов в заднебоковых пучках спинного мозга. Автоматическая система регуляции расположена в области продолговатого мозга и мост, а аксоны нисходят в составе переднего и бокового столбов спинного мозга. В области моста расположены так называемые пневмотаксический и апнестический центры.

Помимо различных функциональных нервных центров дыхательная активность зависит также от множества химических и физиологических факторов, обеспечивающих различные адаптивные изменения в рефлекторной регуляции состояния дыхания.

Так, объём дыхания чувствителен к изменениям напряжения углекислоты в крови. Повышение содержания углекислоты во вдыхаемом воздухе и связанное с ним повышение Pco_2 в крови приводят к усилению вентиляции легких [Mitchell, Berger, 1977].

При снижении концентрации углекислоты во вдыхаемом воздухе снижается и напряжение её в артериальной крови. При этом благодаря рефлекторной регуляции, нормальное соотношение газов в крови и выдыхаемом воздухе устанавливается очень быстро.

Огромное значение в регуляции вентиляторной функции организма имеет pH цереброспинальной жидкости. Центральные хеморецепторы, реагирующие на pH спинномозговой жидкости, заложены билатерально, главным образом на переднебоковых поверхностях продолговатого мозга в зоне IX и X пар черепно-мозговых нервов [Mitchell, Berger, 1977].

Повышение концентрации H^+ в этой зоне немедленно ведёт к увеличению объёма дыхания. Газообмен в лёгких осуществляется путём пассивного перемещения газов через альвеолярную и капиллярную мембраны, которые можно рассматривать как образования, являющиеся барьером на пути газов. Изменение его толщины, в частности при увеличении количества интерстициальной жидкости, существенно влияет на скорость проникновения газов.

Перемещение газов через мембраны осуществляется путём диффузии. Толщина барьера альвеолярный воздух - кровь составляет всего 0,1-4,0 мкм (по данным разных авторов) [Канаев, 1973]. На пути от альвеолы до цитоплазмы эритроцита кислород проходит через несколько различающихся по своей природе слоёв: молекулярный слой жидкости, сурфактант, слой клеток эпителия альвеол, межклеточная жидкость, слой клеток эндотелия капилляров, базальные мембраны, плазма крови и оболочка эритроцита [Канаев, 1973; Рябов, 1988].

Лёгочную сосудистую систему составляют лёгочная артерия с её ветвями, прекапиллярные сосуды, капилляры и лёгочные вены. В этой системе величина кровяного давления низкая. Его сосуды легко растяжимы и в этой связи не оказывают существенного сопротивления кровотоку, хотя пропускают всю кровь, поступающую из правого отдела сердца. Нормальные кривые давления в лёгочной артерии по геометрии сходны в целом с теми, которые наблюдаются в артериальной системе кровообращения, но абсолютные значения давления здесь существенно ниже (20-30мм рт. ст. систолическое, 8-12мм рт. ст. диастолическое, 12-18мм рт. ст. среднее пульсовое давление) [Рябов, 1988].

Лёгочная система кровообращения обладает высокой функциональной гибкостью, быстро адаптируется к изменениям общего объёма крови в организме и, следовательно, к изменениям объёмного кровотока. Её приспособляемость к условиям кровообращения по своей природе пассивна и в значительной степени определяется тонкостенностью сосудов. Так, полное пережатие одной из двух ветвей легочной артерии приводит к повышению давления в другой лишь на 5мм рт. ст., хотя объёмный кровоток по этой ветви почти удваивается. Таким образом, низкое пульсовое давление в лёгочной артерии по сравнению с давлением в аорте обусловлено высокой растяжимостью и низким сопротивлением сосудистой системы малого круга кровообращения. Податливость этой сосудистой системы сравнима с податливостью венозной системы.

В системе легочной артерии в норме содержится около 10% объёма циркулирующей крови, однако это количество может быть увеличено почти на 50% без существенных патофизиологических последствий (опять же в силу высокой податливости системы). В нормальных условиях организм располагает эффективным механизмом, позволяющим приспособить альвеолярную перфузию к существующей в данных условиях вентиляции альвеол [Рябов, 1988].

У людей при спонтанном дыхании артериальное Po_2 составляет около 97мм рт. ст. и Pco_2 – около 40мм рт. ст. Поскольку нормальное среднее альвеолярное Po_2 за вычетом парциального напряжения паров воды и углекислоты составляет 103-101мм рт. ст., имеется различие в 6-4мм рт. ст. между альвеолярным и артериальном Po_2. Это минимальная величина различия. Она известна под названием «альвеоло-артериальная разница» (А-а$До_2$). При дыхании воздухом А-а$До_2$ у здоровых людей обычно колеблется в пределах 5-20мм рт. ст. и повышается с возрастом [Antonini E., 1979].

Альвеоло-артериальная разница по O_2 является показателем эффективности деятельности лёгких по обеспечению организма O_2.

Система транспорта O_2 от альвеол до мест его потребления состоит из ряда физиологических компонентов, обеспечивающих в совокупности оптимальное снабжение O_2 органов и тканей. Отклонения от нормы в деятельности одних компонентов немедленно компенсируются другими. Одним из таких компонентов является перенос O_2 гемоглобином.

В крови O_2 находится в двух состояниях: Растворённом в плазме и связанном с гемоглобином. Растворимость O_2 в плазме невелика и при стандартных условиях обеспечивает содержание O_2 по объёму 0,3 %. Это означает, что в каждом литре плазмы при нормальном атмосферном давлении может содержаться лишь 3 мл O_2 – слишком малое количество, чтобы покрыть потребность организма в O_2. Эту функцию обеспечивает гемоглобин, способный транспортировать в ткани несравнимо большее количество O_2 [Antonini E., 1979].

Теоретически при Po_2 в крови 100мм рт. ст. и более весь гемоглобин крови в соответствии с кривой оксигенации будет находиться в оксигенированной форме. Если содержание гемоглобина в крови увеличивается до 150г/л., то содержание O_2 при этом составляет (150 . 1,39) = 208,5мл/л. Эта величина называется кислородной ёмкостью крови. Поскольку полная эквивалентность между альвеолярным и артериальным Po_2, как мы видели, никогда не достигается, артериальная кровь бывает насыщенной O_2 практически лишь на 95-98%, то есть реальное объёмное содержание O_2 в артериальной крови составляет 180-196мл/л. Поскольку содержание O_2 в смешанной венозной крови составляет 150г/л. (при 75% насыщения), то каждый литр крови, проходящей через лёгкие, должен присоединить 40 мл O_2 для превращения её в артериальную. Соответственно этому каждый литр крови, проходя через ткани организма, оставляет в них 40-50мл O_2 [Рябов, 1988].

Неравномерность процесса присоединения O_2 к гемоглобину может быть объяснена ступенчатым ходом реакции оксигенации, когда присоединение молекулы O_2 к одному гему приводит к изменению микроструктуры молекулы гемоглобина и приближению плоскости соответствующего гема к плоскости глобина. Это облегчает присоединение O_2 к следующему гему – возникает так называемое взаимодействие гем-гем [Андреева, Токарев, 1979; Коркушко, Иванов, 1980] Физиологическая целесообразность такого ускоряющегося и замедляющегося процесса оксигенации, то есть нелинейной зависимости насыщения гемоглобина O_2 от Po_2, проявляется в том, что содержание O_2 в крови может оставаться достаточно высоким даже при значительном снижении Po_2. В самом деле, при снижении Po_2 со 100 до 70мм рт. ст. фракция оксигемоглобина уменьшается лишь на 5 %.

Ткани продуцируют углекислоту, которая затем захватывается кровью в капиллярах. Углекислота быстро проникает в плазму и затем переходит в эритроциты. После того как венозная кровь достигает капилляров лёгких, Pco_2 в ней составляет 46мм рт. ст., а в альвеолах в этот же момент – 40мм рт. ст. Следовательно, имеется градиент парциальных давлений углекислоты в капиллярах лёгких и альвеолах, равный 6мм рт. ст. Он невелик, но достаточен для того, чтобы CO_2 проникал через альвеоло-капиллярную мембрану. При нормальных обстоятельствах каждые 100мл. артериальной крови переносят 50мл углекислоты [Рябов, 1988]. В крови углекислота может находиться в следующих состояниях: 1) растворенном в плазме. Так же как O_2, это небольшая, но очень важная часть общего CO_2 (6%). Так же как O_2, эта часть углекислоты определяет напряжение газа в плазме и действует как посредник между воздухом и альвеолами, с одной стороны, и эритроцитами – с другой. Большая часть из этого количества действительно растворена в плазме, но небольшая часть находится в виде ассоциации с водой в форме угольной кислоты – H_2CO_3; 2) в составе бикарбоната крови - 70 % от общего количества угольной кислоты.

За исключением небольшой части физически растворенной в плазме, большая часть углекислоты проходит через мембрану эритроцитов, в которых под влиянием фермента карбоангидразы быстро переходит в форму ассоциации с водой, образуя угольную кислоту (H_2CO_3). В норме углекислота ассоциируется с водой очень медленно, но в присутствии карбоангидразы процесс значительно ускоряется. При снижении концентрации углекислоты в крови в период пассажа её через лёгкие карбоангидраза становится способной активировать процесс распада угольной кислоты с образованием газообразного CO_2.

Перенос O_2 кровью и распределение его по отдельным органам и тканям определяется состоянием кровообращения. Он может быть выражен объёмом O_2, поступающего в ткани, на единицу поверхности тела или массы его за определенное время.

К числу наиболее важных показателей кровообращения, с точки зрения объёмного транспорта O_2, помимо сердечного выброса, относятся объёмы регионарного и тканевого кровотоков, показатели внутрисосудистого давления и наконец, объём циркулирующей крови. Между параметрами кровообращения существует тесная зависимость и связи, ни один из них, взятый отдельно, не может дать представления о качестве кровообращения. Очевидно так же то, что оценочное значение многочисленных показателей функции кровообращения далеко не одинаково. В покое у здорового человека с массой тела 70кг сердечный выброс равен примерно 6 л $мин^{-1}$. Отсюда при частоте сердечных сокращений 72 удара в минуту ударный объём крови составляет 83 мл. При физических нагрузках, когда потребление O_2 организмом увеличивается, показатели производительности сердца могут соответственно возрастать в несколько раз [Рябов, 1988].

Энергия движения столь большого количества крови, какое наблюдается при физической нагрузке, обеспечивается, помимо усиления сократительной функции самого сердца, ещё и пропульсивной активностью сокращающихся скелетных мышц, то есть

«мышечным насосом». В условиях критических состояний циркуляторная гипердинамия обеспечивается только сердечными сокращениями, без участия «мышечного насоса». Увеличение ударного выброса сердца происходит частично путем повышения конечного диастолического объёма и частично благодаря снижению конечного систолического объёма. Все это вместе взятое обеспечивает возможность многократного увеличения (иногда в десятки раз) объёма доставляемого и утилизируемого тканями O_2. Это один из самых главных резервов обеспечения организма O_2. Он реализуется не только при физической нагрузке здорового человека, но и при крайних напряжениях метаболических функций в периоды критических состояний [Рябов, 1988].

Показатель объёмного транспорта O_2, то есть того количества O_2, которое транспортируется к органам и тканям за определенный промежуток времени, является ключевым в общей системе оценки кислородного баланса организма. Очевидно, что его нельзя получить, не располагая данными о сердечном выбросе. Считается также важным иметь информацию о количестве носителя O_2 – гемоглобине, используя этот набор данных, с учетом степени насыщения крови O_2 ($StaO_2$), можно рассчитать объём транспортируемого O_2.

Одной из конечных целей оценки кислородного баланса организма является получение представлений об объёме его потребления всем организмом. Однако этот показатель может быть максимально информативным лишь тогда, когда есть реальная возможность сопоставить его с показателем, характеризующим общий транспорт O_2, и с показателем остаточной оксигенации крови. Для этого общий транспорт O_2 необходимо выразить через какую-либо относительную величину. J.Nunn [1969] признает наиболее адекватным для характеристики транспорта O_2 так называемый кислородный поток, представляющий собой объём O_2, поступающий в организм с кровью за единицу времени.

Эта физиологическая величина достаточно легко поддается расчету, если имеется информация о таких параметрах, как сердечный выброс и содержание гемоглобина в крови. За вычетом объёмного содержания O_2, растворенного в плазме, которым можно при небречь из-за его малой величины, кислородный поток составляет в норме около 1000мл $мин^{-1}$. Иногда этот показатель называют «наличным O_2», «кислородным снабжением» [Schwartz et al., 1981] или «доставка O_2» [Shibutani et al., 1983]. В реальной жизни эти изменения происходят как в сторону снижения, так и в сторону повышения.

Непосредственная доставка O_2 в ткани зависит от ряда факторов микроциркуляции, главными из которых являются свойства и характер капиллярной сети, плотность её, число открытых капилляров, активность кислород утилизирующих ферментов и сродство к O_2.

Каждый капилляр снабжает цилиндрический объём ткани. По мере продвижения крови вдоль капилляра происходит прогрессирующее снижение капиллярного Po_2. В соответствии с этим возникает градиент Po_2 в окружающих тканях. В результате Po_2 в зоне тканей, прилегающих к артериальному концу капилляра, бывает выше, чем Po_2 в соответствующих участках тканей у венозного конца [Thews, 1960].

Малые артерии и вены достаточно проницаемы для O_2 и обмен газами через них уменьшен, но вполне возможен. Из этого следует, что зона кислородного снабжения тканей существенно больше той, которая может быть ограничена тканевым цилиндром, прилегающим к капилляру. Другая сложность оценки кислородного снабжения тканей состоит в том, что имеет место некое диффузное шунтирование O_2 из зоны малых артерий и артериол в зоны, прилегающие к малым венам, как бы в обход капилляра (параллельно его ходу). Это важный феномен газообмена в тканях, который можно было бы назвать «диффузионным тканевым шунтированием». Как считает R. Woodson [1979], возможно поэтому обычно не наблюдается строгого корреляционного соответствия между венозным Po_2 и конечным капиллярным Po_2, хотя теоретически оно должно существовать.

Парциальное давление O_2 в венозной крови может служить критерием соответствия объёмного кровотока потребностям тканей в O_2. Для такого заключения есть основание, поскольку величина сердечного выброса у человека регулируется согласно кислородным запросам организма [Шик, 1980]. Увеличение кровотока по капиллярам поддерживает тот уровень Po_2 в дистальном конце капилляра, который будет оптимальным для экстракции O_2 из крови в ткани и адекватен уровню метаболизма. Если возможности сердечно-сосудистой системы по увеличению объёмного кровотока ограничены и Po_2 венозной крови становится ниже определенного критического уровня, то потребление O_2 начинает снижаться. Для тканей мозга критический уровень Po_2 венозной крови составляет 19-39мм рт. ст., для мышц – 25мм рт. ст., для печени – 20мм рт. ст. Однако по этому вопросу единства мнений нет, хотя критические уровни для различных органов и тканей по венозному Po_2 достаточно близки [Рябов, 1988].

Список использованных литератур:

1. Рябов Г.А. Гипоксия критических состояний. Москва: Медицина, 1998, 288С.
2. Шик Л.Л. Регуляция дыхания, и ее нарушения./ Руководство по клинической физиологии дыхания. Под ред. Л.Л. Шика и Н.Н. Канаева, Ленинград, 2010, С.209.
3. Андреева А.П., Токарев Ю.И. Структура, функция и генетическая регуля-ция синтеза гемоглобина. Руководство по общей и клинической трансфизиологии. / Под ред. Б.В. Петровского. Москва, 1999, С.45-58.
4. Канаев Н.П. Диффузия газов в лёгких. Физиология дыхания. Ленинград, 2003, С.69-83.
5. Shibutani K., Komasu T. et al. Critical level of oxygen delivery in anesthe-tized man // Critical Care Med. – 1993. - V.11. - N8. - P.640.

* * *

УДК 618

ОРГАНИЗАЦИЯ АКУШЕРСКО-ГИНЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ПО ГОРОДУ ОШ, ОШСКОЙ И ЖАЛАЛ АБАДСКОЙ ОБЛАСТЯХ, В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ ПРИ НОВОЙ КОРОНА ВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ (COVID-19)

Ташиева Гульбара Самидиновна - к.м.н. доцент.
Садырова Нургуль Адылгазиевна –зав.кафедрой акушерства и педиатрии
Астанов Шавкат Моминжанович – зам. декана по международным связям
Молдалиева Каныкей- студентка группы 6ЛК-7Б. Лечебное дело.
Абдырасулов Нурдин-клинический ординатор ОшГУ

Аннотация: *Беременность – это физиологическое состояние, создающее предрасположенность к респираторным вирусным инфекциям. В связи с физиологическими изменениями в иммунной и сердечно-лёгочной системе, у беременных женщин повышена вероятность тяжёлого течения респираторных инфекций. В настоящее время имеются противоречивые данные относительно большей подверженности беременных женщин к корона вирусной инфекции из-за изменений в организме (прежде всего, в органах дыхательной и иммунной системы), так, основываясь на публикациях из Китая, Италии и США, можно утверждать, что имеющиеся данные не свидетельствуют о более тяжёлом течении COVID-19 у беременных женщин по сравнению с общей популяцией взрослых людей.*

Появление вируса COVID-19 SARS-CoV-2 вызвало немедленные опасения по поводу воздействия инфекции на беременную женщину. Социальное дистанцирование, домашняя изоляция, сокращение амбулаторных визитов, как необходимость во время пандемии, неизбежно сопровождаются перебоями в предоставлении услуг в области сексуального репродуктивного здоровья (СРЗ). Анализ воздействия COVID-19 на женское репродуктивное здоровье позволит понять, как более эффективно могут быть использованы правительственные, гражданские и другие инициативы для обеспечения необходимого доступа к медицинским услугам, принятия иных надлежащих мер для защиты и поддержки ЖРВ, включая беременных женщин и уязвимой части женского населения.

Ключевые слова: *беременность, вирус COVID-19 SARS-CoV-2 , социальное дистанцирование, изоляция.*

ЖАҢЫ КОРОНАВИРУСТУК ИНФЕКЦИЯ (COVID-19) МЕНЕН ПАНДЕМИЯ УЧУРУНДА ОШ ШААРЫНДА, ОШ ЖАНА ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛУСТАРЫНДА АКУШЕРДИК-ГИНЕКОЛОГИЯЛЫК ЖАРДАМДЫ УЮШТУРУУ

Ташиева Гүлбара Самидиновна - м.и.к., доцент.
Садырова Нургул Адылгазиевна - акушердик жана педиатрия бөлүмүнүн башчысы
Астанов Шавкат Моминжанович - Эл аралык байланыштар боюнча декандын орун басары
Молдалиева Каныкей 6ЛК-7Б тайпасынын студенти.
Абдырасулов Нурдин – клиникалык ординатору, ОшМУ

Аннотация: *Кош бойлуулук – бул физиологиялык абал, респиратордук вирустук инфекциянын өрчүшүнө шарт түзүүчү абал. Иммундук жана өпкө-жүрөк системаларынын, физиологиялык өзгөрүүлөр менен байланыштуулугу, кош бойлуу аялдарда респиратордук инфекциянын оор абалда өтүүсүн жогорулатат. Азыркы учурда кош бойлуулардын организминдеги өзгөрүүлөрдөн улам таажы вирус инфекциясына дуушар болуусу жөнүндө карама-каршы маалыматтар бар. Кытайдын, Италиянын жана АКШнын басылмаларынын негизинде кош бойлуулар менен башка оорулуулардын айырмачылыгынын жоктугу тастыкталган.*

COVID-19 SARS-CoV-2 вирусунун пайда болушу кош бойлуу аялдарга коопту таасир жараткан. Социалдык дистанция, үй изоляциясы, амбулатордук кабыл алуулардын кыскартылышы, пандемия учурундагы зарылчылыктары, сексуалдык репродуктивдик саламаттыкты сактоо кызматтарынын иш-чараларын үзгүлтүккө учураткан.

Ачкыч сөздөр: *Кош бойлуулук, COVID-19 SARS-CoV-2вирусу, социалдык дистанция, үй изоляциясы*

ORGANIZATION OF OBSTETRIC AND GYNECOLOGICAL CARE IN THE CITY OF OSH, OSH AND JALAL-ABAD REGIONS, IN A PANDEMIC WITH A NEW CORONA VIRUS INFECTION (COVID-19)

Tashieva Gulbara Samidinovna: c.m.s, ass. Professor
Sadyrova Nurgul Adylgazievna - Head of the Department of Obstetrics and Pediatrics
Astanov Shavkat Mominzhanovich - Vice dean for International Relations
Moldalieva Kanykei - student of group 6LK-7B. General medicine.
Abdyrasulov Nurdin-resident

Annotation: *Pregnancy – is a physiological condition that creates a predisposition to respiratory viral infections. Duo to physiological changes in the immune and cardiopulmonary systems, patients with pregnant women have increased probability heavy currents respiratory infections. Currently, there are conflicting date regarding greater exposure to pregnant women corona virus infection, due to changes in the body (primarily in the respiratory and immune systems), based on publications from China, Italy and USA, it can be argued that the available data do not indicate a more severe course of COVID-19 in pregnant women compared to the General the adult population.*

The emergence of the COVID-19 SARS-CoV-2 virus raised immediate concerns about the impact of the infections on a pregnant women. Social distancing, home isolation, and reduced outpatients visits, as a necessity during a pandemic, are inevitably accompanied by interruptions in the provision of sexual reproductive health (SRH) services. An analysis of the impact of COVID-19 on women`s reproductive health will help to understand how government, civil society and other initiatives can be more effectively used to ensure the necessary access to health services and other appropriate measures to protect and support women with HIV, including pregnant women and vulnerable women.

Key words: *Pregnancy, COVID-19 SARS-CoV-2 virus , social distancing, isolation.*

Актуальность

В результате роста уровня заболеваемости новым вирусом COVID-19, сообщения о котором впервые появилось в декабре 2019 года из г. Ухань (Китай), 11 марта 2020 года ВОЗ объявил о глобальной пандемии. На территории стран Центральной Азии первый случай заражения был зафиксирован 13 марта 2020 года у двух граждан Республики Казахстан, прибывших из ФРГ. 18 марта был зафиксированный случай заражения COVID-19 у гражданина Кыргызской Республики, прибывшего из Саудовской Аравии.

В Кыргызской Республики, вначале эпидемии, число зараженных в больших городах было незначительным. По данным на 9 апреля 2020 года в столице страны г. Бишкек и втором по численности населения г. Ош было по 36 случаев. Наибольшее число зараженных на протяжении всего периода эпидемии оказалось в Ошской (для сравнения - ту же дату 9-апреля, их число было 98, по данным на 15-мая – 182 случая) и Джалал-Абадской областях (86 и 153 соответственно), что объясняется спецификой попадания вируса в страну, вирус был завезен группой паломников, совершивших так называемый «малый хадж». Так, как паломничество организуется на коммерческой основе туроператорами, процесс не подвластен контролю государственными органами и Духовному управлению мусульман Кыргызстана. По традиции, после возвращения с хаджа, паломники встречаются со многими людьми, во время этих массовых мероприятий и произошло распространение инфекции.

Детские дошкольные учреждения, школы и высшие учебные заведения в стране были закрыты на карантин 16 марта 2020 года.

Режим чрезвычайной ситуации (ЧС), введенный из-за проникновения в КР корона-вирусной инфекции и для предотвращения ее распространения, начал действовать на территории республики 22-марта.

25 марта был установлен более жесткий режим – чрезвычайное положение (ЧП) – в гг. Бишкек, Ош и Джалал-Абад, а также в Кара-Сууйском и Ноокатском районах Ошской области, Сузакском районе Джалал-Абадской области.

В общей сложности режим ЧП, введенный в некоторых регионах в связи с распространением коронавирусной инфекции, длился в Кыргызстане 47 дней.

В этот период в городах Бишкек, Ош, Жалал-Абад и в ряде других населенных пунктах действовал комендантский час, во время которого запрещалось передвижение транспорта

и граждан. Кроме того, были закрыты почти все предприятия и организации. На этих территориях работали санитарно-карантинные посты и действовали определенные правила их пересечения. В гг. Бишкек и Ош был введен особый режим въезда и выезда граждан.
Для необходимой госпитализации было рекомендовано вызывать скорую. В период активного распространения новой коронавирусной инфекции существенное сокращение амбулаторных возможностей произошло и в акушерско-гинекологическом звене.
Изменение приоритетов в оказании медицинской помощи привели к сокращению доступа к услугам в области планирования семьи, абортов, дородового ухода, выявления и лечения ВИЧ инфекции, гендерного насилия и психиатрической помощи. Предположительно, это приведет к увеличению числа случаев и последствий незапланированной беременности, небезопасных абортов, инфекций передаваемых половым путем, осложнений беременности, выкидышей, посттравматического стрессового расстройства, депрессии, самоубийств, насилия со стороны партнеров, а также материнской и младенческой смертности.
10 апреля 2020 года в Кыргызстане, в частности в г.Ош среди зараженных коронавирусом выявлена 1 беременная. Об этом на брифинге сообщил заместитель министра здравоохранения. По его словам, женщина находится в центре «Кардиоазия» в Оше. С диагнозом Беременность 37-я неделя. «Когда начнутся роды, мы переведем ее в обсервационное отделение перинатального центра» – сказал чиновник.
Он добавил, что для беременных с подозрением на коронавирус и больных в Оше и Бишкеке открыты 2 обсервационных отделения. «В южной столице это Городской перинатальный центр, рассчитанный на 30 коек, а в Бишкеке – родильный дом №2. Персонал там обучен на случай выявления коронавируса, В Жалал-Абадской области в родильном отделении Сузакской ТБ».

Новизна исследования:

Мир столкнулся с глобальным кризисом в области здравоохранения, в том числе и Кыргызстан. Во всех странах мира COVID-19 спонтанно распространился. Там, где численность населения была высокой, соответственно и показатели заражения населения были выше. В Кыргызстане не было четко разработанного протокола по диагностике, лечению и ведению болезни, речи о вакцинации тоже не было. Почти каждый месяц составляли новые протоколы, исследуя течение заболевания и результаты лечения и исходы заболевания. Про ведение беременности и родов у женщин с COVID-19, также не было протокола.
Повсеместно были организованы волонтерские службы оказания помощи. В Ошском Государственном Университете медицинском факультете, проводились мастер классы среди преподавателей и студентов по медицинским манипуляциям, инструкциям по СИЗ, по неотложной помощи (сердечно-лёгочная реанимация). Те преподаватели и студенты, кто успешно проходили аттестацию по мастер -классам и получали сертификаты, были привлечены в качестве среднего и младшего медицинского персонала в больницах по Ошской, Баткенской и Жалал абадской областей. Были перепрофилированы общежития в больницы изоляторы, где работали сотрудники и студенты медицинских факультетов Ошского Государственного Университета.
Были установлены сортировочные пункты во всех родильных отделениях г.Ош, Ошской области и г. Жалал- Абад для сортировки беременных при содействии национального общества Красного Полумесяца. В территориальных больницах организовали койки для изоляции беременных, родильниц и рожениц.

Пандемия по COVID-19 привлекла к новым клиническим и фундаментальным проблемам иммунопатологии заболеваний человека.

У взрослых клинические проявления COVID-19 варьируют от бессимптомного носительства до развития острого дистресс-синдрома, микрососудистой коагулопатии,

макро и микротромбозов и полиорганной недостаточности, осложнением пневмонии, ассоциирующихся с высокой летальностью.

Практическая значимость:

Центр системных наук и инженерии Университета Джона Хопкинса, объявили что, во всем мире зарегистрировано на 08.04.21. более 133,27 млн случаев COVID-19, среди этих случаев на сегодняшний день 2,9 млн смертей.

Данные в КР на 08.04.21. зафиксировано 89660 случаев, и из них летальные случаи - 1516.

COVID-19 является инфекционным заболеванием, и её вспышка переросла в пандемию, которая охватила все страны мира. Для обновления и своевременного пересмотра клинического руководства по диагностике, лечению и ведению COVID-19 по всем уровням оказания медицинской помощив Республике была создана мультидисциплинарная рабочая группа из специалистов разного профиля.

Цель исследования:

Оценка и анализ готовности и качества оказываемых услуг акушерско-гинекологической службы по городу Ош, Ошской и Жалал-Абадской областей.

Прогнозирование дальнейшей деятельности акушерско-гинекологической службы в условиях повторной волны инфекции COVID-19

Задачами исследования явились:

1. Определить потребность в услугах по СРЗ.
2. Определить доступность к услугам по СРЗ.
3. Определить возможные препятствия, связанные с мероприятиями по COVID-19 в стране, в предоставлении услуг по СРЗ.
4. Определить степень информированности беременных/рожениц/женщин по COVID-19.

VI. Методология анализа

Для проведения анализа были использованы два метода:

Кабинетное исследование (Desk Research) – систематизация и анализ доступной вторичной информации:

- официальная государственная статистика и отчеты профильных государственных ведомств по COVID-19;
- отчеты и исследования международных и неправительственных организаций;
- публикаций в СМИ и сети Интернета, а также неопубликованных источников данных; других открытых источников данных.

Проведение кабинетного анализа позволило получить ряд данных для оценки и понимания ситуации в области СРЗ в Кыргызской Республике в условиях COVID-19, сформировав ряд гипотез, которые впоследствии могут быть верифицированы за счет дополнительно предложенных инструментов в рамках данного исследования как анкетирование целевых групп, а также проведение фокус с групповых дискуссий.

Анкета – базовый набор вопросов, позволяющих оценить доступность и качество предоставляемых услуг, характеризующих помощь в области СРЗ:

- Планирование семьи – это система социальных, медицинских и правовых мер, направленных на осознанный выбор гражданами рождения и воспитания определенного количество детей, соблюдение интервалов между их рождением, а также сохранение репродуктивного здоровья граждан.
- Безопасная беременность, здоровье матери и ребенка, в том числе:

- антенатальный уход (не менее 9 посещений);
- роды, принятые квалифицированными медработником на соответствующем уровне ОЗ;
- послеродовый патронаж (в течение 3 дней после родов);

- знания женщиной тревожных признаков во время беременности и после родов.
  - Насилие, стигма и дискриминация в отношении сексуального здоровья, сексуальной ориентации, статуса здоровья и пола.
  - До- и пост-абортные услуги – выполнение безопасного искусственного аборта в рамках закона.
  - Инфекции, передаваемые половым путем и ВИЧ СПИД.

Целевые группы, подлежащие анкетированию:

1.Беременные, роженицы и родильницы;
2.Посетители ГСВ/ЦСМ;
3.Медицинские работники родовспомогательных стационаров, ЦСМ и ГСВ.

Опрос проведен в течение 2 дней, 6 и 7 октября 2020 г., методом одномоментного сплошного исследования. Всего опрошено 183 пациентки и 63 медицинского работника.

Результаты анализа

По оперативным данным с марта по сентябрь 2020 года отмечается следующее:

За 9 месяцев 2020 г. в Кыргызской Республике, от SARS-CoV-2, умерло 18 женщин, что составило 2,4% от общего количества (747 случаев) пациенток с диагнозом COVID-19.

Из 18 умерших 9 (50%) женщин имели подтвержденную инфекцию SARS-CoV-2 на момент смерти, в 9 (50%) случаях был выставлен диагноз «Пневмония».

Обращает на себя внимание, что удельный вес умерших в группе больных с подтвержденной коронавирусной инфекции составил 5,5% (умерло 9 женщин из 164) в то время, как в группе женщин с ДЗ «Пневмония» – 1,5% (умерло 9 женщин из 583). Таким образом, при подтвержденной короновирусной инфекции риск материнской смертности становится значительно выше.

Средний возраст умерших составил 32 года и находился в пределах 22 – 45 лет. У каждой четвертой женщины предстояли первые роды 27,8% (5), частота многорожавших (пять и более родов) составила 11,1% (2). Предстоящие вторые роды ожидались у 11,1% (2), третьи – у 22,2% (4), четвертые – 27,8% (5). Все женщины умерли после родов. Из методов родоразрешения доминировало кесарево сечение – 66,7 (12).

Большая часть беременных была родоразрешена преждевременно (55,6% - 10), при этом средний срок родоразрешения составил 31,8 недели и находился в пределах 24 – 35 недель. Роды в доношенном сроке составили 44,4% (8).

В 5 (27,8%) случаях, наряду с COVID-19, отмечались такие осложнения беременности, как преэклампсия тяжелой степени (3 случая – 16,7%), преждевременная отслойка нормально расположенной плаценты (1 случай – 5,6%), антенатальная гибель плода (1 – 5,6%). При этом экстрагенитальная патология сопровождала этих пациенток только в 2 (11,2) случаях, в том числе сахарный диабет в стадии декомпенсации отмечался в 1 (5,6%) случае, узловой зоб – в 1 (5,6%) случае. Таким образом, осложнения данной беременности являются более значимыми факторами риска материнской смертности, в отличии от сопутствующей экстрагенитальной патологии.

Результаты анкетирования пациенток

В течение 2 дней 6 и 7 октября 2020 г., методом одномоментного сплошного исследования, было опрошено 183 женщины, в том числе в родильных стационарах гг. Ош, Жалал-Абад и Бишкек – 148 и в ЦСМ/ГСВ – 35 пациенток.

Таблица №1

№	Категория респонденток	Абс.	Отн.
1.	Беременные на уровне ЦСМ/ГСВ	10	5,5
2.	Беременные в родильном стационаре	31	16,9
3.	Родильницы в стационаре	117	63,9
4.	Гинекологические пациентки на уровне ЦСМ/ГСВ	10	5,5

5.	Родильницы в «красной зоне»	15	8,2
	Всего:	183	100%

Средний возраст респонденток составил 30,8 и находился в пределах 22 – 48 лет.

В таблице №2 представлены ответы на респонденток на их потребности в услугах СРЗ. Как видно, почти треть респонденток нуждалась в получении услуг по контрацепции, в том числе по введению ВМС (9,8%) и в консультировании по контрацепции 919,1%). Как следствие того, что услуга по контрацепции не было получена, треть опрошенных нуждались в услугах по прерыванию беременности и большая часть нуждающихся (88,5%) эту услугу не получила. Возможно, данная цифра была бы выше, т.к. в структуре респонденток доминировали беременные, роженицы и родильницы. Однако, если учесть, что на начало пандемии и объявления в стране ограничений, связанных с COVID-19, большая часть опрошенных находилась либо на ранних сроках беременности, либо на стадии ее планирования, то можно предположить, что около 10% рожденных детей были не запланированными. Четверть респонденток (24,6%) отметили, что не удовлетворены такой медицинской услугой, как ведение беременности. Послеродовой патронаж был необходим 1,6% опрошенных и на одна из этих женщин указанную услугу не получила.

Обращение на себя внимание потребность в услугах по насилию. Не смотря на то, что в данной услуге нуждалось лишь 8,7% респонденток, ни одна из них эту услугу, к сожалению не получила.

Все респондентки отметили, что во время получили помошь при таких акушерских осложнениях, как кровотечения, преэклампсия, роды и родовспоможение.

Потребности в услугах СРЗ Таблица №2

УСЛУГА	**Нуждались в услуге**	**Нуждались в услуге**	**Не получили услугу**	**Не получили услугу**
	Абс.	Отн.	Абс.	Отн.
Контрацепция (введение ВМС)	18	9,8	18	100
Консультация по контрацепции	35	19,1	18	51,4
Профилактики, диагностики и лечения ИПП и ВИЧ	52	28,4	23	44,2
Нежелательная беременность и аборт	52	28,4	46	88,5
Лечения бесплодии	17	9,3	2	11,8
Насилие в семье	16	8,7	16	100
Ведение беременности	162	88,5	45	24,6
Роды и родовспоможение	132	72,1	0	0
Акушерское кровотечение	7	4,8	0	0
Преэклампсия	7	4,8	0	0
Вопросы опасных признаков во время беременности	44	23,8	9	20,5
Послеродовый патронаж	3	1,6	3	100

Основной причиной, по которой услуги не были получены, явилась рекомендация медицинского работника не выходить из дома (40%). Среди них, чаще всего на это указывали пациентки, нуждающиеся в консультировании по вопросам профилактики, диагностики и лечения ИПП и ВИЧ, нежелательной беременности и аборту, консультированию по вопросам контрацепции; меньше всего – в ведении беременности. 32% опрошенных отметили, что не смогли получить услугу из-за блок постов, при этом больше всего, на это указали женщины, которые нуждались в консультировании по

контрацепции и прерыванию нежелательной беременности. 14% респонденток сознались, что сами побоялись пойти на прием к медицинскому работнику. 14% респонденток отметили отсутствие денег, как причина в получении услуги. Практически не было отмечено препятствий при получении услуг в области родов и НАП.

Влияние COVID-19 на беременность

Учитывая повышенный риск инфицирования и тяжелых последствий, включая повышенную смертность, у людей с сопутствующими заболеваниями, важно учитывать потенциальные влияние предшествующей гипергликемии и гипертензии на исход COVID-19 у беременных.

Группы наиболее высокого риска развития тяжёлых форм COVID-19 составляют: беременные, имеющие соматические заболевания: хронические заболевания легких, в том числе бронхиальная астма средней и тяжёлой степени тяжести; сахарный диабет; заболевания ССС, артериальная гипертензия; иммуносупрессия, в том числе на фоне лечения онкологических заболеваний; ожирения (ИМТ>40); ХБП, заболеваний печени, АФС.

Осложнения у беременных с COVID-19 включают:

Выкидыш (2%);

Задержку роста плода (10%);

Преждевременные роды (39%);

Лихорадка и гипоксемия могут повышать риск преждевременных родов, предродового разрыва плодных оболочек и аномального ритма сердцебиение плода.

Центр по контролю и профилактике заболеваний США (CDC,2020) также отмечает, что передача коронавируса от матери ребенку во время беременности маловероятна, но после рождения новорожденный может быть подвержен инфицированию вследствие контакта с COVID-положительным человеком. Так, в обзоре литературы, неонатальная инфекция была выявлена у 4-х новорождённых из 71 в течении 48 часов.

Систематический обзор, включающий 18 исследований (114 беременных женщин) показал, что наиболее характерными симптомами у беременных являются: лихорадка (87,5%) и кашель (53,8%) кроме того, часто встречается усталость (22,5%), диарея (8,8%), одышка (11,3%), боль в горле (7,5%) и миалгия (16,3%). В группе 15 беременных с COVID-19 и пневмонией показано увеличение частоты кесарева сечения из-за развития дистресс – синдрома у плода.

При COVID-19 возникают тяжёлые осложнения при беременности, в том числе необходимость в эндотрахеальной интубации и госпитализации в отделение реанимации, а также приводят к почечной недостаточности. Уровень смертности от инфекции COVID-19 среди беременных составляет до 25%.

Во время нормальной беременности эстроген и прогестерон повышают уровни ангиотензиногена и ренина, что приводит к повышению уровня АПФ-2, это может способствовать заражению COVID-19.

Неонатальные осложнения: мертворождения (1,2%), неонатальная смерть (1,2%), низкая масса тела при рождении (<2500 г, 5,3%) и асфиксия новорождённого (1,2%).

Беременные могут подвергаться повышенному риску возникновения тромбоза при воздействии COVID-19 в связи с тем, что у здоровых беременных женщин наблюдаются повышенная генерация тромбина и протромботическое состояние, а также повышенное внутрисосудистое воспаление, которое усиливается в контексте инфекции.

Гипертермия, которая часто встречается при COVID-19 может быть связана с повышенным риском врожденных аномалий (черепно-лицевые и сердечные дефекты и неблагоприятные неврологические исходы) из-за повышения температуры материнского организма во время органогенеза в первом триместре может быть.

Беременность и первый месяц после родов относятся к периоду повышенного риска тромбоэмболических заболеваний, создаются благоприятные условия для тромбообразования (стаз крови, гиперкоагуляция, повреждение сосудов, гормональные изменения с влиянием на мускулатуру сосудистой стенки, увеличение концентрации факторов коагуляции и снижение фибринолитической активности). Также могут быть патологические процессы, сопровождающие с повреждением эндотелия сосудов – (преэклампсии, отслойка плаценты, и др) может привести к тромбообразованию и активации системы гемостаза.

В настоящее время неизвестно, может ли беременная женщина с COVID-19 передать вирус ребенку во время беременности или родов, вирус не был обнаружен в образцах амниотической жидкости, плаценты и грудного молока. Документированные неонатальные случаи инфицирования COVID-19 были приписаны тесному контакту с больной матерью или другими лицами, обеспечивающими уход.

Потребность в лабораторных и диагностических услугах

Таблица №3

Услуга	Нуждалась в услуге	Получила услугу	
	Абс.	Абс.	Отн.
Анализ мочи	150	138	92,0
Общий анализ крови	103	87	84,5
Мазок на флору	60	18	30,0
Тест на КОВИД-19	47	47	100
Рентген органов грудной клетки	32	19	59,3
КТ органов грудной клетки	28	28	100
Консультация терапевта	32	32	100

Опрос родильниц по необходимости партнерских родов показал, что 78,7% респонденток отметили, что им в родах нужен был партнер, т.к. есть возможность сравнить с предыдущими родами.

Степень информированности о COVID-19

Двумя основными источниками информации респондентов о COVID-19 являются телевидение (32,5%) и СМИ (радио, ТВ, газеты) – 20%. Медицинский работник, как источник информации отметили 15% опрошенных.

72,3% респонденток не знали ответа на вопрос о том, возможен ли контакт «кожа к коже», если у мамы заподозрят или подтвердят коронавирус. 88,9% опрошенных ответили, что не знают можно ли кормить грудью, если у мамы заподозрят или подтвердят коронавирус. Наряду с вышеизложенным все респондентки показали хорошую осведомленность о мерах профилактики и снижения рисков заражения коронавирусом.

ВЫВОДЫ

1. Можно предположить, что отсутствие консультирования по контрацепции привели к нежелательной беременности и рождению нежеланных детей. Потребность в услугах по СРЗ всегда остается приоритетным, независимо от ситуации в стране. В экстренных случаях потребность растет.
2. Основным препятствием в получении услуг были рекомендации оставаться дома в период изоляции. Смертность от COVID-19 статистически значимо изменила общий уровень материнской смертности в стране, так в структуре причин почти треть смертей – 38,3% (18 случаев из 47 умерших) были связаны с COVID-19 и внебольничной пневмонией.
3. Приоритезация услуг по СРЗ в пользу родовспоможения и оказания неотложной акушерской помощи сделала недоступной другие услуги. Риск материнской

смертности становится значительно выше при наличии подтвержденной коронавирусной инфекции. Всевозможные препятствия, связанные с мероприятиями по COVID-19 в стране, в предоставлении услуг по СРЗ должны быть искоренены.

4. Акушерские осложнения данной беременности являются более значимыми факторами риска материнской смертности, в отличии от сопутствующей экстрагенитальной патологии. Низкая осведомленность медицинских работников и низкая информированность беременных/рожениц/женщин по COVID-19 также являются факторами риска материнской и перинатальной заболеваемости и смертности.

РЕКОМЕНДАЦИИ

1. Приоритетным направлением во всех случаях ставить охрану материнства и детства.
2. Непрерывно готовить медицинские кадры, нацеленных на организаторскую деятельность, оперативность и мобильность в сфере профилактики при массовых поражениях, в условиях ЧС и ЧП.
3. Постоянное информирование населения о принципах поведения и способах защиты и недопущения массового инфицирования.
4. Готовность медицинских учреждений всех звеньев на всех уровнях здравоохранения к ЧС и ЧП по всем видам поражения, особенно при инфицировании особоопасными инфекциями.

Список литературы:

1. Отчет по результатам исследования Влияние COVID-19 на положение женщин и мужчин в Кыргызской Республике Оперативный гендерный анализ
2. Мониторинговый инструмент исполнения закона кыргызской республики «О репродуктивных правах граждан и гарантиях их реализации» от 21 мая 2015 года №5389-v – Бишкек, 2019г. – 72 стр.
3. Приказ №156 от 17.03.20г. «О введении новой редакции приказа МЗКР №52 от 31.01.2020г. по исполнению Распоряжения Правительства от 29 января №30, протокольного поручения №1 от 29 января 2020 г. заседания Республиканского штаба по предупреждению завоза и недопущению дальнейшего распространения коронавирусной инфекции на территорию Кыргызской Республики»

*　　*　　*

УДК 617-089

TOPIC; RENAL CELL CARCINOMA IN 20 YEARS OLD FEMALE; A DIAGNOSTIC DILEMMA

Ravi Roshan Khadka Head of the Department simulation & OSCE center, JAGU named after A.I. B. Osmonov

Tashieva Gulbara Samidinovna Dean of the Faculty of Medicine of ZHAGU named after A.I. B. Osmonov. - Ph.D. docent.

Kishan Bhandari , vice-dean for the affairs of foreign students

Md. Sajid Hasan Professor and chairman, Department of Urology, BSMMU

Syed Mehram student LDe 11-19

Abstract: *A 20 year old female was diagnosed, clinically, radiologically and by FNAC as a case of benign renal mass. She was observed for 5 months and on reevaluation by contract enhanced CT scan of abdomen revealed, contrast enhancing well demarcated mass with stable size. She was then planned for enucleation and frozen section biopsy. Per operatively, mass were easily enucleated but frozen section shows malignancy hence nephrectomy was done. Histopathological report showed; renal cell carcinoma, clear cell type and TNM staging; T1b Nx M0. Hence in this paper, we have reviewed the article regarding RCC in young age and a diagnostic dilemma of RCC in young age.*

Key word: *RCC in young adult , Renal cell carcinoma*

Relevance/Introduction

Renal cell carcinoma (RCC) accounts for 2% to 3% of all adult malignant neoplasm .RCC is primarily a disease of older adults, with typical presentation between 50 and 70 years of age and male-to-female predominance of 3: 2. However, diagnosis of RCC has increased more rapidly in those less than 40 years of age (young adult) (1). The incidence of RCC in young adult is about 3.4–7.5% and Sex ratio (M/F) at age < 40 yr is 1.2 (2,3,4,5,6). RCC in young adult is biologically and histologically different from RCC in older adult and also have different clinical behavior and long term outcome.(6)

Sometime the dilemma remains in the inability to confidently differentiate between RCC in young adult and renal oncocytoma, fat poor angiomyolipoma and renal pseudo tumor on clinical or radiological investigations (1). In this paper, we have reported the case of RCC in young female of 20 years where there was dilemma in clinical and radiological diagnosis.

Type of Study; Case report on rare diereses

Objectives of the study;

- To help surgeons to diagnose RCC in young adult
- To understand differential diagnosis of RCC in young patient
- To plan perioperative management of RCC in young patient

Case presentation

A 20 years old, non diabetic, normotensive, mother of a child, presented with episodic dull aching, non radiating right loin pain for 6 months. Pain was mild to moderate in intensity that aggravates by movement and relieved by medication and rest .She gave no history of haemturia, graveluria, pyuria, fever with chills, cough and hemoptysis, bone pain or weight loss. Her vitals were within normal limit and she was non pallor, non icteric and all accessible lymph nodes were not palpable. Her systemic examination revealed no abnormalities.

Complete blood count was normal except raised ESR (40 mm in 1st Hr) and Urine routine and culture was normal.USG of whole abdomen revealed, Solid mixed echogenic intrarenal mass at mid pole of right kidney measuring about 6.1 x3.8 cm at mid pole (Figure;1). CT guided FNAC revealed; Negative for malignant cells. Patient was under follow up and further evaluated after 5 months as frequency of pain increases. USG of whole abdomen after 5 months revealed, Solid mixed echogenic intrarenal mass at mid pole of right kidney measuring about 6 x4cm at mid pole (Figure ;2) .

Contrast enhanced CT scan of whole abdomen on follow up revealed; Well defined, homogenously round, contrast enhancing mass measuring about 6.1x 4.1 cm arising from mid and lower pole along the posterior surface of right kidney. Perinephric fat plane is well maintained, no lymphadenopathy and renal vein is free of tumor.(Figure; 4,5,6). Investigations for anesthesia fitness and metastatic evaluation (CXR P/A view, Liver function test including Alkaline phosphatase) were normal.

Figure;1 **Figure;2**

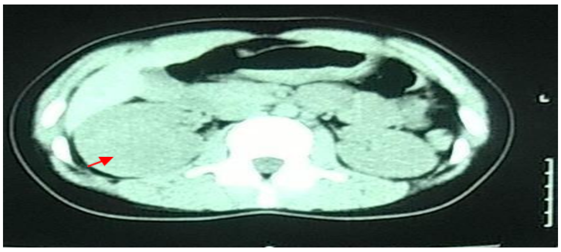

Figure; 4

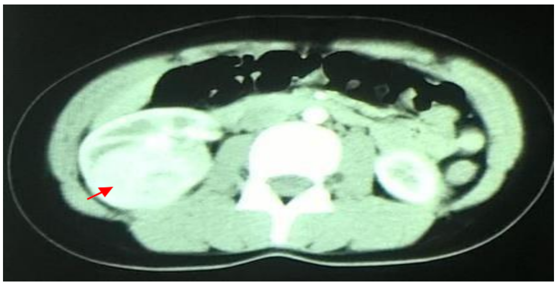

Figure 5 **Figure 6**

Clinical diagnosis and planning:

With the clinical diagnosis of benign right renal mass, enucleation and frozen section was planned under general anesthesia (G/A)

Operative procedure (Enucleation converted to Nephrectomy):

Under G/A with standard surgical painting and drapping, retroperitineum was reached via 11th rib bed incision. Findings were noted; normal perirenal area with no exophytic extention of mass (figure;7). Enucleation was carried out after maintaining cold ischemia (figure; 8,9) Intrarenal mass **was enucleated easily by blunt dissection** except one place where there was dense fibrosis. (figure; 10,11,12) Mass was sent for Frozen section and haemostasis was maintained and kidney closed by vicryl 2/0.(Figure;13).

Perinephric fat patch was placed over wound and waited for frozen section biopsy report (figure;14). **Frozen section shows; Positive for malignancy, H**ence nephrectomy was done maintaining haemostasis. Wound was closed in layers with drain in situ.(figure;15)

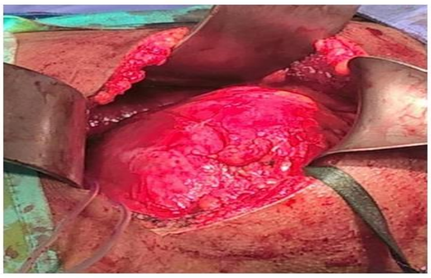

Figure 7

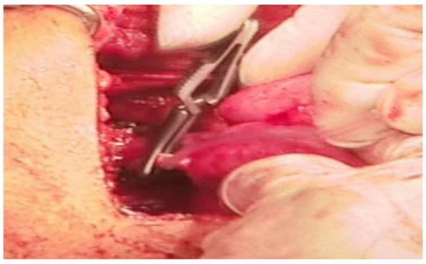

Figure 8 (Bulldog forceps applied to renal vessels)

Figure 13

Figure 14

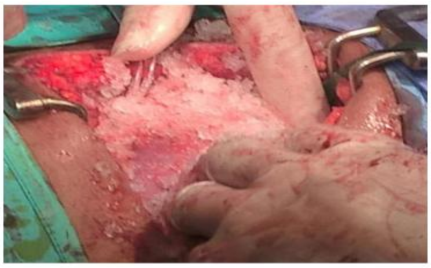

Figure;9 (Ice slush applied)

Figure 10; (Enucleation)

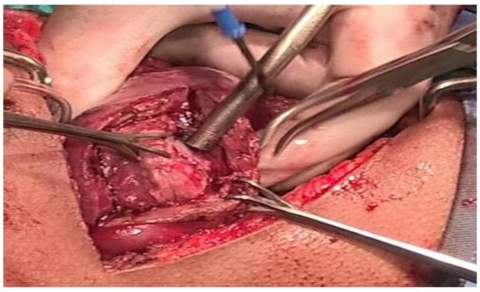

Figure 11; (Enucleation)

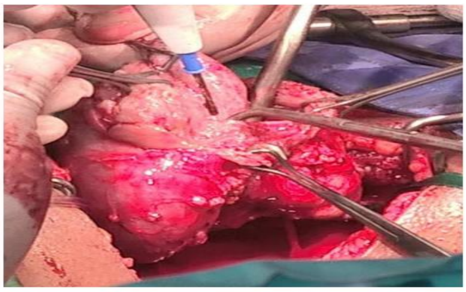

Figure 12; (Enucleation)

Figure 15; Nephrectomy after getting frozen section report

Post operative care and Histopthology report

Post operative periods were uneventful and patient was discharged on 8th postoperative day. Histopathology report revealed; Clear cell RCC (4.5 cm in greatest dimension) with Fuhrman grade 3. No lymph vascular invasion and ureteric margin free. Pathological TNM staging; pT1b Nx Mx. (Pathology board was set to report this case)

Final diagnosis and follow up plan:

Right Renal cell Carcinoma , Clear cell type and TNM staging; T1b Nx M0
Patient was advised to follow up after 3 months with relevant investigations but patient didn't showed up for follow up.

Discussion:

RCC typically present at the age between 50 to 70 years and the mean age being 62 years. The incidence of RCC in young adult is about 3.4–7.5% and Sex ratio (M/F) at age < 40 yr is 1.2 and > 40 years 2.5 i.e., female predominance in younger age group (2).Histologically,clear cell carcinoma is the most common type of RCC in young (fewer in compare to old age). Young adult have more papillary tumours than older adults. (2,5,6,7,8). RCC in young adult has a better prognosis than older patients as it is more often localised at diagnosis in young adults (2,6,7). Tumor stage and grade at presentation are the other important determinants for patient's survival (2,7).

Sometime there may be dilemma in clinical diagnosis of RCC and oncocytoma because variants of RCC (Clear cell and chromophobe RCC with eosinophilic characters) may be confusing clinically, radiologically and histopthologically. (10,11,12)

Variants of RCC and oncocytoma—Similarities

Presentation; both have a similar age at presentation with peak incidence in the seventh decade with 2 : 1 male-to female ratio . Younger female with renal mass have 2 times chance of having benign neoplasm; mainly AML and Renal oncocytoma. (1)

Clinical similarities; both are either asymptomatic or mostly present as flank pain or haematuria. Due to increased diagnostic facilities, now a day most of the RCC are diagnosed incidentally and hence have similar presentation as oncocytoma (usually asymptomatic). (1,10)

Radiological similarities; On CT scan, oncocytomas appear to have a high peak Hounsfield unit (HU) attenuation (similar to RCC); *Both are contrast enhancing* (Figure 16,17) .RCC can't be differentiated from oncocytoma by T2-weighted images on MRI. The growth rates of both tumors are similar for the patients who are under surveillance hence growth kinetics also do not help differentiate these tumors (1,10).

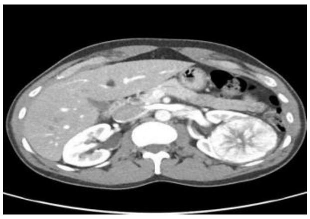

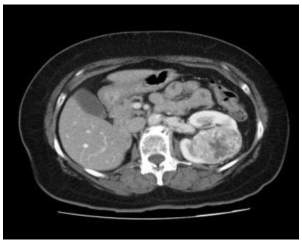

Fig;16 Renal oncocytomaHistological similarities **Fig;17 RCC**

Histologically, it is very difficult to differentiate oncocytoma from clear cell RCC and chromophobe RCC with eosinophilic characteristics. (1, 9)

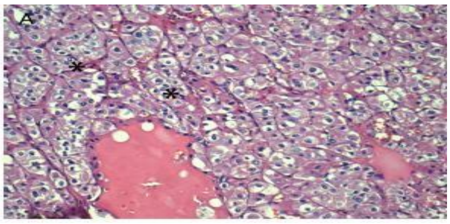

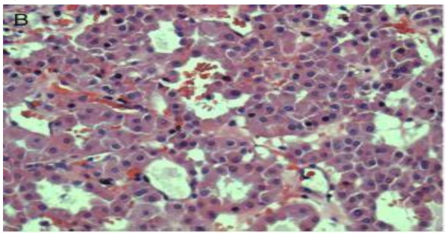

Fig; 18 Chromophobe RCC with eosinophilic variant (1)

Conclusion

RCC in young adult is biologically and histologically different from RCC in older adult and also have different clinical behavior and long term outcome. Sometime dilemma remains in the

inability to confidently differentiate between variant of RCC in young adult and renal oncocytoma, fat poor angiomyolipoma and renal pseudo-tumor on clinical or radiographic testing. Immunostains like Vimentin, Glutathione s-transfarese, epithelial cell adhesion molecule can be used to differentiate RCC from onocytoma in young adult. Young patients with the RCC should also be evaluated for genetic predispositions and hereditary syndromes such that management and surveillance strategies can be optimize for long-term outcome

Reference/BIBLIOGRAPHY

1. Wein, A., Kavoussi, L., Partin, A. and Peters, C. Campbell-Walsh urology. 11th ed. Philadelphia, PA: Elsevier, 2016: p.1304-1306.
2. Taccoen X, Valeri A, Descotes J, Morin V, Stindel E, Doucet L et al. Renal Cell Carcinoma in Adults 40 Years Old or Less: Young Age is an Independent Prognostic Factor for Cancer-Specific Survival. European Urology. 2007;51(4):980-987.
3. Rodriguez A, Patard JJ, Lobel B. Renal cell carcinoma in young adults: incidence, disease outcome and review of the literature. Arch Esp Urol. 2002;55:969–975
4. Daugherty M, Bratslavsky G. Renal Cell Carcinoma in Young Patients: a Review of Recent Literature. Current Urology Reports. 2015;16(2).
5. Suh J, Oak T, Ro J, Truong L, Ayala A, Shen S. Clinicopathologic Features of Renal Cell Carcinoma in Young Adults: A Comparison Study with Renal Cell Carcinoma in Older Patients. Int J Clin Exp Pathol. 2009;2(5):489-493.
6. Mohsin R, Hashm A, Sultan G, Shehzad A, Mubarak M, Ghazanfar N et al. Renal Tumors in Young Adults A Single-Center Experience From a Developing Country. UROLOGY JOURNAL. 2012;9(1):373-380.
7. Abou El Fettouh H, Cherullo E, El-Jack M, Al Maslamani Y, Novick A. Sporadic renal cell carcinoma in young adults: presentation, treatment, and outcome. Urology. 2002;60(5):806-810.
8. Agnihotri S, Kumar J, Jain M, Kapoor R, Mandhani A. Renal cell carcinoma in India demonstrates early age of onset & a late stage of presentation. Indian J Med Res. 2014;140(5):624-629.
9. Wahal S, Gulati A, Biswas B. Renal oncocytoma: A diagnostic dilemma on cytology. Journal of Cytology. 2014;31(1):59.
10. Maatman T, Novick A, Tancinco B, Vesoulis Z, Levin H, Montie J et al. Renal Oncocytoma: A Diagnostic and Therapeutic Dilemma. The Journal of Urology. 1984;132(5):878-881.
11. Renshaw A. Subclassification of renal cell neoplasms: an update for the practicing pathologist. Histopathology 2002;41(4):283–300.
12. Weiss LM, Gelb AB, Medeiros LJ. Adult renal epithelial neoplasms. Am J Clin Pathol 1995;103(5):624–35.